

antro-pólus

2018. 01.

FELELŐS SZERKESZTŐ

Bakó Boglárka

ROVATSZERKESZTŐK

Bejelentkezések | Székely Dóra

Fókuszban: Romák - Oktatás | Bakó Boglárka

Pillanatképek | Bakó Boglárka

Egypercesek | Varga Zsófia

Szemle | Csernus Fanni

GRAFIKÁK

Székely Dóra

Varga Zsófia

TÖRDELÉS

Szikra Balázs

OLVASÓSZERKESZTŐK

Kacsó Csenge Réka

Horváth Mária Ilona

Csukovits Balázs

Juhász Anna

IMPRESSZUM

Felelős kiadó: ELTE, TáTK Kulturális Antropológia Tanszék

Felelős szerkesztők: Bakó Boglárka

Szerkesztők: Csernus Fanni, Székely Dóra, Varga Zsófia

Kiadja: ELTE, TáTK Kulturális Antropológia Tanszék

Kiadó posta címe: 1117 Bp. Pázmány Péter sétány 1/A, 2.72

ISSN 2559-9763

Tartalomjegyzék

Bejelentkezések

Balogh Pál Géza: Disznótoros töprengések.....	9
Sütő Bence: A káosz alternatívája.....	16
Lengyel Lea: Dilemmák és döntések - egy saját munkahelyen végzett szociológiai kutatás tanulságai	21
Paraszthy Laura: Találkozások.....	27
Nagy-Laczkó Balázs: Ásatási napló	31

Fókuszban: Romák- Oktatás

Pálos Dóra - Binder Mátyás: A kisebbség kisebbsége és a szegénység kultúrája Szélsőséges egyenlődsdi egy erdélyi magyar cigány közösségben.....	39
Kenéz Anikó: „Az a baj, hogy általánosítanak...” A miskolci számozott utcák és közvetlen környezetük.....	62
Tóth Judit Nikoletta: A hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű minősítéssel rendelkező gyermekek és nagykorú gyermekek jellemzői.....	87
Ács Tünde Fatima: Oktatási (sors) kérdések	98
Alesandra Tatić: The legal limbo of (un)recognition	129
Justyna Pazura: A critique of the Gypsy/Roma and Traveller community’s cultural rights in the UK: discrimination in planning law and policy	138

Pillanatképek

Murányi Veronika: Fordított világ Budafán	159
Almási Szabó Lili: Vásári játékok.....	163
Révai Mátyás: Pillanatképek Vanuaturól	172

Egypercesek

Turóczy Ildikó: Dr's round	183
Fejes-Vékássy Lili: Beavatkozás.....	188

Szemle

Kiss Máté: Viktor Pelevin - T.....	196
Prónai Csaba: Visszatérés	201
A.Gergely András: A művész természete meddig a természet művészete is?	226

Bejelentkezések

mi történik velünk, kutatókkal azon az ismeretlen „szigeten”, miután az a bizonyos lélekvesztő végleg eltűnik a horizonton | antropológia a kulisszák mögül | a terepnapló publikus részei

Balogh Pál Géza

Disznótoros töprengések

Hajnali fél 7 körül szálltam le a buszról, és kezdtem el a dombnak felfele ballagni Budapest egyik agglomerációs településének határában. Az egykori állami gazdaság területét a '90-es évek eleje óta elkezdte visszahódítani a természet. A murvával felszórt földút mentén pionír növények burjánzottak, és ez sokadjára is igazi senkiföldje-hangulatot keltett bennem, amibe csak a háttérben felsejlő hipermarket és az előttem zúgó autópálya zavart bele. Habár a „terepem” csak egyórás buszozásra volt az otthonomtól, és társadalmilag és kulturálisan se volt tőlem túl nagy távolságra, mégis minden alkalommal elfogott a semmi mással össze nem hasonlítható „terepmunka-érzés”, amikor a dzsindzsáson keresztül a kecsketartó gazdasághoz baktattam. Ezen a reggelen is úgy éreztem, hogy az ismeretlenbe teszek kirándulást, hiszen hiába a „saját kultúrámban” kutattam etnográfusként, első beszélgetéseim alkalmával még semmit nem tudtam arról, milyen az élet egy jelenkori gazdaságban. Emiatt aztán kezdetben jó pár kérdés feltevésekor éreztem magam teljesen hülyének. Ebben a mi posztmodern világunkban úgy látom, sokszor az, ami a kutató saját kultúrájának tűnik, az se igazán saját kultúra: generációnként, életvilágonként annyira fragmentálódott a társadalmi valóság, akkora a kulturális távolság köztünk, hogy néha alig értjük meg egymást a földrajzi közelség ellenére is.

Ahogy közeledtem a helyszínhez, a disznóvágás helyéül szolgáló elhagyott, majd újra használatba vett állami gazdasági istállóhoz, és feltűnt mellettem a szomszédos gazdaság az őrzőkutyákkal és pár legelésző tehénnel, engem is mindig önkéntelenül elfogott a „pasztorális romantika”.¹ Ilyenkor mindig eszembe jutott, miért is kezdtem neki témám kutatásának, és utólag azt kell gondoljam, talán elsőre ez is szerepet játszott ebben. Éveken át kutattam vidéki településeken más-más témákban, de ezekből szinte sosem írtam meg semmit, vártam a „Nagy Témát” és a számomra ideális terepet. Annyit tudtam, hogy számomra ez a magyar vidék lesz, de még sokáig nem éreztem magamat kellően felkészültnek se elméletben, se gyakorlatban arra, hogy terepmunkáimból írásba is öntsek valamit. Néprajzusként pedig a figyelmünk sokszor az elmúlóban lévő dolgok felé

¹ A kifejezést Heather Paxson amerikai antropológus „The Life of Cheese” című könyvéből kölcsönözöm. Paxson 2013: 15–20.

irányult: egykor háztájizó öregekkel beszéltünk a tsz-időszakról, vagy a rendszerváltás időszakának agráriumban bekövetkezett káoszáról, és emiatt mindig az volt az érzésem, hogy egykori életvilágok halálának krónikásai vagyunk. Én pedig egyre inkább valami élővel, a vidék szempontjából előre mutatóval akartam foglalkozni. Ezt a „valamit” találtam meg végül először egy somogyi állatorvos gazdaságának képében, aki falura költözött, vásárolt néhány tehenet, és feleségével kézműves sajtokat kezdett gyártani. A vele való beszélgetés után kezdett el felnyílni a szemem az általam „alternatív gazdaságok”-ként definiált mezőgazdasági kisüzemekre, melyekben az üzleti szempontok mellett előtérbe kerül a természetkímélő, egészséges élelmiszerelőállítás és az állatok jóléte is, és amelyeket sokszor városról vidékre költözött, nem mezőgazdasági háttérből érkezett gazdák vezetnek. Lassan rájöttem, hogy nincsenek is olyan kevesen, és sok helyen valóban egy új szint visznek a környező társadalmi valóságba.

Így jutottam el mostani úticéломhoz, Géza és Anett² gazdaságába. Géza az építőiparból váltott, és könyvelő feleségével nyolc év alatt építették fel főleg kecske- és disznótartásra alapozott gazdaságukat. Most, 2019-re úgy tűnik, már képesek lesznek kizárólag ebből a tevékenységből megélni. A pasztorális idill morzsái, amik még ott motoszkáltak a fejemben, hamar elillantak az első beszélgetések során, és átadták a helyüket annak, amit Heather Paxson „poszt-pasztorálisnak” nevez.³ Hisz Géza és párja nem csak nekem, de kifele is azt a képet sugározza, hogy életük egy jó élet, de nem nehézségektől mentes. Minden nyilvános eseményen időről időre szóba kerül a jelenkori mezőgazdaság válsága, és állandó küszködéseik a bürokrácia útvesztőiben.

Ilyesfélékkel a fejemben ballagtam a nyilvános disznótorra, annak izgalmával, hogy elbeszéléseiket végre élőben is összevethetem valós gyakorlatukkal. Amikor megérkeztem, Géza még nem volt az istállónál, de munkásai már a szúrásra készülődtek elő. Szerencsére nem voltam számukra ismeretlen, és azt is tudták, hogy mi járatban vagyok. Különb, bár az esemény teljesen nyitott volt, és – az átláthatóság jegyében – a szúrás is meg volt hirdetve, a napnak ezen a részén szinte sose jelent meg a gazdaság vevői közül senki, így meglepetésnek hatott a felbukkanásom, pláne hogy a nyakamban ott lógott a fényképezőgép is. Mikor Géza is befutott, váltottam vele néhány szót, de aztán azonnal ki is szökött az istállóból. Hopp, rögtön egy „adat”, amin már pörgött is az agyam, és máig rendszeresen idézem is állatokhoz való viszonya illusztrálására: Géza ugyanis

² A szövegben – adatközlőim védelme érdekében – mindvégig álneveket használok.

³ Paxson 2013: 15–20.

szinte sose vesz részt magán a szúrásán, hisz ő maga neveli fel az állatokat, minden nap velük van, és emiatt nem akarja végignézni a halálukat. EU-konform módon sokkolás után került sor az ölésre, majd mikor munkásai kiráncigálták az állatot, és felhúzták a platóra, Géza is teljes erőbedobással szállt be a munkába. Én is beugrottam az egyik kocsi hátuljába, és elindultunk felfele, a feldolgozás helyszínére: az állami gazdaság egykori irodaépületének fedett teraszá alakított részéhez.

A jelenlétemet a fotózás azonnal legitímálta minden vendég számára. Legtöbbször máig ez a szerep az, amiben azonosítanak, és amelyben meglehetősen kényelmesen tudok mozogni az eseményeken, minimális magyarázkodással, miközben egyébként a főleg családoknak célzott rendezvényeken furcsának hatna egy magányos huszonéves „különc” figura jelenléte. Ugyanakkor egyrészt saját magamnak is értékes vizuális dokumentumokat, jegyzeteket szereztem így az eseményről, másrészt Gézáék számára is segítség volt az alapos fotódokumentáció, hisz nekik erre nincs idejük. A következő tor facebook eseményét így már az én képeimből készült borítókép hirdette. Becsülettel végig is fotóztam a napot, ami jó „alibi”-nek bizonyult az esemény résztvevő megfigyelésére, amit a korábbi interjúim már erősen megtámogattak – vagyis tudtam, mire figyeljek. Így könnyebben fejthettem meg a gazdaság működésének bonyolult rejtvényét, láthattam már meg az események mögöttes értelmét, és készíthettem „sűrű leírást” egy-egy jellemző eseményről, melyben feltárult a gazdaság stratégiájának veleje.

Minden gazdaság maga is egy rejtvényre keresi a megfejtést: arra, hogy adott helyi gazdasági környezetében hogyan teheti sikeressé magát. Ennek a komponenseiből: hogy miképp lehet földhöz, illetve induló eszköz- és állatállományhoz és a szükséges tőkéhez jutni; hogyan lehet megszerezni a gazdaság működtetéshez szükséges tudást; illetve hogyan alakítsák ki az adott közegben eladható termékpalettát, hogy azt valahogyan értékesíteni is lehessen. És közben persze az időbeosztást is úgy kell megszervezni, hogy a család egy tagja se szakadjon meg a munkában és égjen ki benne, valamint – családi gazdaságokról lévén szó – jusson elég idő a gyerekekre, a velük való közös időtöltésre is. És persze ott van az alkalmazottak ezzel szorosan összefüggő kérdése is, akik ugyan tehermentesíthetik a családot, de cserébe újabb kiadást jelentenek a háztartás pénzgazdálkodásában. Az alkalmazottak ráadásul a gazdaságok működtetésének egyik legnagyobb rizikófaktorát jelentik, hisz sok gazda szerint embertelenül nehéz megbízható fizikai mezőgazdasági munkáshoz jutni. Hát még olyanhoz, akire a tej kezelését is rá lehetne bízni, ami törvényileg különben nem is lenne lehetséges, és különben is a

legnagyobb felelősséggel és precizitással járó munka a gazdaság életében. A gazdaság vezetésnek talán legkomolyabb csapdája tud lenni a kérdés: amennyit nyerhetnek az alkalmazottakon, annyit, vagy még talán többet veszíthetnek is velük, ha nem körültekintően választanak. A legnagyobb probléma általában mégis az eladás: a termelői piacok nagyon jó lehetőséget jelentenek a feltörekvő termelők számára, de cserébe rengeteg időt vesznek el az életükből, ráadásul úgy, hogy mindeközben teljesen bizonytalan, mennyi bevételhez jutnak egy adott napon. Ezekre a tényezőkre adott egyedi válaszai kombinációjából alakítja ki minden gazdaság a maga gazdasági és környezetében megfelelő, sikerességre törekvő megoldásait.

Az értékesítés problémájára Géza válasza az volt, hogy 2015-ben úgy döntött, teljesen felhagy a piacozással, és minden energiáját a háztól való értékesítésre helyezi át – ám ez önmagában kevés lett volna. Gazdasági stratégiájának kulcsa innentől az élmény szolgáltatása lett. A gazdaság kapuja állandóan nyitva áll, minden nap lehet fejest, legeltetést, feldolgozást nézni, és az értékesítés helye a feldolgozó helyiségül szolgáló zárt terasz, ahol bárki szemügyre veheti termékeik készülését. Ezen kívül havonta akár többször is vannak fesztivál jellegű események, ilyen volt az a december eleji disznóvágás is, ahol éppen járunk. A recept pedig bevált: a gazdaság most már egyáltalán nem szorul a piacozásra, több százas nagyságrendű rendszeres vevőjük van, akik a háztól vásárolva is eltartják már a gazdaságot – olyannyira, hogy idén végre úgy tűnik, nem szorul már rá a gazdaság külső tőke behozatalára.

Miközben két munkása segítségével Géza egyre inkább hússá alakította a pár órával ezelőtt még visítózó, most már a rozsdamentes acél rénfára függesztett állatot, Anett alkalmazottjaival és barátnőivel a konyhában készítette a disznótoros menüt (az alapanyag persze főképp még nem az aznapi vágásból származott), én pedig nyakamban a fényképezőgéppel cikáztam fel-alá. A sürgés-forgás közben így a gazdaság vevői oldalából is ízelítőt kaptam. Tátott szájú tizenévesekkel pálinkáztam, akiket nagyapjuk hozott el a disznótorra, hogy lássanak ilyet is. Vidéken felnőtt, könnyes szemű nagymamákkal és negyvenes családapákkal nosztalgiáztam szülőföldjük disznótoros receptjeiről. Közben ártatlanul csillogó tekintetű, az állat halálán, a belsősegeken még nem fintorgó, hanem azt inkább izgalmasnak látó gyerekek segítettek Gézának perzselni a szórt, majd bontani a disznót, és darálni, fűszerezni, majd gyúrni a kolbászhoz és a hurkának valót. Anett délután az összegyűlt gyerekseregnek élő biológiaórát is tartott a disznó abalében főtt belső szerveinek segítségével. Úgy tűnt, Géza egyértelműen

megtalálta a piaci rést, ahová benyomulhat: remek üzleti érzékkel szolgálta ki a felnőttek és a gyerekek igényeit is. A látogatók pedig nem csak a toros menüért fizettek, de többségük kezükben termékeikkel teli zacskókkal távozott, amiért ugyancsak tetemes összegeket hagytak ott Gézáék pénztárában.

Bár örültem a sok remek fotónak, a nap során nem is a feldolgozás volt számomra az igazán érdekes, hisz nagyjából már tudtam, hogy végzi Géza a disznó feldolgozását, a receptjeit is már ismertem. Ugyanakkor a megfigyelés alatti spontán beszélgetések olyan adatokhoz vezettek, amik valóban kulcsai lettek a gazdasági stratégia értelmezésének. A tor munkái közt pihenőül – a kora reggeli érkezések előtti és utáni pálinkázást kivéve – a rövid cigaretta-szünetek szolgáltak a fedett terasz melletti udvaron. Bár készültem előre egy dobozzal, még így sem voltam elég előrelátó, és nagyjából délután kettőtől már tarhálnom kellett, hogy csatlakozhassak a beszélgetésekhez, amiket viszont semmi pénzért nem hagytam volna ki. Ezeken a beszélgetéseken láttam leginkább élesben Géza gazdasági stratégiájának működését.

Még délelőtt, az egyik első szünetben Géza irányításával elkezdett összeismerkedni az összegyűlt társaság. Egy harmincas férfi arról kezdett magyarázni, hogy ha tudja előre, hogy itt ilyen jó és nyitott a hangulat, hozza a gitárját és a bandáját is, és zenéltek is volna nekünk. Géza azonnal lecsapott a témára: rögtön kiderítette, hogy a bandával blues-zenét játszanak, és egy téli zártkörű eseményre azonnal le is szervezte őket zenélni. Más fesztivál-napok során is rendre kiderült, hogy Géza lépten-nyomon építi az informális kapcsolathálóját, melyet bármikor lehet aktivizálni. Barátok szállítják a fűszereket vagy a lekvárt a termékeihez, cserébe ők árulják mézeiket, szörpjeit és lekvárjukat, és szintén egy barátjuknál lovagolnak a gyerekeik a szomszédban, amiért ők sajttal fizetnek, de sajtért veszik a háztartásnak a tojást is egy ismerőstől. Rendezvényeiken a teljes programkínálatot ily módon szerzett ismerősök szállítják: barátaik árulják saját termékeiket, szerveznek quad-bérlést, hoznak ugrálóvárat, bírálják a főzőversenyeket és szolgáltatják a zenét. Sőt, ezek az események eleve baráti összejövetelekből nőttek ki, míg végül Géza rájött, hogy két legyet is üthet velük egy csapásra: a számára fontos közösségi események (melyek – ezt már én teszem hozzá – roppant hatékonyan óvják őket a kiégéstől, ami sok más gazdaság végzetét jelenti) egyúttal jelentős gazdasági hasznot is hajthatnak.

Egy másik ilyen fontos esemény, melyben ott sűrűsödött a gazdaság működése, már délután történt. Géza egyik alkalmazottja, Imre kissé ingerülten szólt oda egy másik

munkásnak, Ferinek. Zavarta a lassú tempó, Géza viszont rögtön jelzett neki, hogy „nyugi, nyugi”. A következő szünetben aztán Géza kettesben elmagyarázta, hogy Imre ahhoz van hozzászokva, amikor az eladásra készülő termékeik gyártásánál a reggeli vágás után délután kettő-három óra körül már az állat teljes feldolgozásával végeznek. Ezek az események azonban mások, itt lassabban kell dolgozniuk, hogy a látogatók is kivehessék a részüket a munkában. Géza jó érzéssel konstruálta meg azt az élményt, amelyre a vevőközönsége vágyik, és amit ha kiszolgál, akkor visszajáró vevőket tud szerezni, akik aztán minden eseményről termékeikkel teli szatyrokkal távoznak. Emiatt azonban nem hamisított meg semmit, csak finom igazításokkal élt, hogy a vásárló a lehető legjobb élményhez jusson a gazdaságában. Így például a szúrást magát sem titkolta el soha, de nem is különösebben bízta a látogatókat a részvételre.

Az utolsó ilyen sűrű pillanat az esti kolbásztöltés alatt következett. Addigra már csak Géza és Anett dolgozott a feldolgozóasztaloknál, a gyerekseregnek segítették tölteni a hurkát és a kolbászt. Géza alkalmazottjai végre pihenhettek. Én is éppen egy kis szünetet tartottam a fotózásban, amikor Géza egyik alkalmazottja megszólított engem. Ahogy néztük az idilli jelenetet, arról kezdett beszélni, hogy bár nincsenek túlfizetve – persze nem is számítanak rá – de nem is ezen múlik az, hogy mennyire szeret itt dolgozni. Sokkal inkább azon, hogy Géza jó főnök, munka közben pedig jó a hangulat, mindig nagyokat röhögnek. Egyszerű, spontán pillanat volt, és számomra meggyőző bizonyítéka annak, amit a másik oldalról, Gézától – aki elmondása szerint még a zoknit, a cigit és a sört is megveszi az alkalmazottaknak – már hallottam. Ez, hogy miképp lehet megbízható alkalmazottat találni egy kiscsaládban, szintén fontos része a nagy rejtvénynek, amibe oly sokan buktak már bele. Géza a maga részéről azt a megfejtést találta, hogy egyrészt jó érzéssel választott alkalmazottakat, akiknek aztán a munkáját határozottan kézben is tartja, ugyanakkor közben mindent meg is tesz, hogy szeressenek nála dolgozni.

Estére vissza kellett érnem Pestre, úgyhogy a vacsorát már nem vártam meg. Géza egyik alkalmazottjánál gyorsan ki is fizettem a két étkezést, amin részt vettem, aztán elkezdtem keresni a szememmel őt is. Miután megtaláltam, és kiderült, hogy fizetni mertem, összehúzta a szemöldökét, hogy miért tettem ilyet, majd eltűnt a kamrában, és visszatért egy nagy zsák hurkával és kolbással, hogy akkor legalább ezt vigyem el. Ezután gyorsan futott egy kört, hogy fuvar szerezzen nekem a legközelebbi buszig. Hálálkodva elköszöntem az egész családtól és az újdonsült ismerősöktől, majd egy régi osztálytársa

kocsijában leszáguldottunk a legközelebbi buszig, és már azon kezdtem el leírni a legfontosabb élményeket.

A leszállást követően kezdtem el töprengeni a számomra egyik legfontosabb problémán. Kár lenne tagadni, hogy az ember terepen nem csak adatokat gyűjt, de emberi kapcsolatok is épít, melyek rá magára is hatással vannak. Miközben az ember próbál tudományos objektivitásra törekedni, kivonva magát a terepmunka érzelmi hatása alól, ezeknek a találkozásoknak vitathatatlanul személyiségformáló ereje is van – gazdáim történetei, melyek egy életútban bekövetkezett radikális váltásokra, bátor újrakezdésekre adnak példát, azóta is meghatározóak számomra. Ezenkívül egyre jobban vágyom arra is, hogy amellet, hogy szöveggé alakítom élettörténetüket és élet-stratégiáikat, jó gyakorlataikat meg is ismertessem másokkal, problémáikra pedig segítsek megoldást találni. Előbukkant bennem az akció-antropológia igénye, a terepmunka vidékfejlesztési hasznosításának vágya. Sok helyen ez még eretnek gondolatnak számít, de az antropológiai megközelítést éppen a bevonódás, a megértés vágya, a személyesség teszi azzá, ami. Számomra pedig ebből egyenesen fakad a segítség igénye is, hogy terepmunkánk ne váljon öncélúvá. Egyre inkább úgy gondolom, hogy mindamellet, hogy törekszünk a tudományos objektivitásra, ugyanakkor el kellene kerülnünk, hogy csak ez az öncélú megismerés vezesse kutatásainkat, és a polcra kerülő kötetek mellett cselekvéssé is kell alakítanunk megismerésünk eredményeit. Ráadásul azt hiszem, a megismerés rejtvényének megoldásánál még izgalmasabb talány lehet, ha segíteni is akarunk a kutatók komplex problémáin, mégpedig úgy, hogy nem saját nézőpontunkat erőltetjük rájuk.

Felhasznált irodalom

1. Paxson, Heather (2013): *The Life of Cheese. Crafting Food and Value in America.* Berkeley / Los Angeles: University of California Press

Sütő Bence

A káosz alternatívája

Mi a közös az alternatív orvosi terápiát választók és az általam vizsgált új spirituális közösségekhez tartozó emberek között? Ez a kérdés merült fel bennem, mikor szakmai gyakorlatom során rálátásom nyílt egy, az alternatív terápiaválasztás szociokulturális tényezőit vizsgáló orvosi antropológiai kutatásra. Saját kutatási területem tágabb értelemben véve az alternatív tudományos elméletek, összeesküvés-elméletek és az ezekben a körökben nagyon is aktuális földönkívüli létformákkal foglalkozó elképzelések, a velük való találkozások tapasztalatai; valamint a mindezekkel kapcsolatban álló új spirituális közösségek. Véleményem szerint az alternatív terápiák működése a nyugati medicinával szemben - vagy azt kiegészítve - megfeleltethető a fent említett közösségekben fontos szerepet játszó világmagyarázatok alternatívát kínáló működésének.

A sokat emlegetett, talajvesztett (poszt-)modern ember számára úgy tűnik, az élet bármely területén ezernyi alternatíva áll rendelkezésére. Akár a történelem egyes területeinek értelmezéséről, akár vallásról, akár a gyógyulás kapcsán felmerülő lehetőségeiről, akár a reggeli müzli kiválasztásáról van szó, a lehetőségek folyamatosan bővülő polcáról választhatunk. Ma, a globalizáció és az internet korában, a hirtelen ránk szakadó információáradat egyszerre kínál ismeretet a keleti filozófiák és vallási rendszerek elemeiről, ezoterikus tanokról, számtalan tudományos és kevésbé tudományos elméletről, s mindezek mellett a különböző kultúrák hagyományos gyógy módjairól is. Ebben a végeláthatatlan alternatívákat ígérő, a különböző elemeket és információkat könnyedén párosító és egymásba olvasztó térben a szinkretikus gondolkodás új perspektívái tárulnak fel. Az alternatív gyógyászat esetében egyszerre jelenik meg az igény a visszatérésre a saját, népi gyógyászati formákhoz, illetve nyílik meg az út a távoli, egzotikus kultúrák gyógy módjai felé, érdekes közös alternatívát létrehozva az általános orvostudomány és egészségügy mellett.

Az orvosi antropológia e területével ismerkedve rá kellett ébrednem, hogy a jelenség (ti. az alternatívák létrehozásának szinkretikus jellege), nem azoknak a közösségeknek és érdeklődési köröknek a specifikuma, amelyekkel eddig foglalkoztam; hanem az élet legkülönbözőbb szféráiban szintén tetten érhető. A különböző esetekben

tehát egy átfogó jelenség egyes szeleteit ismerhetjük meg. Rendkívül sok azonosság fedezhető fel abban, hogy milyen indokok és tapasztalatok révén választ valaki alternatív terápiát, fogad el egy szóban forgó magyarázatot, vagy, hogy mit tekint számára elfogadható bizonyítéknak. Gyakran ugyanazokkal a mechanizmusokkal és gondolatokkal találkozhatunk a két területet vizsgálva. Vegyük például az *aranykor* mítoszát. A gondolat vezérfonala, hogy volt az emberiség történetében egy olyan korszak, amely minden tekintetben felülmúlta a jelenlegi, általában véve válságos világunkat. Azaz nem a sötétség és tudatlanság állapotából fejlődünk és civilizálódunk, épp ellenkezőleg. A bukás, a hanyatlás állapotában vagyunk, s a kifelé vezető út az alapvető aranykori lét visszaállításának irányába vezet. Az elveszett aranykori tudás és az ahhoz való visszatérés utópisztikus gondolatai mindkét kutatási téma esetében felfedezhetők. Az alternatív terápiák világában— például a hagyományos kínai orvoslásról vallott elképzelésekben — egyszerre van jelen az egzotikus kultúrák romantikus felértékelése és az a hit, hogy a számukra ősinek tetsző kínai orvoslás még nem vesztette el teljesen a kapcsolatot az aranykorral. Mivel a kínai orvoslás több ezer év alatt felhalmozott tudást alkalmaz, és a nyugati orvoslástól meglehetősen eltérő rendszert alkot, teret enged annak, hogy a múlt és a keleti ember romantikus mítosza hozzákapcsolódjon.

A szóban forgó új spirituális mozgalmak kapcsán hasonlóképp előkerül az aranykor témája, ami gyakran ágyazódik alternatív történelemfelfogásokba, kontinuitást teremtve a mitikus múlt és a jelen között. Ilyenek például az Atlantisz történetét feldolgozó, azt esetenként a magyarság eredettörténetével összekötő elméletek.

Egy másik kapcsolódási pont, úgy gondolom az, amit Geertz (1994) a vallási gondolkodással és annak funkcióival kapcsolatban, a káosz fenyegetéseként és az arra adott válaszként írt le. Az ő értelmezése szerint három terület van, ahol a káosz beszüremlik az ember életébe, és veszélyezteti a világról alkotott rendezett képét: elemzőképességünk, tűrőképességünk és erkölcsi belátásunk határán. Amikor az ember olyan dolgokat tapasztal, melyek ezeken a határokon kívül esnek, akkor világa veszélybe sodródhat. Ahhoz, hogy ezt elkerülje, érthető magyarázatokat kell találnia az addig megmagyarázhatatlannak tűnő problémákra, tapasztalatokra.

Úgy gondolom, hogy mind az alternatív terapiaválasztás esetében, mind az alternatív tudományos elméletekkel foglalkozó közösségek esetében felismerhetők a káosz megjelenésére adott reakciók. Ahogy erre Zörgő, Pruebl és Zana (2016) rávilágítottak Geertz nyomán, az alternatív terapiaválasztás esetében a Káosz és a

Kozmosz koncepciójával állunk szemben. Amikor az ember egészségügyi problémáinak, tüneteinek okát az orvosai nem tudják felderíteni, vagy betegségére nem találnak gyógymódot, akkor a káosz betörése fenyeget mindhárom Geertz által felvázolt területen. Fellép tehát a Kozmosz mielőbbi visszaállításának igénye. A páciensnek érthető és elfogadható diagnózisra van szüksége ahhoz, hogy tapasztalatai illeszkedjenek a koherens világképébe. Ezt a diagnózist sok esetben az alternatív gyógyászat válaszaiban találja meg. Az elfogadható válaszok birtokában megtörténhet a kozmosz helyreállítása, ugyanis így minden tapasztalatot sikerül az ismert és érthető világ határain belül értelmezni.

Hasonló jelenséggel állunk szemben az összeesküvés-elméletek és az alternatív tudományos elméleteket fogyasztók világában. Hogy személyes érintettségemre rátérhessek, maradjunk a földönkívüliekkel operáló közösségek területén, amely szorosan összekapcsolódik a fent említett két nagyobb irányzattal. A földönkívüliek észlelésének száma a 20. század során rohamosan növekedett, mára már az egész bolygónkra kiterjedő globális jelenségként kezelhetjük. A földönkívüliek észlelésének magyarázataira szintén végtelen példát ismerünk, az egyik gyakran hangoztatott eleme ezeknek a magyarázatoknak az, hogy a földönkívüliek megfigyelnek minket, ugyanis ők teremtették az emberiséget. Ők adták nekünk a tudást és a technológiát, aminek a nagy részét elfelejtettük. Ennek a tudásnak a nyomait és a földönkívüliekkel való kapcsolat bizonyítékait viszont felfedezhetjük az emberiség történelmének különböző részleteiben, például az egyiptomi piramisok építésének technológiai csodájában. Ahogy a modern világunk technológiai vívmányait visszahelyezzük a múltba, és általuk újraértelmezzük azt, ezek a vívmányok és a modernitás — mely elrobogott az ember mellett, nem hagyva időt a feldolgozásra — próbálnak helyet találni maguknak az emberiség történetében. A kultúra konzerváló erői próbálnak fogást találni rajtuk és megmagyarázni, hogy ezek azért vannak, mert mindig is voltak. Arra tesznek hát kísérletet ezek az elméletek, hogy e kettősséget, az elvesztett és már értelmezhetetlen múltat és az utol nem érhető jövőt az ugyanannyira értelmezhetetlennek tűnő jelenben kovácsolják egygé. Az UFO-észlelések és ezek az elméletek létrehozta egy olyan rendszert, amelyben az ember képes elhelyezni a nélkülük értelmezhetetlen vagy nehezen értelmezhető tapasztalatot. Tehát a világ értelmezésének ezen alternatívája magyarázattal szolgál arra az esetre, amikor a geertzi káosz például egy ismeretlen égi jelenségként belép az életünkbe.

Az alternatív terápiaválasztás és az UFO-észlelések első ránézésre egymástól távol eső jelenségeinek összevetésekor azonban személyes tapasztalataim is átértékelődtek.

Tenerifei tartózkodásom során egy csendes nyári estén megjelent ugyanis előttem egy semmilyen általam ismert dologhoz nem hasonlítható fényes égi jelenség; ez megfeleltethető egy klasszikus UFO-észlelésnek. Tehát *ahhoz* mégiscsak hasonlítható. A szálláshelyem teraszán állva egy lencse alakú, vibráló fényű objektumot pillantottam meg az éjszakai égbolton, ami néhány másodpercig egy helyben lebegett, majd hirtelen hatalmas sebességgel elrepült. Eközben formája addig vékonyodott, míg egy vékony fénylő csíkká nem változott, mindezt egy pillanat alatt, mintha egy szűk lyukon szippantotta volna fel egy nagy teljesítményű ipari úrporszívó. Az UFO-jelenségeket pszichológiai szempontból vizsgáló Jung (2000) szerint az észleléseknél a gyakran visszatérő kerek alak (legyen az gömb vagy korong) a tudattalan felől rendező, lelki teljességet hozó szimbólumként is értelmezhető. Ezért a pszichológia segítségével történő értelmezés során felmerül az az eshetőség is, hogy az efféle tapasztalatokat a tudattalan projekciója hozhatja létre. Ahogy az általam látott tárgy alakja, úgy a fényessége és különös mozgása is jellemző elemei a huszadik század kezdete óta leírt észleléseknek.

Érdekesség, hogy a Kanári-szigetek kiemelt helyet foglal el a földönkívüli jelenségekkel foglalkozók térképén. Ezt egy helyi könyvtárustól tudtam meg, aki történetesen már 30 éve foglalkozik a témával. Gyűjti a területen történt észlelések beszámolóit, és több alkalommal vett részt olyan eseményeken, amelyek során több száz fővel együtt, a sziget legmagasabb hegycsúcsán várták a kapcsolatteremtést, ami azonban nem történt meg. Az egyik ilyen alkalommal volt viszont egy paranormális élménye: a sötétben nagy sebességgel, vízszintesen repülő kő találta el a lábát. A sérülés miatt kórházba kellett szállítani, de szerencsére nem maradt le semmiről aznap esti "balesete" miatt.

Értelmezésem szerint a kutatásom volt a tapasztalatom kiváltója, de ha kiváltója nem is, magyarázója mindenképp. Abban a pár másodpercben, miközben a saját UFO-mat szemlélhettem Santa Cruz egén, az első meglepettség után ugyanis valójában semmi másra nem tudtam gondolni, minthogy saját "terepem" egyik legfontosabb szereplője a tudatalattim projekciójaként jelent meg. Bármi is volt az, miközben néztem, saját magamat néztem, saját előítéleteimmel és szkepticizmusommal szembesültem. Akár természeti jelenség, akár egy ember alkotta gép, akár földönkívüli, akár egy tudatalatti projekció volt, ezt a tapasztalatot sikerült beépítenem a világomba, ahol a kutatás és annak kérdései beszivároghatnak a tudatalattinkba, és hatással lehetnek mindennapjainkra. Fel kell tennem magamnak a kérdést, hogy vajon az én magyarázatom

mennyivel kevésbé misztikus, mint azoké, akik úgy gondolják, hogy az űrlények időnként a Földre látogatnak. Az én alternatívám tehát a pszichológia és az antropológia felől értelmezett magyarázat, amivel helyére tehetem a különös jelenetet, az értelmezőképességem határán túlról érkező látogatót.

Úgy gondolom, hogy az antropológia feladatainak egyike, hogy a tapasztalat mögött húzódó emberi valóságot feltárja és értelmezze. Ebben a feladatban segítségünkre lehet kutatásunk során szerzett személyes tapasztalatunk, legyen az egy UFO-észlelés, vagy a reumatológustól a kristálygyógyító jurtajáig vezető út.

Felhasznált irodalom

1. Geertz, Clifford (1994): Az értelmezés hatalma. Századvég Kiadó, Budapest
2. Jung, Carl Gustav (2000): Titokzatos jelek az égen. Kossuth Kiadó, Budapest
3. Zörgő Szilvia; Pruebl György; Zana Ágnes (2016): A komplementer és alternatív medicina felé orientálódó terápiaválasztást meghatározó tényezők. Orvosi Hetilap 157(15):584-592.

Lengyel Lea

Dilemmák és döntések - egy saját munkahelyen végzett szociológiai kutatás tanulságai

A "RÉS" Szociális és Kulturális Alapítvány Női Éjjeli Menedékhelyén¹ dolgozom szociális munkásként. Az ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskolájának voltam hallgatója, jelenleg doktori dolgozatomat írom. Ennek témája a hajléktalan nők női önképe, a téma szociális munkás tapasztalataim kapcsán került a látókörömbe.

A munkahelyemen végzett doktori kutatásom számos etikai dilemmát vetett fel. Ezek egy részére előre készültem, tisztában voltam velük, más dilemmák azonban egy-egy interjú közben merültek fel, és azonnali döntéshelyzet elé állítottak. Ilyen volt a dilemma, mely leginkább elgondolkodtatott a kutatás közben, s mely a legintenzívebben mozgatta meg bennem a kérdést, hogy gyakorló szociális munkásként lehetek-e ugyanott kutató is, s ennek milyen következményei vannak az intézményre, a lakókra és rám nézve.

Felmérésemet éjjeli menedékhelyet igénybevevő és utcán élő hajléktalan nők körében végeztem. Azért választottam ezt a két csoportot, mert korábbi tapasztalataim alapján úgy éreztem, életmódjukból adódóan ők vannak leginkább megfosztva attól vagy ők tudják legnehezebben megoldani, hogy a társadalmunk diktálta női princípiumok² szerint "igazi" nőként éljenek. Már egy átmeneti szállón is biztosított például a lakók számára a főzés lehetősége, vagy akár a takarítás, berendezkedése. Mindez egy fapados vagy utcás nő számára kevésbé elérhető vagy csak alternatív módon megoldható. Az éjjeli

¹ Az éjjeli menedékhely - melyet fapadnak is hívunk - sajátja, hogy az ellátás csak egy éjszakára szól, ez az intézményi forma az igénybevevőknek alapellátást nyújt, azaz fürdési, mosási lehetőséget, szerény vacsorát és ágynemű nélküli ágyat kínál. Az utcán lévő hajléktalanok közterületen vagy magánterületen élnek, melyen maguk rendezkednek be, önellátóak, azaz maguk gondoskodnak tisztálkodásukról és élelmiszerükéről. Az átmeneti szállók az ellátási forma igénybevételének idejére állandó férőhelyet biztosítanak, melynek része egy ágy, zárható szekrény, konyha-, mosógép- és fürdőhasználat. Ezért bizonyos díjat fizetnek havonta. Utóbbi ellátási mód sajátja az esetkezelő szociális munkás támogatása, akivel a lakó kapcsolatát a gondozási terv rögzíti. További ellátási forma a nappali melegező, melyet a hajléktalanok napközben vehetnek igénybe, s fürdési, mosási, bizonyos esetben főzési lehetőséget biztosít, továbbá étkezést is.

² A téma kapcsán gondolok itt a főzés, mosás, takarítás feladatkörére, mint a köznyelvben nőkhöz rendelt teendőkre.

menedékhelyet - avagy fapadot - igénybe vevők, ahogy azt az intézménytípus neve is mutatja, csak az éjszakájukat tölthetik a szállón, nappal az utcán vannak vagy nappali melegedőkbe húzódnak, esetleg dolgoznak. Az utcán élők egy része olyan közterületeken lakik, melyeken nem tudnak berendezkedni hosszú távon, másik részük pedig kunyhókban, sátrakban húzza meg magát. Előbbi csoport tagjai olyan melegedőkben tudnak főzni, ahol ezt az intézmény házirendje megengedi, míg utóbbiak ezen felül saját "otthonukban" is, amennyiben rendelkeznek főzésre alkalmas eszközzel. A fapadosoktól a takarítás lehetősége teljesen el van véve, hiszen az intézmények takarítása szigorú szabályok szerint kötött. Könnyen belátható, hogy a berendezkedés, "fészekrakás", otthonossá tétel sem biztosított számukra. Ezen részletesebben tárgyalt különbségek mellett a nőiesség külső megjelenéssel összefüggő dimenzióiban is nagy eltérés tapasztalható - gondolok itt a sminkelésre, hajviseletre, ruházkodásra.

Az önképet közvetve közelítettem meg, különböző altémák segítségével. Az életútinterjú technikáját használva arra kértem az alanyokat, hogy meséljék el életüket, s előtte ismerttettem velük, hogy fókuszban a női önkép áll. Az interjúk azonban nem voltak minden esetben életútinterjúk, párszor inkább félig strukturáltaknak tekinthetők, mert azzal találkoztam, hogy nem tudják, vagy nem akarják elmesélni az életüket: az emlékeik nyomában feltörő érzések inkább mélázásra készítetik őket, mint mesélésre, leginkább azért, mert rég sarkallta őket bármi vagy bárki arra, hogy összességében adjanak hírt életük eseményeiről.

Kutatásom megkezdése előtt több etikai és kutatómódszertani kérdés is megfogalmazódott bennem. Mivel a kutatás egy részét azon az éjjeli menedékhelyen végeztem, ahol szociális munkásként dolgozom, így a potenciális alanyokkal legalább heti szintű kapcsolatban voltam, s tudtam, hogy maradok az interjú után is. Mindenek előtt az intézményvezető engedélyét kértem, majd kidolgoztam azokat az alapelveket, melyekhez minden körülmények között tartottam magam, s melyekről azt gondoltam, kellő védőhálót biztosítanak a kutatás minden résztvevőjének - beleértve az intézményt és magamat is -, valamint kizárják a pozíciómmal való visszaélés lehetőségét.

Az általános kutatásetikai alapelvek mellett a helyzetemből adódó sajátosságként jelent meg a helyszín és az időpont kérdése. Szerettem volna, ha maga az interjúhelyzet a lehető legkevésbé kötődik a fapadhoz, ahol addig és azután is lakó - szociális munkás viszonyban állunk egymással, azonban az interjúalanyok mindegyike az intézményt

nevezte meg számára kedves helyszínként, így az interjúk mind ott készültek. Időpont tekintetében igyekeztem ügyeleti időn kívülre megbeszélni a találkozókat, ezzel is elvéve a megszokott szerepeink élet, illetve biztosítva a zavartalan interjúszituációt. A beszélgetések mindegyike - még akkor is, ha az alanyak csak az ügyeleti idő volt alkalmas - elkülönített, zárt térben zajlott, megteremtve ezzel egy biztonságos légkört. Természetesen a kutatásban résztvevő lakók mindegyikét biztosítottam róla, hogy a beszélgetésben elhangzó adatokat, történeteket senkinek nem mondom el, azokat csak anonimizálva közlöm, továbbá felkínáltam nekik, hogy ha a témák kapcsán bármikor úgy érzik, hogy további beszélgetésre van szükségük, ügyeleti időben is rendelkezésükre állok.

A felsorolt alapelvek mellett volt még egy nagyon fontos kérdésem, melyre a kutatás kezdete óta figyeltem, mégis nem várt helyzetek, s ebből következő döntések elé állított. Fontos volt számomra, hogy ha már ismerem a lakókat, kapcsolatban vagyok velük, szociális munkásként követem ügyes-bajos dolgaikat, akkor előnyömbre fordítom ezt az ismertséget, s olyan nőket kérek interjúalanyak, akik pszichésen stabilak. Tudtam, hogy az élettörténet-interjú nem a legkönnyebb műfaj, főleg traumatizált előélettel rendelkezők esetében.

Mindezen előkészületek ellenére volt, mikor azt éreztem, hogy egy interjú közben csapdába kerültem. K. szívesen vállalta az interjút. Fiatal nő, aki úgy tűnt, megáll a lábán, jó kapcsolatban van a többi lakóval, kiépített maga körül egy biztonsági hálót olyan emberekből, akikkel kölcsönösen segítik egymást. A vacsorát mindig közösen fogyasztották el, az intézmény által biztosított ételek mellett mindegyikük hozott még valamit, amit egy asztalnál ülve együtt ettek meg. Vidám, tervekkel rendelkező nőnek ismertem, aki más intézményekben lévőekkel is kapcsolatot ápol, nappali melegedőkben ismerkedik férfiakkal.

Utólag már tudom, hogy nem a legalkalmasabb pillanatban kértem fel interjúalanyak. Változás előtt állt, munkásszállóra való költözést kínált fel neki az intézmény. Ez a lakhatási forma egyrészt anyagi támogatást jelent, másrészt egy védett környezetet szociális munkási kísérettel, s egy elvárt úttal, mely a munkába állás, munka megtartása és legjobb esetben az albérletbe költözés felé halad. Tudtam erről a változásról, de nem tartottam fontosnak, hiszen pozitív dolognak éltem meg, ő is úgy beszélt róla, hogy készül valami új, elindul az élete egy más irányba, a talpra állás

korszakának definiálta ügyeletekben. Mindez azonban az interjú kezdetekor nyert más értelmet és hangsúlyt, a felkéréskor hittem annak, amit láttam és úgy éreztem, egy érzelmileg stabil embert kérek fel.

Maga a helyzet az interjú ötödik percétől vált számomra égetővé és örök tanulsággá. Ültünk egymással szemben, feltettem az indító kérdést és láttam, ahogy az alany elkezd csúszni, majd a hatodik percben ül előttem összeomolva, üres tekintettel, fájó mondatok közt és könnyes szemmel. Innen jött a neheze. Azon gondolkodtam, hogy lehet-e azt mondanom, hogy “köszönöm, hogy rám szánta az idejét, de Ön most nincs olyan állapotban, hogy ennek így értelme legyen, fejezzük be”. Vagy ha nem is ezt, akkor azonos tartalmat valahogy finomabban. Kutakodtam egyetemi módszertani órák emlékeiben, de hirtelen nem tudtam, mi a teendőm. Végül úgy döntöttem, leghelyesebb, ha az interjúalany szükségleteire reagálok, felelősségemnek éreztem, hogy ennyire belesodródott valamibe, hogy sebek tépődtek fel és szétesett.

Egyértelmű volt, hogy K. az édesanyjáról, a haláláról és a hiányáról szeretne beszélni, s ebben a kontextusban tud most csak rátekinteni hajléktalanságára. Minden, amit elmondott ahhoz viszonyult, hogy milyen volt az élete az anyjával, s milyen a halála után, s hogyan keres pótlékot az anyja személye helyett, hogyan tesz egyenlőséget a hajléktalanná válása, világban való egyedül maradása és az édesanyja halála közé. Hagytam, beszéljen a fapadról, a közösségről, a számára kedves emberekről. Az interjúszituáció átalakult segítő beszélgetéssé.

Mikor szóba hozta, hogy valakit anyának hív, próbáltam ehhez kapcsolódni, s megérteni, ki és miért is lett anya, pótanya. Ezen a ponton úgy tűnt nekem, hogy szándékaink találkoznak, hiszen én megértek valamit, ami kutatási kérdésem, ő pedig olyan témáról beszélhet, ami kevésbé traumatizált, hiszen új, meglévő, élő kapcsolatait említette. Minderről azonban úgy számolt be, hogy azt éreztem, használ, hiszen ekkor már nem a segítő beszélgetés és nem is a vezetett interjú helyzet szabályai éltek, hanem ő szabott kereteket. Élvezte a figyelmet, hogy egy elkülönített térben és időben beszélhet egyedül egy szociális munkással. Ez a fajta feljűk fordulás nem adott a szakmában, hiszen sokan vannak, jellemzően a problémásabb egyének intézményi keretek közt tartására fókuszálódik a figyelem.

Mivel a mélypontról elmozdultunk, s már nem tartotta szükségesnek az édesanyjáról való beszélgetést, kérdésekkel irányítottam szétfolyó történetmesélését, s tereltem vissza az interjúhelyzethez kötődő szerepébe. Ezt a tempóváltást nagyon jól fogadta, követte a kérdéseket, narratívát váltott. Az interjú innen új fordulatot vett és őszintén, a korábban tapasztalt "használat" nélkül, kutató és kutatott szerepeinkbe visszakerülve lehetett beszélni.

Míg én a felkészülés, felkészítés és az interjú közben is ügyeltem arra, hogy ne éljek vissza szociális munkás pozíciómmal és kutatóként legyek csak jelen, K. többször átlépte a kereteket, és megváltoztatta a szerepeket. Ez megtörtént az interjút követően is.

A későbbiekben két alkalommal az ügyeleti időben hivatkozott arra, hogy "tudja, amit magának elmondtam". Mindezt olyan helyzetben, hogy azt éreztem, nincs időm reagálni, nem tudom az adott szituációban értelmezni, mire utal, s inkább azért veti oda, hogy kikerüljön egy számára kellemetlen helyzetből - először éppen a házirend egyik pontjának megszegése miatt kapta meg aznapi utolsó figyelmeztetését. Ismét azt éreztem, amit az interjú közben, hogy keverednek a szerepeink, s ahogy annak idején nem fogadta el, hogy ő nem lakó és én nem vagyok szociális munkás a beszélgetés idején, most a kutató-kutatott viszonyrendszerét hozza be egy egyértelműen ügyeleti (szociális munkás-lakó) kérdésbe. Mikor ez másodjára is megtörtént, úgy éreztem, lépnem kell, mert ha nem, nem teszek eleget annak az önmagammal szemben felállított elvárásomnak, hogy ügyeleti időben szociális munkás vagyok, s csak bizonyos, mindkét fél által elfogadott, arra dedikált időben és helyen vagyok kutató. Továbbá, hogy a két tudásom csak akkor találkozik szociális munkásként az interjú után, ha az a lakó érdekét szolgálja, s ő kéri. Ezen a ponton felhívtam a lakó figyelmét, hogy legyen együttműködő, ne hozzon kellemetlen helyzetbe azzal, hogy olyan dolgokra utal, melyek adott helyzetben való jelentésével nem vagyok tisztában, s mindezt olyankor teszi, amikor valamivel szembesíteni szeretném szociális munkásként. A lakónak voltak ellenvetései, a helyzetet azonban sikerült átbeszelnünk és tisztáznunk, ezek a "konfliktusok" megszűntek.

Utólag sokáig gondolkodtam, mi is történt ebben az esetben. Több dolog keveredését fedeztem fel, melyek között szerepelt az interjúszituáció helytelen felfogása, melyben a kérdező - kérdezett szerep helyett egy hajléktalan - szociális munkás duó alakult ki. Majd ugyanezen szerepek szintén helytelen alkalmazása történt meg, úgy, hogy a lakó a felelősségrevonás elkerülése érdekében szándékosan keverte ezeket.

A fentiekben nem szerettem volna megoldást kínálni egy helyzetre, ahol rengeteg kérdés merül fel. Kizárólag azt szerettem volna bemutatni, milyen nehézségek adódnak abból, ha az előzőleg felkészítettnek és stabilnak tartott interjúalany hirtelen szétesik, majd használni kezd, s ezt hogyan tudja nehezíteni az a körülmény, hogy egyébként is kapcsolatban állok egy másik formában az egyénnel, ahova ezeket a szereptévesztéseket továbbviheti. Nem vagyok benne biztos, hogy helyesen jártam el, mikor a jelenlétem formáit váltogattam - voltam kutató, segítő hallgató, majd ismét kutató -, arról azonban meg vagyok győződve, hogy alapelveimet végig követni tudtam, s a helyzetre sikerült úgy reagálnom, hogy abból az alanyak kára ne legyen, előtérbe helyeztem az ő jóllétét a saját kutatói eredményességemmel szemben.

Találkozások

Sietve vágtam át a parkon. Az egyetem épületei elszórva helyezkedtek el az egészen moderntől a régies stílusúig. A reggeli napfényben jól esett volna leülni egy padra és kényelmesen megreggelizni, de ez ekkor szóba sem jöhetett. Már késésben voltam. Kapkodva kerestem bármi jelet, ami megmutatja nekem, merre találok a konferencia helyszínét. Az agyamban egymást követték a furcsa, zaklatott gondolatok, melyeknek a legkevesebb köze sem volt a kutatási témámhoz. Végre megláttam egy piros-fehér-zöld kiírást és szinte futólépésben indultam el az épület felé. Az automata ajtó kitárult és megcsapta az orromat a frissen készült rétes illata.

-Jöjjön-jöjjön, az előadás mindjárt kezdődik- szólt hozzám egy kedves hölgy és az egyik folyosó felé mutatott. „*New South Global Theatre*” olvastam a terem bejáratánál elhelyezett táblát. Ez az, megérkeztem!

Gyorsan kifizettem a belépőt és beültem középtájra. Elővettem a terepnaplót és úgy csináltam, mintha valami szörnyen fontos dolgom lenne. Leginkább azért, hogy eltereljem a figyelmet arról, hogy egyedül érkeztem és nem ismerek senkit.

„Na, sikerült bejutni a „Gazdaság és informatika” konferenciára. Én vagyok az egyetlen fiatal, az átlag életkor 50-70 év között van. A résztvevők nagy része úgy tűnik, hogy ismeri egymást. Sok a házaspár. A társalgás nyelve a magyar, de vannak csak angolul beszélők is. A résztvevők száma: 38.”¹

Kötelességtudóan lejegyzeteltem minden apró részletet; ki hogy van felöltözve, milyen a térben elfoglalt helyzetük, ki kivel társalog, majd hátra dőltem és eltűnődtem, vajon miért is vagyok itt. 2016 szeptemberében érkeztem meg Ausztráliába. Hogy miért és hogyan az egy több szálon futó bonyodalmas történet, de ami biztos, hogy az antropológiai terepgyakorlat egy elég jelentős részét alkotta a kint töltött időnek. Mivel vízumhoz jutni elég körülményes dolog, ezért egy brisbane-i egyetemen kezdtem meg kilenc hónapon át tartó tanulmányaimat. Az antropológiai kutatási témám időről időre formálódott, változott, de a középpontban az ausztráliai magyar közösségek álltak. Talán nem ez volt a

¹ részlet a terepnaplóból

legérdekesítőbb téma a környéken, de legalább a nyelvi és kulturális korlátok nem akadályozták az adatgyűjtést és a közösség tagjai is szívesen segítettek. A hivatalos Magyar Találkozó négyévente kerül megrendezésre a kontinensen. Ez egy közel egy hétig tartó rendezvénysorozat, mely magában foglal tudományos és kulturális előadásokat, művészeti kiállításokat, gasztronómiai bemutatókat, valamint koncerteket és más szórakoztató programokat is. A találkozót mindig más helyszínen rendezik meg az Ausztráliai és Új-Zélandi Magyar Szövetség és az egész országból várják rá az érdeklődőket.

Szerencsés egybeesés és remek kutatási lehetőség ez, gondoltam, és lefoglaltam a repülőjegyemet Sydneybe, hogy részt vegyek ezen a jeles alkalmon. De vajon mi köze ennek a brisbane-i magyar közösséghez? Miként segít ez nekem? Hogyan fogjak hozzá? Miért vagyok itt? Mit is keresek valójában?

Úgy gondolom, összefüggéseket keresek. Információmorzsákat, történeteket, kapcsolatokat, nézőpontokat, véleményeket. Embereket keresek. Embereket, akik segíteni tudnak majd nekem, mondanak, mutatnak, tesznek valamit, ami később hasznos lehet.

Hogy tényleg hasznos lesz-e, azt ott és akkor a középső padosorban ülve álmosan és éhesen nem tudhattam. Volt egy elképzelés, egy koncepció és úgy voltam vele, legrosszabb esetben jól belakok rétesből és nem szólok senkinek, ha esetleg kudarcba fullad a projekt.

„Az előadó felolvas definíciókat, százalékokat. Unalmas. Arról panaszkodik, hogy mennyire rossz az ausztrál gazdaság, micsoda munkanélküliség, magas ingatlanárak... „Mit tesznek a politikusok? Semmit, semmit nem tesznek! Béna, béna kacsák!” (idézet az előadótól)²”

Valahányszor ilyen otthonról megszokott frázisok csendültek fel mosolyognom kellett. Ez vajon valami magyar sajátosság? Az örök elégedetlenség... Ekkor már négy hónapja tartózkodtam az országban és tapasztalatból mondhatom, hogy a kinti életszínvonal határozottan magasabb volt, mint amit Magyarországon megszokhattam. Akkor miért nem változik a nézőpont? Ezen tűnődtem, mikor elérkezett az első szünet. Rögtön tudtam, hogy mire van szükség a sikeres kutatómunkához: Élelem és mosdó!

² terepnapló részlet

Ahogy a komfortérzetem kezdett az optimálishoz közelíteni végre ismét a feladatra tudtam koncentrálni. Kezemben egy pohár teával a falnak dőltem és a fejemben az kattogott, hogy itt az ideje cselekedni. Többször is elképzeltem, ahogy odalépek egy-egy ismeretlen társasághoz és előadom, hogy én vagyok a magyar egyetemista, aki az ausztráliai magyar közösségeket kutatja. De kit érdekel ez? Hiszen ott zajlott minden a szemem előtt. Olyan emberek találkoztak, akik évek óta nem látták egymást. Egymásra borulva, könnyekig hatódva hálálkodtak, amiért itt lehetnek. Őszinte örömujjongásba kezdtek, ahogy a friss pogácsa omlós tésztája szétolvadt a szájukban és valóságos katarzist éltek át, ha elhangzott egy ízes, szarkasztikus magyar vicc. Az egymásra találás pillanata volt ez, a „hazatérése”. Szerettem volna megkezdeni az „igazi munkát”, de ahogy végignéztem a csillogó szemeken és átéltem a helyzetet, mikor hosszú idő után először tölti be a teret az akcentussal vegyes magyar szó és nevetés, úgy éreztem ez nem az én pillanatom. Ki vagyok én, hogy megtörjek egy ilyen emelkedett jelenetet? Nekem ez csak rétes és pogácsa, épp olyan, mint legutóbb. Ekkor még nem volt honvágyam, a legkevésbé sem hiányoztak sem az otthoni ízek, sem a nyelv. Engem egy önző érdek hozott ide, méghozzá az, hogy „hasznos és használható” információt gyűjtsek. Talán épp azt teszem így is... ki tudja? Megszólalt a csengő, mely a második előadás kezdetét jelezte.

„13:20 Résztevők száma: 91”³

Ahogy egyre többen lettek, úgy én is egyre magabiztosabban kezdtem viselkedni. Már nem csak az 56-osok⁴ klikkjeiből állt a társaság, hanem voltak egyéni érdeklődők, családok, baráti társaságok. A második szünetben már tudtam váltani néhány szót a szervezőkkel, egy rövid interjúra is sor került, majd megismerkedtem a helyi néptánc csoport vezetőjével és meg is kaptam az első meghívást az általuk szervezett táncbába. Ahogy teltek a napok egyre több személy, egyre több információ, egyre komplexebb összefüggések kerültek elő. Nem egy hét alatt alakult ki az antropológiai nézőpont, amiből végül a szakdolgozatom⁵ született, de morzsáról morzsára, gesztusokból, elszólásokból, viccekből és utalásokból formálódott egy olyan kép, mely úgy gondolom, hogy „hasznos és használható”.

³ terepnapló részlet

⁴ Az 1956-ban kivándorolt magyarok jelentős szerepet játszanak a magyar szervezetek működtetésében és fenntartásában.

⁵ *Ausztráliai magyarok online közösségi tevékenységeinek vizsgálata a közösségi médiában a „Magyarok Brisbaneben” facebook csoporton keresztül* (Paraszthy, 2017)

Minél több emberrel beszéltem annál világosabbá vált, hogy miként szerveződnek a magyar mikroközösségek a kontinensen, kik a főbb szervezők és milyen platformokon folyik a kommunikáció. Kezdett kirajzolódni, hogy mely tevékenységek és témák tartják össze a kinti magyarokat, melyek a legfontosabb értékek, amik dominálnak, és melyek azok a dolgok, amiket tabu övez. Beszéltem fiatalokkal és idősebbekkel, felkerestem hivatalos személyeket és civileket. Minden apró információdarabka egy kulturális mozaik egyik részletének bizonyult, melyeket egymás mellé illesztve egyre jobban összeállt a kép.

Pár hónap múlva ismét visszatértem Sydneybe. Ekkor már nem csak, mint kíváncsi kutató, aki a helyi magyarok életének egy szeletkéjébe kíván bepillantani. Mondhatni én is egy voltam közülük. Egy magyar Ausztráliában, akinek munkára és állandó lakhelyre van szüksége.

Mikor másodszor landolt a gép a reptéren egy ismerős érzés fogott el. Nem volt bennem félelem vagy bizonytalanság. Tudtam, hogy ha segítségre van szükségem, akkor létezik egy közösség a városban, ami szívesen fogad.

A továbbiakban sem adtam fel kutatói státuszomat azért, hogy a közösség tagja lehessek, viszont a terepmunka során létrejövő emberi kapcsolatok beszivárogtak az életembe és átformálták azt.

Mikor most újra itt ülök 9 hónap eltelté után a pesti lakásom kanapéján és vágyakozva gondolok vissza a Sydney Harbour lemenő fényeire, egyszer csak kizökkent a telefonom berregése: „*Laura, olvastad, amit küldtem?*” – Elmosolyodok, és azon tűnődök, hogy vajon ilyen-e, amikor „utánam jön a terep”, vagy én nem jöttem haza igazán? Hol kezdődik és mikor ér véget egy kutatás? Hol a határ adatközlő és barát, antropológus és „ausztráliai magyar” között?

Nagy-Laczkó Balázs

Ásatási napló

A sír szélén állunk a Viharsarokban. Körülöttünk csupasz, szegényes csontvázak hevernek. Az időnél lassabban csak az utak épülnek. Azt mondják, hogy Békésben bárhol ásol, szarmatákba botlasz. Régi egyszerű steppei, iráni eredetű népség voltak ezek, éltek a maguk tanyás kis életük, ahogyan teszik azt most is sokan felénk. Pár tyúk volt az összvagyonuk. Az egyre szegényedő nép anyagi helyzetét a sírjaik is tükrözik: az első generáció – az „aranykor” – nemesfém ékszerekben, viseleti elemekben gazdag temetkezéseit a jó esetben egy-két római import ezüst ruhatűző kapocs (fibula) és színes üvegyöngy ruhakivarrások váltják fel az idő előrehaladtával. Persze az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a síroknak nem a mai nap régészei az első feltárói: már a temetést követő napokban fosztogatók dúlták fel őket.

A sír szélén többen állunk. A (köz)munkások, a lelőhelyet környező falvak lakosai; az utat építő beruházó képviselője; a markológépes; a technikusok és a nyugdíjas rendőr hobbi fémkereső; a régész, a megyeszékhely múzeumának városi kiküldötte.

A sír szélén álló régész ezúttal egy gazdag későavar temetkezést lát odalent a gödörben. Szokatlanul magas, talán idegen eredetű – germán? – fegyverest. A sír mélységéből, a rozsdafalta lándzsahegyből, az öv bronz vereteiből, szíjvégeiből, csatjaiból elé dereng a kép a közel másfél ezer éve e pusztán a mocsárba magát bevackoló kis falusias közösségről. Apró hollófekete egyenes hajú asszonyokkal és férfiakkal, a köztük kimagasló szőke, fegyveres harcossal, aki a közösség ura, vagy tán a közösség urának első embere lehetett. A régész figyel a sír tájolását. A bokacsontok környékét vizslatja, van-e ott csupor és a csuporban vagy mellette valami állatcsont, mely ételmellékletre, a halottat a túlvilági útja során ellátó kis elemőzsiára vall. Figyeli, mi van az övcsaton: szárnyas griffmadár vagy növényi ornamentika.

A sír szélén álló munkások a sírt látva elfelejtik pár percre szegényes kis bérüket. Kérdezik a régészt, hogy harcos volt-e aki itt fekszik, és mi volt abban az agancsban ott az oldalán. Okoskodnak, sokat tudnak, és sok mindent megsejtenek. Némelyikük több ásatást megjárt már lapátjával, mint a legtöbb szakember, de többségnek ez az első ilyen munkája. Az út sodorta ide ki őket vagy sokkal inkább a falusi önkormányzat. Lelkesek és

érdeklődők, ez mégiscsak más, mint amit megszoktak odahaza. Többségüknek szlovák családneve és kék szeme van – de rendes munkája aligha. Az egyikőjük hatvan éves elmúlt, igazmondó, de az is lehet, hogy inkább Hány János ihlette alak. Hazatért Svájcból, hol ellopták mindenét és most újra csinálja a jogosítványt. Villanyt szerelt Olaszországban, egy-két éve még kőműves volt Andalúziában, most hajóra készül az Atlanti-óceánra. De most itt van, Békésben, otthon, az alföldi pusztában. Egy másik meg földije, rejtői alak, fél szeme üveg, gyakran összehunyorítja a másikat. Fején kalózforma kendő, egyik foga arany, borostás és a szája szélében a fűszálat jóízűen forgatja. Már most azon jár az agya, hogy otthon várják a marhák, a nyulak, a disznó meg a csirke. Őszülnek, ráncosra fújja arcukat a szél, mely egészen más idekint, mint a városban. Más benne a por, és az ásatás első napjaiban valahogy mindig jobban fáraszt. Alig akad köztük fiatal, azok többsége roma, együtt a többiektől külön dolgoznak.

A sír szélén a technikusok is külön csoportot alkotva állnak. Mindannyian nők, együtt tartanak pihenőt, kávézni és ebédelni is együtt járnak. Persze ők a régésszel egy külön csapatot alkotnak. E csapatban érzi magát otthon a hobbi fémkereső is. Javarészt velük beszél, meg az építkezés szakembereivel. Őt a szenvedélye hajtja, a kíváncsiság. A sírba a múltat látja és a kincseket. Meglegyinti fölötte detektorát. Felsípol a bronzra, de az agyonrozsdásodott vasat már alig „fogja”. A sírből kihányt földet is gondosan átnézi a munkások lapátolása nyomán: hátha lel benne egy aprócska veretet, érmét talán. Nagy találmány ez a detektor: az 1930-as években jelentette a Magyar Távirati Iroda, hogy berlini orvosok az emberi testbe került idegen fémtárgyak kimutatására alkalmas eszközt alkottak. Harminc évvel később már magyar találmány a fémkereső-eszköz, melyet a földalatti vezetékek felkutatására szabadalmaztak. Leccap rá a rendőrség és a még azokban az években a régész szakma is. Vegyes érzelmekkel nézi a szakember a nyugdíjas rendőr kezében fel-felsípoló szerszámot: ugyanilyen készülékekkel fényes nappal és éjjelente fosztogatják lelőhelyeinket, mellyel most tökéletesítik az ásatási munkát. A múzeum barát fémkeresőzés haszna a vidéken kettős: az intézménnyel együttműködő keresők éppen úgy a helyi közösséget jelenítik meg, mint a környékről szegődött ásóemberek. A saját táj története, a kutatásban való részvétellel közelebb kerül a közönséghez, mint a kiállítások által. A múlt vitrin nélkül tapintható.

A régészetet gyakran titulálják a régi korok néprajzának, és ez nem is tévedés: a régész tárgyi forrásokon, jelenségeken keresztül törekszik megismerni az adott korszak

kultúráját, az emberi hétköznapokat. A régész a „kultikus tárgy együtteseken” keresztül az egykori rítusokba kíván betekinteni, igyekszik megismerni a hajdani közösségek vallását és világképét. A mostani ásatáson talált sírok elemzése révén megismerhetjük az adott közösség táplálkozási szokásait, a társadalom struktúráját, a nők és férfiak viseleteiben, munkaeszközeiben és hétköznapi tevékenységeikben mutatkozó különbségeket. A sírok további elemzése a rokoni kötelékekbe is bepillantást nyújthatnak. Az ásatási naplóba a régész napról-napra mindent feljegyez: az aznapi időjárási körülményeket, a megjelent kollégák számát, hangulatát – ide értve a sajátját is – melyek befolyásolhatják az adatgyűjtés folyamatát. Az eső elmoshat bizonyos jegyeket, megakadályozhatja az érdemi munkát; a másnaposság a levertség hatására könnyen átsiklik az ember egy fontos részlet felet. A fényviszonyok befolyásolják, hogy észrevesszük-e a föld színének elváltozásait. A munkamorál, a munkások tapasztalata kihat a munkamenetre. Megannyi fontos tényező, mi mind lejegyzésre kerül a mellett, hogy hogyan helyezkedik el a temető a korabeli telephez viszonyítva, milyen tájolásúak és mélységűek a sírok, milyen a csontok megtartása, mik a kísérőleletek etc. etc. etc.

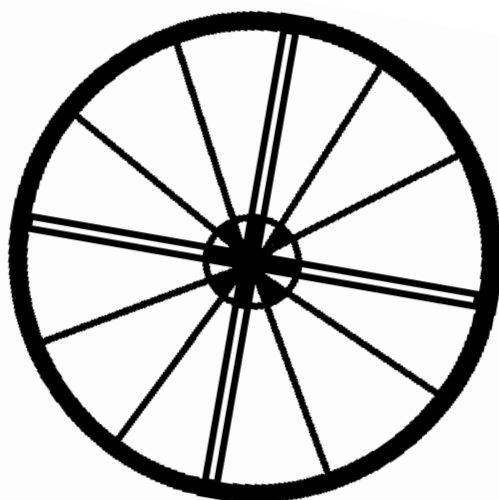
És ez alatt a régész feljegyzi az aznap végzett munkafolyamatokat is: hány kutatóárokkal végzett a markológép, milyen régészeti jelenségre utaló folt és hol került elő. Milyen módon lett dokumentálva a régész vagy a technikusok részéről (fotó vagy rajz, leírás); megvizsgálták-e a jelenséget műszeresen; elkezdték-e a bontását és milyen fázisban tart a munka (metszetre bontották, vagy teljesen az adott objektumot). Folyamatos a kapcsolat a dolgozók közt, meg kell vitatni mindenegyres részletet, ellenőrizni kell azt, aki ás, rá kell nézni a készülő rajzokra, fotózni kell, mérni és leírni és tovább bontani finom eszközökkel. A feladatok szétosztva, mint a hangyáknál.

A feltárás megmutatta, hogy itt szegény szarmaták éltek-haltak, majd ugyanezen a helyen avarok is. Most pedig ezek a munkások a sír körül. Miközben a hazai régészet számára kihívást jelent az újabb jogszabályi környezet, a jó minőségű keresőműszerekkel felszerelt illegális kincsvadászok, aközben fontos kérdéssé válik, miképpen illeszkedik a régészeti munka a jelen társadalmába. Egyes vidéki múzeumokban egyre nagyobb hangsúlyt kap a helyi közösségekkel való együttműködés. A helyi közösségi életben is szerepet kaphat a kutatás, a közelben zajló feltárásokra a helyi diákoknak könnyebb kilátogatni a sárréti és viharsarki községekből, mint szervezeten eljutni a városi kiállításra.

A sír szélén állunk a Viharsarokban. A sír szélén többen állunk. A városi technikusok, a falusi közmunkások, a megyeszékhelyi régész – a megye lakóinak egy szűk keresztmetszete együtt néz a gödör aljára. Az ásatás végével mindenki visszatér a maga külön zárt kis világába azzal, amit kint talált és kíváncsian les a jövőbe: lesz-e múltba néző munka, ásatás.

Fókuszban: Romák- Oktatás

előítéletek | kirekesztés | társadalmi részvétel | hátrányos helyzet

A kisebbség kisebbsége és a szegénység kultúrája | Szélsőséges egyenlődsdi egy erdélyi magyar cigány közösségben¹

Absztrakt

Tanulmányunkban egy erdélyi magyar cigány közösségben működő egalitárius gyakorlat, „szélsőséges egyenlődsdi” kialakulását és működését próbáljuk meg értelmezni, elsősorban az interetnikus viszonyok kontextusában.

Az elméleti háttér a „szegénység kultúrája” (Oscar Lewis) és az amerikai eredetű „underclass” fogalom kelet-európai, strukturalista verziója (Ladányi János, Szelényi Iván), valamint a konstruktivista etnicitás elméletek biztosítják.

Írásunkban igyekszünk feltárni az „egyenlődsdi” gazdasági vonatkozásait, mely így egy túlélési stratégia részeként, a szélsőséges szegénységre adott adaptív válaszként értelmezhető, annak minden pozitív és negatív jellemzőjével. A szélsőséges egyenlődsdinek (osztzkodásnak) gazdasági racionalitása mellett, fontos társadalmi funkciója is van, a csoporton belüli és a csoportközi viszonyokban egyaránt. A cigányok számára megerősíti a családi, közösségi összetartozás érzését, a magyarok szemében viszont a cigányok „irracionális” gazdasági gyakorlata az etnikai sztereotípiák és határok újratermelődését segíti elő.

Abstract

In this study, we will try to interpret an egalitarian practice, the development and function of an ‘extreme egalitarianism’ in a Transylvanian Gypsy community, especially in the

¹ A szöveg eredetileg Néprajzi látóhatár, 2009. (18. évf.) 2. sz. 93-115. számában jelent meg. A szerzők és a folyóirat engedélyével jelentetjük meg újra.

context of interethnic relations. The theoretical background is based on the ‘culture of poverty’ (Oscar Lewis) idea, the East-European, structuralist version of the notion of ‘underclass’ of American origin (János Ladányi, Iván Szelényi), and the various theories of constructionist ethnicity.

In our work we aim to explore the economic features and significance of this ‘egalitarianism,’ which can be thus interpreted as parts of a survival strategy or as a response to extreme poverty, with all of its positive and negative characteristics. Beside the economic rationality of extreme egalitarianism (sharing), it also has an important social function, both in intra-group and inter-group relations. For the Gypsies it strengthens the sense of familial, communal belonging, yet the Gypsies’ ‘irrational’ economic practice in the eyes of the Hungarians certainly facilitates the reproduction of ethnic stereotypes and boundaries.

Tanulmányunkban egy erdélyi cigány közösség körében végzett, több évet átfogó kulturális antropológiai terepmunka² során megismert jelenség-halmaz egy szegmensét szeretnénk leírni és értelmezni. A fogalmi keretek tisztázása után megpróbáljuk a dombosi³ cigányok körében uralkodó – a külső szemlélő számára sokszor értelmetlennek tűnő - egalitárius gyakorlat kialakulását eredményező komplex feltételrendszert feltárni, majd bemutatjuk e „szélsőséges egyenlődsdi” (Ladányi-Szelényi 2004:105-107) mindennapi működését és logikáját.

Kultúra, etnicitás és identitás

Témánk bővebb kifejtése előtt érdemes tisztázni néhány fogalom – számunkra érvényes – jelentését. A kultúrát tágabban vett etnográfiai értelemben használjuk, Edward B. Tylor 1871-es, klasszikus definíciójának megfelelően, mely szerint: „A kultúra vagy civilizáció, (...) az a komplex egész, amely magába foglalja a tudást, a hitet, a művészetet, az erkölcsöt, a törvényt, a szokást és minden más képességet és sajátosságot, amelyre az ember, mint a társadalom tagja tesz szert.” (Tylor 1997:108)

Társadalom és kultúra elválaszthatatlan egymástól, minden társadalomnak megvan a maga kultúrája, hiszen a kultúra alapvető funkciója, hogy az emberek, népek biológiai eredetű szükségleteit megoldja, ezáltal biztosítsa az élet biztonságát és folytonosságát. (Borsányi 2008: 147-150) Emellett fontos társadalom-lélektani funkciója is, azaz egyfajta harmónia megteremtése és fenntartása. A kultúra feladata lényegében tehát az alkalmazkodás folyamatának biztosítása. (Boglár:2007, 15-16, Lewis 1988:102, Borsányi:2008)

Egy társadalmi csoport által hordozott kultúra, a csoport gazdasági, politikai, társadalmi stb. viszonyainak függvényében változhat, sőt változni kényszerül, az újabb és újabb adaptációs kihívásoknak megfelelően. Ha tehát megpróbálunk megismerni, leírni és értelmezni egy kultúrát, akkor az adott társadalmat alkotó emberek – szükségleteikkel és viszonyaikkal együtt – lehetnek megfelelő kiindulópontjaink. Hiszen „az ő szemszögükből nézve a kultúra jelenségei eszközök,

² A kutatást Pálos Dóra 2002 tavaszán kezdte meg, a Soros Alapítvány és az ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Szakcsoportja támogatásával. 2004-ben csatlakozott hozzá Binder Mátyás, aki többek között fotósként is közreműködött. Később a kutatást az OTKA T42767-es számú programja is támogatta. A terepmunka során készült napló egyes részleteit lásd: Pálos D.: 2006a.

³ Egy székelyföldi, zömében magyarok lakta településen folyt a kutatás. A települést fiktív néven szerepeltetjük.

létezésük fenntartásának, gazdagításának társadalmilag kimunkált eszközei.”(Sárkány 2000b:111)

A fentiek tükrében nyilvánvaló a kulturális antropológiai módszertan és szemléletmód előnye a dombosi cigányok kultúrájának „feltérképezése” során. Önmagukban a helyi tapasztalatok azonban nem adhatnak „teljes” válaszokat, szükséges tehát a dombosi társadalmat és kultúrát formáló történeti, politikai, gazdasági, társadalmi feltételrendszer – legalább vázlatos – áttekintése is.

Általánosságban elmondható, hogy minden társadalmi csoport létének egyik jellemzője, hogy igyekszik magát megkülönböztetni másoktól. Ebben a kontextusban jelenik meg az etnicitás fogalma, mely a hétköznapi nyelvhasználatban gyakorta mint „kisebbségi kérdés” jelenik meg, a kulturális antropológiában azonban „olyan csoportok közötti viszonyokra vonatkozik, amelyek tagjai egymástól különbözőnek tartják magukat, és amely csoportok hierarchikusan rangsorolódhatnak egy társadalmon belül.” (Eriksen 2008:22)

A szakirodalom az etnicitást – mint a csoportközi viszonyok egyik aspektusát - lényegében két elkülönülő irányból közelíti meg. A konstruktivista megközelítés lényege, hogy az „eticitást” állandóan változó dinamikus jelenségként értelmezi, melynek lényege a másiktól való eltérés társadalmi gyökereinek kimutatása. (Keményfi 2002:377) Ebben a megközelítésben az etnikai identitás a társadalmi szerveződés velejárója, nem pedig a „kultúra valamely ködös kifejeződése.” (Barth 1996:3) az etnikai csoportokról pedig nem érdemes úgy beszélni, mintha azok éles körvonalakkal rendelkező, belsőleg homogén valódi entitások, tartós kollektívák lennének. (Brubaker 1996:37., Keményfi 2002:377-378)

A másik irányzat a konstruktivizmussal ellentétben úgy véli, hogy az etnikai hovatartozás objektív kategóriaként tételezhető (primordializmus vagy esszencializmus). Ebben az elgondolásban nem a kulturális különbségek eredete, társadalmi (vagy politikai) szerveződése a döntő, hanem „a mástól való eltérés megfogalmazása, hangsúlyozása, azaz az „eticitás” mindennapi folyamata a lényeg.” (Keményfi 2002:378)

Mindkét irányzat képviselői egyetértenek abban, hogy az etnicitás csoportok közti kapcsolat, nem pedig csoportok tulajdonsága, egy társadalmi találkozás etnikai karaktere pedig helyzetfüggő. Elemzésünk szempontjából különösen fontos, hogy az etnicitás akkor tűnik fel, amikor a kulturális különbségek valamiért relevánssá válnak a társadalmi interakciókban, ezért a társadalmi élet szintjén kell tanulmányozni, nem pedig a szimbolikus kultúra szintjén. (Eriksen 2008:84)

Mindezek után Sárkány Mihály etnikum meghatározását tartjuk a számunkra legmegfelelőbbnek, mert definíciójában nem a kulturális jellemzőkre helyezi a hangsúlyt: „Az etnikum az együttműködésnek az élet egészét átfogó, a számontartott rokonsági vagy fiktív rokonsági csoportnál szélesebb körű szervezete, amely népként (tehát nem vélt vagy valós vérségi kötelékekkel) összetartozásának tudatában van, ezt a tényt etnonim alkalmazásával kifejezésre juttatja (...)” (Sárkány 2000a:95)

Kutatásunkban fontos szerepe van az etnikai identitásnak, hiszen az adott (etnikus) kultúra jelenti az egyén szocializációjának tágabb terét, s ezen a téren belül sajátítja el a – saját csoporton belüli és kívüli - megfelelő életvezetéshez szükséges mintákat, szokásokat, tudáskészletet. A társadalmi csoport „nem statikus” jellegéből fakadóan az identitás sem egy „változatlan állandó”, hanem reprodukció és adaptáció dinamikus folyamata. (Papp 2008:111)

Szegénység és roma szegénység

Tanulmányunk fontos kérdése, hogy milyen szerepe van a „szegénység kultúrájának” a dombosi cigány kultúra és helyi interetnikus viszonyok formálásában, és hogy használható-e a megismerési és értelmezési folyamatban az „underclass” kategória. Mivel e fogalmak használata gyakran képezte társadalomtudósok közti viták tárgyát, röviden áttekintjük a legfontosabbnak tűnő jellemzőiket, hogy az elemzés segítőiként, ne pedig viták, előítéletek gerjesztőiként szerepeljenek dolgozatunkban. (Számunkra elsősorban saját tereptapasztalataink a meghatározóak e fogalmak használata kapcsán.)

Nyilvánvaló, hogy a szegénység társadalmi tény, azaz minden időben és társadalomban előfordult, olyan „valami”, ami a társadalmi szerkezethez kapcsolódik, és annak természetéből fakad. A szegénységgel kapcsolatban három fő diskurzus bontakozott ki a kutatók körében: a társadalmi kirekesztettség, az underclass és az újszegénység diskurzusai. (Péter 2006:130-134) Dombos esetében a szegénység underclass és újszegénység típusú megközelítését, illetve ezek kelet-európai „ötvözetét” érezzük alkalmazhatónak.

Az underclass „eredeti” amerikai értelmezésben városi gettó-szegénységet jelent, rendszerint faji/etnikai vonzattal. Ellenzői gyakran hangoztatták, hogy a politikai jobboldal a maga hasznára instrumentalizálta, a „társadalmon kívülieket” okolva nehéz sorsukért, a média pedig megbélyegző, stigmatizáló gyakorlatára alkalmazta. (Stewart 2001, Ladányi–Szelényi 2001, Ladányi–Szelényi 2004:11)

Az újszegénység diskurzus kiindulópontja a gyökeresen megváltozott gazdasági és társadalmi kontextus, azok az újszegények, akik a megváltozott feltételek következtében elvesztették korábbi pozíciójukat. Kelet-Európában főleg a rendszerváltást követő időszak kontextusában merül föl az újszegénység. Ladányi János és Szelényi Iván szerint egy minőségileg új, az osztályszerkezeten kívül rekedt, tartósan szegény rétegről van szó. Elképzelésük lényegében az amerikai underclass fogalom - a közép-kelet európai viszonyokra adaptált - strukturalista verziójának tekinthető. (Péter 2006:132-137)

Ladányi és Szelényi abból indul ki, hogy az emberek értékrendje, viselkedése és kultúrája nem oka, hanem következménye strukturális helyzetüknek. (Ladányi-Szelényi 2004:14-15) Az underclass kategória eredetileg az „átfogó technológiaváltás nyomán végbemenő gazdasági átstrukturálódás következtében a munkamegosztás új rendszerében feleslegessé váló társadalmi csoportok leírására került kidolgozásra.” (Ladányi- Szelényi 2001:98) Ezért, bár „eticizált” fogalom, ez nem jelenti azt, hogy minden tagja roma, vagy hogy „a romák” underclasst alkotnának. (Ladányi-Szelényi 2004:18) Fentiekkel egyetértve elfogadhatónak tartjuk elemzésünk szempontjából az említett kutatók underclass fogalmát és strukturális megközelítését, illetve a „szegénység kultúrájával”(Ladányi-Szelényi 2004:14, Lewis 1988) ⁴kapcsolatos fejtegetéseiket.

A „szegénység kultúrájának” elméletét Oscar Lewis dolgozta ki, először 1959-ben használta *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty* című könyvében. (Lewis 1988:94) Bár tisztában vagyunk Lewis koncepciójának kritikáival, saját tereptapasztalataink alapján használhatónak tartjuk a fogalmat, főleg a strukturális körülményekre támaszkodó „univerzális” jellegének köszönhetően.

Lewis szerint a „szegénység kultúrája a modern társadalmakban nemcsak gazdasági deprivációt, szervezetlenséget vagy valaminek a hiányát jelenti. Ez valami pozitív is, és olyan előnyökkel is jár, amelyek nélkül a szegények aligha tudnának létezni.” (Lewis 1988:95) A szegénység kultúrája tehát nem a kultúra hiányát jelenti, hanem alkalmazkodást a többségi társadalom objektív körülményeihez. (Ladányi-Szelényi 2004:24, Lewis 1988:95) Ez az alkalmazkodási kényszer hasonlóságokat eredményez a családszerkezetben, a kapcsolatokban, az

⁴ A szegénység kultúrája koncepciót más magyar kutatók is használták, mint például Szuhay Péter (1999.), valamint Kemény István és tanítványai (lásd. Prónai Cs.: 1995, 109-111.). A személyiségjegyek felvázolása kapcsán Sárkány Mihály egyenesen az akkulturációs tanulmányok csúcsteljesítményének tartja Lewis elméletét, szerinte „ez mondta a legtöbbet arról, hogy a harmadik világ országaiban zajló változások miként hatnak a tömegek életére.” (Sárkány M.: 2000b, 111.) A szegénység és a cigányság fogalmának összekapcsolódását a magyar társadalomtudományi diskurzusokban kritikus szemmel áttekinti Horváth Kata (2006, 104-107.) Michael Stewart – magyarországi példákra támaszkodva – több ellenérvet is felsorakoztat a szegénység kultúrájával kapcsolatban (Stewart, M. S.: 2001, 88-89.), hely hiányában azonban itt most nem tudunk ezekre kitérni.

időbeosztásban, az értékrendszerben és a fogyasztási szokásokban – ország- és csoportthatároktól függetlenül.

A mi szemünkben ez a felismerés teszi jól alkalmazhatóvá, hiszen „fogalma olyan általánosítást tesz lehetővé, ami remélhetőleg (...) magyarázni képes egy csomó olyan jelenséget, amelyeket eddig egymástól elkülönült faji, nemzeti és regionális csoportjellemzőknek tekintettek.” (Lewis 1988:103) Másik előnye pedig az, hogy ebben „a koncepcióban semmi olyasmi nincs, ami a szegénységért való felelősséget a szegények jellemére hárítaná.” (Lewis 1988:104)

Fontos továbbá, hogyha a súlyos szegénységre adott válaszként, túlélési stratégiaként értelmezett szegénység kultúrája kialakult, nehezebb megszüntetni mint magát a szegénységet, hiszen mintái öröklődnek. Ezáltal szerepet játszhat a szegénység újratermelődésében. (Lewis 1988, Ladányi–Szelényi 2004)

Mielőtt rátérnénk a rendszerváltást követő romániai és dombosi helyzet ismertetésére érdemes röviden utalni napjaink „roma szegénységének” történeti okaira. Általában elmondható, hogy a cigányok megélhetési forrásai nagyban függenek annak a társadalomnak a gazdaságától, amelyben élnek. A cigány közösségek és kultúrák változatossága a különböző feltételekhez való alkalmazkodás eredménye. (Reyniers 2002:66) A különböző szolgáltató tevékenységeket űző, az antropológusok által sokszor peripatetikus nomádoknak (Prónai 2000:178) is nevezett cigány közösségek többnyire a kelet-európai országokban találtak olyan hézagokat a gazdasági szerkezetben, melyek piacot jelentettek számukra. Majd a kialakuló „együttélési modellek” (Nagy 2004) következtében egyre több cigány közösség tért át a letelepült életmódra – a makacsul fennmaradó sztereotípiák ellenére. A nagyobb népsűrűséggel és fejlődő manufaktúra iparral rendelkező, centralizált nyugat-európai államokban egyfajta „kizáró” politika érvényesült, míg keleten inkább a „bezárás” politikája. (Liégeois 2002:98) Az európai roma lakosság egyenetlen eloszlását, „erősebb” kelet-európai jelenlétét, tehát lényegében a társadalmi és gazdasági rendszerek belső mozgástörvényeivel magyarázhatjuk.

Ismert folyamat, hogy az ipari forradalom és a nyomában megjelenő tömegtermelés egyre gyorsuló ütemben felszámolta a cigány kisiparosok, kézművesek, teknővájók stb. megélhetési lehetőségeit, a politikai rendszerek és határok változása pedig egyre jobban ellehetetlenítette a magyar zenész cigányokat.

Az államszocialista korszak idején, az eltérő intenzitású asszimilációs kampányok mellett, lezajlott egy bizonyos mértékű gazdasági és társadalmi integráció, amely azonban nem tudta megakadályozni, hogy a piaci átmenet során jelentkező általános elszegényedés (Ladányi–Szelényi 2005:125) ne sújtsa drámai módon a roma közösségeket. Egy összehasonlító elemzés

szerint a strukturális változókkal és az egyes országok eltérő helyzetével, és az ezekből származó hatásokkal való kontroll után a romák még mindig kétszer-háromszor akkora valószínűséggel lesznek szegények a posztkommunista kapitalizmus időszakában, mint a nem romák. A roma szegénység fontos összetevői – nehezen meghatározható arányban – az alacsony iskolázottság, a foglalkoztatási hátrányok és az etnikai diszkrimináció. (Ladányi – Szelényi 2004:151)

A feltételrendszer

Cigányok Romániában és Székelyföldön a rendszerváltás után

A dombosi cigányok mindennapjait meghatározó keretek megismeréséhez nélkülözhetetlen néhány általánosabb - romániai és székelyföldi - vonás áttekintése. A cigányok szempontjából a legfontosabbnak az általános elszegényedési folyamatot és a romaellenes pogromokat érezzük.

Elszegényedési folyamatok

A rendszerváltás utáni Romániában általános társadalmi jelenség a széles társadalmi rétegek rohamos elszegényedése. A Nemzeti Statisztikai Bizottság szerint például az átlag minimálbér vásárlóereje 1997 februárjában 41,8 %-kal volt kisebb, mint 1990 októberében. (Oláh 1997)

Egy nemzetközi szociológiai kutatás szerint 1988 és 2000 között a „nagyon szegények” és „szegények” aránya 17,7 %-ról 43,9 %-ra nőtt Romániában. (Ladányi-Szelényi 2005:126) Az egész kelet-európai térségre jellemző, hogy a rendszerváltást követően a szegénység jelentős mértékben etnicizálódott és feminizálódott, az alacsony iskolai végzettségűek mellett, a roma származásúak és a fiatal gyermekeiket egyedül nevelő anyák felülreprezentáltak a szegények között. (Ladányi – Szelényi 2005: 138-139)

A romániai romák a rendszerváltást követően – főleg alacsony iskolázottsági és képzettségi szintjük miatt - az elsők között veszítették el munkájukat. Kevesen voltak, akik ki tudták használni az új lehetőségeket, és vállalkozásokba kezdtek. A legrosszabb helyzetbe a

városi, „félíg asszimilált” romák (akik sem a modern, sem a hagyományos megélhetési stratégiákkal nem tudtak élni), és a falusi romák kerültek, mivel a termelészövetkezetek megszűnésével megélhetési forrás nélkül maradtak. (Troc 2002: 57) A Földtörvény bevezetésével ugyanis a legtöbben nem kaptak földet, mivel a kollektivizálás előtt nem volt termőföldjük. (Achim 2001:240, Fosztó 2005:89)

Egy 1992-ben készült felmérés szerint a 16 éven felüli roma népesség 22,1 %-a állt alkalmazásban (szemben az ország aktív lakosságának 58,6 %-val), 0,8 %-a volt munkaadó, 16,9 % a saját szakállára üzletelt, 51,2 % pedig munkanélküli volt. (Achim 2001:234-235)

A romániai helyzet után érdemes röviden áttekinteni szűkebb régióink, a Székelyföld helyzetét is. Az általános romániai (illetve kelet-európai) elszegényedési folyamat erőteljesebben jelent meg a mind természeti, gazdaságföldrajzi, mind pedig infrastrukturális ellátottság szempontjából hátrányos helyzetű, periférikus régióknak tekinthető Székelyföldön. A kedvezőtlen szocioökonómiai tényezőkhöz hozzáadódtak az államszocializmus alatt bekövetkezett változások következményei a rendszerváltás után. (részl. Oláh 1997)

A falusi lakosság különösen nehéz helyzetben van, alig nyílik lehetőségük a társadalmi mobilizációra. Az elmaradott közlekedési hálózat, a gyenge termőtalajú földekből származó szerény jövedelmek miatt a legszínvonalasabb városi iskolákba bejutó falusi gyerekek aránya igen csekély. A volt ipari munkások, valamint azok a mezőgazdasági foglalkozásúak körében, akik korábban termelészövetkezetekben dolgoztak, nagyon nagy a munkanélküliség. (Oláh 1997)

Általában elmondható, hogy a fenti folyamatok hatványozottabban jelentkeznek a székelyföldi cigányok esetében. A magyarok által lakott vidékek periférikus településein az államszocializmus alatt a termelészövetkezeteknél dolgozó cigány családok telepedtek le. E termelészövetkezetek felszámolása után a bevándorolt lakosság helyben maradt, (Bíró-Oláh 2002:30) és - mivel termőföldet sem kaptak - ezeket a csoportokat jelenleg tömeges munkanélküliség, a társadalmi mobilitás szinte teljes hiánya jellemzi.

Romaellenes pogromok

A romániai cigányok (nagy részének) drasztikus elszegényedése párhuzamosan zajlott az ellenük irányuló ellenszenv ijesztő mértékű növekedésével. A folyamatban fontos szerepe van a megújuló nacionalizmusoknak, mint legitimációs ideológiáknak. Az 1990-es évek elejére világossá vált, hogy - Rogers Brubaker szavaival - „az európai történelem nem túllép a nemzetállamon,

hanem visszatér hozzá.” (Brubaker 2006:12) Felértékelődik a jelentősége az etnikai, nemzeti klasszifikációnak, és a kollektív identitások kontrasztív jellegéből (vö. Albert – Zempléni 2002:168) fakadóan fontossá válik a „mi” és az ”ők” közötti határok kijelölése és védelme.

A romákkal szembeni negatív diszkrimináció, ellenséges és erőszakos megnyilvánulások háttérben ott állnak a több évszázados, „makacs” sztereotípiák, melyekre nagyobb „szükség van” a megváltozott körülmények között.⁵

A kelet-európai rendszerváltások közül kétségtelenül a romániai folyamat volt a legerőszakosabb.⁶ Véres összecsapások után sikerült csak eltávolítani a diktátort, majd a hatalomra került politikai erők üzenete (mint például a Ceaușescu házaspár kivégzése) is arra utalt, hogy a leszámolás elfogadható megoldást jelenthet. (Haller 2000:90) A cigányellenes retorika egyre gyakoribbá vált a rendszerváltást követő időkben. A szélsőségesen nacionalista politikai csoportosulások, vagy akár a politikai elit bizonyos részei - negatív sztereotípiákra építve - gyakran a romákat tették felelőssé az ország gazdasági nehézségeiért, így terelve a figyelmet a valós okokról. (Salatti 2005) A közgondolkodást és a kormányzat hozzáállását a kérdéshez jól szemlélteti a következő példa. Az országos napilapokban is rendszeresen látható „romák ne jelentkezzenek” felszólításra, tehát a nyíltan diszkriminatív álláshirdetésekre rákérdezve az EBESZ képviselője 1999-ben egy kormányhivatalnoktól azt a választ kapta, hogy az ilyen hirdetések „túl gyakoriak és mindennaposak ahhoz, hogy pereljék őket.”(Császár 2003:190)

Ebben a légkörben indult meg az a romaellenes erőszakhullám,⁷ mely lincselésekben, házak felégetésében, csoportok elűzésében nyilvánult meg. Több mint harminc településen került sor ilyen eseményekre 1990 és 1993 között, az ország egész területén. (részl. Haller 1999a, 1999b, 2000)

Egy ilyen pogrom történt az általunk Dombosnak nevezett településen is 1991-ben, melynek következtében egy idős roma férfit meghalt, és egy kivételével az összes romák lakta ház (28 épület) porig égett.

⁵ Itt jegyezném meg, hogy milyen társas funkciókkal rendelkeznek a sztereotípiák. Ilyen a társadalmi okság, amely nyomán komplex társadalmi jelenségekre kaphatunk magyarázatot (például a bűnbakképzés), a társadalmi igazolás, mely igazolja számunkra a társadalmi igazságtalanságokat, valamint a társadalmi differenciáció, mely a csoportok közti különbségek fenntartására szolgál, Bindorffer Gy.: 2006. 15.

⁶ A Jugoszlávia felbomlását követő háborúk már a szűk értelemben vett „rendszerváltás” után következtek be.

⁷ Ezek a durva konfliktusok – paradoxnak tűnő módon – felkeltették a romániai és nemzetközi kutatók figyelmét, ezzel gyakorlatilag „hozzájárultak” az erdélyi cigánykutatók kibontakozásához. A 90-es évektől kezdve a folklórkutatások mellett megjelentek a szociológiai, kulturális antropológiai, levéltári és történeti kutatások is. (Az erdélyi cigánykutatók történeti áttekintését lásd: Pozsony F.: 2007.)

Cigányok Domboson

A dombosi cigány közösség életét befolyásoló és – sok tekintetben - meghatározó tágabb kontextus után most a konkrét „helyzet” rövid bemutatása következik, három részre tagolva. E kis fejezetek lényegében a többség-kisebbség (esetünkben magyar-cigány) viszony egy-egy aspektusaként is értelmezhetőek: a roma közösség (pogrom utáni) mindennapi életének tere, belső társadalmi viszonyai; megélhetési stratégiák és interetnikus viszonyok; valamint a cigányok „magyarsága”.

Élettér és társadalom

A Hargita megyében fekvő Dombos számos sajátosságát magyarázza, hogy zsáktelepülés lévén, távol esik a forgalmasabb főutaktól, kereszteződésektől, ez bizonyos szintű izolációt von maga után. A munka- és tanulási lehetőségek jóval nehezebben elérhetők, hiszen sokan nem engedhetik meg maguknak, hogy naponta ingázzanak be távolabbi településekre, Dombos és szűkebb régiója pedig nemigen tud ilyen lehetőségeket felkínálni.⁸

A 2002-es népszámláláskor, a közel 3000 fős településen a lakosság kilencven százaléka magyarnak⁹ vallotta magát. A romák elmondása szerint az első cigány családok a negyvenes években érkeztek Dombosra. Akkor három-négy, jelenleg is Domboson élő család nagyszülei telepedtek le itt. A cigánytelep¹⁰ a település periferiáján, annak északi részén az erdőbe vezető út mentén helyezkedik el. A telep határát csupán a házak megváltozott külseje és egy beomlott tetejű régi székely ház jelzi.

Ez a mai napig emlékeztet azokra az eseményekre, melyek 1991 nyarán történtek a faluban. A cigányellenes pogrom (a helyi szóhasználatban: „égetés”) során felgyújtották a cigányok házeit, és csak ez a ház maradt meg, mert túl közel volt a falusi házakhoz, és attól tartottak, hogy átterjedhet a tűz a magyar házakra is. Az égetés után a cigányok, mivel nem volt

⁸ Hargita megyében a 30 éven aluli fiatalok körében volt a legnagyobb a munkanélküliség, 54 %! (Oláh S.: 1997.)

⁹ A magyarok elmondása alapján ehhez képest a mikroszinten érvényes etnikai megoszlás másként fest. Ők úgy tartják számon, hogy a lakosság hetven százaléka magyar, húsz százaléka román és tíz százaléka cigány.

¹⁰ A néptanács adminisztrációja szerint 70 ház található itt, körülbelül 310-320 fővel (2005-ös állapot).

más választásuk, lassan visszaköltöztek elpusztult házaik helyére, és fából ácsolt, sárral tapasztott kis házakat építettek maguknak.

Az égetés felszámolta a cigány közösségen belül korábban létezett vagyoni különbségeket, gyakorlatilag mindenki „lenullázódott”, hiszen ingóságaik, állataik is a tűz martalékai lettek. A házakban jelenleg sem folyóvíz, sem gáz nincs, villany sem mindenütt, és az egész telepen mindössze három kút található, melyből ivóvízhez juthatnak.

Mindezek után nem meglepő, hogy a roma társadalom differenciáltsága minimális, persze azért nem teljesen homogén. Létezik egy, a térbeli viszonyokat alapul vevő, fontos rendezőelvet képviselő értékelő dimenzió: a „*lenti vagy fenti*.” Az általunk jobban megismert cigányok, akik a magyarok által lakott részhez közelebb, így szerintük „lenti” élnek, tartják fenn ezt a tartalmilag morális képzetekkel is átszőtt dichotómiát a folyamatosan erre történő utalásaikkal. A fentiek szemükben „*tréhánysággal*”, „*mocskossággal*” vádolhatók, és éppen ezért megvetendőek. „*Azok a fentiek csemerek, fiókok, nem emberek! Emberek ezek? Hát nem! Egy félévben egyszer, ha megyek hozzáik, de akkor se járok bé a házakba. Nem tudom mit esznek, mit isznak... Nem fogadom el az ételt náluk.*” – mondja egy lenti asszony.

Ez a dichotómia teremti meg annak lehetőségét a lenti élő cigányok számára, hogy az általuk negatívnak bélyegzett tulajdonságok hátterén kinyilvánítsák saját pozitív tulajdonságaikat. Ezért mindig ügyelnek, nehogy egyes megnyilvánulásaik okot adjanak arra, hogy a lenti és a fenti élő cigányok határai összemosódjanak.¹¹

E térbeli és képzeletbeli kettősség mellett egyfajta „*családi identitásként*” határozható meg az, ami befelé tovább differenciálja az egy itt élő cigányok csoportját, és egyben kijelöli a közösségen belüli egyéni mozgástereket. Annak ellenére tehát, hogy a dombosi cigány közösség vagyoni helyzet, életmód szempontjából meglehetősen homogénnek tűnik, jelen van egyfajta - térbeli vagy családi törésvonalak mentén építkező - hierarchia.

Megélhetési stratégiák és interetnikus viszonyok

A megélhetési, gazdasági stratégiák és az interetnikus viszonyok esetünkben igen sokrétűek, ezért nem könnyű röviden összefoglalni a lényeges elemeket. A csíkszeredai KAM kutatói székellyföldi tereptapasztalataik alapján a cigányok többséghez való viszonyulását három

¹¹ Ez a szándék nyilvánult meg akkor is, mikor a lenti családok elkezdtek egyszínűre meszelni szobáikat, mert már „minden fenti” olyan mintákkal díszített házakban lakott, mint ők. Pálos D.: 2006b.

típusba sorolták: teljes elkülönültség, konfliktusos különélés, beépülő modell. (Bíró–Oláh 2002:39-43)

Ezek közül leginkább a beépülő modell¹² jellemzi a dombosi cigányok és magyarok közötti gazdasági és egyéb kapcsolatokat, melynek lényege, hogy a romák munkakapcsolatban állnak a magyarokkal. Ebben a kapcsolatban gyökerezik a *házi cigány* önmeghatározó terminus is. Ezzel utalnak arra a fontos megélhetési módra, amely erőteljesen a magyarokhoz köti őket, mivel a cigányok egyik legfőbb megélhetési forrása a magyaroknak nyújtott bérmunka.¹³

A cigányok a bérmunka mellett különböző idénymunkákkal igyekeznek fenntartani magukat. Ilyenek például rókagomba gyűjtés júliusban vagy a málnaszedés augusztusban. Megtalálható még a kas, seprű vagy lábtörlő kötés is. Az égetés előtt jellemző volt még a piacozás olyan formája is, hogy nagy mennyiségben, szekérrel pityókát (burgonyát) vittek eladni a városba. Az égetést követően erre már nincs mód, hiszen se szekerük, se földjük nem volt.

Hivatalos munkaviszony a cigányok esetében szinte teljesen hiányzik. Egy családról tudunk, ahol a férfiak a fent vázolt, általánosan gyakorolt megélhetési formákon kívül egy magyar vállalkozó által újraindított téglavetőbe járnak időnként dolgozni. A másik „munkaalkalom,” illetve kötelesség az, hogy Romániában a szociális segély fejében havonta kilenc, napi nyolc órás közmunkával tartozik az ember.

Említettük, hogy a telepen élők életmódja, anyagi forrásaik nagyjából homogénnek mutatkoznak. Az egyetlen dolog, mely bizonyos különbségeket indukál az, hogy néhány család a magyarországi vendégmunkák¹⁴ folyamányaként bizonyos előnyökre tett szert a többiekhez képest. Ez leginkább a szobában felhalmozott tárgyakból látható, nekik vannak műszaki cikkeik, díszes edénykészletük... Önmagukban apró dolognak tűnnek ezek, de egy olyan helyen, ahol a korábban feltehetően létezett anyagi különbségek, a felhalmozott javakkal együtt megsemmisültek, a legkisebb különbözőségnek is hatalmas jelentősége van.

¹² A KAM munkatársai az általunk kutatót településrészen nem jártak, de közeli településeken igen.

¹³ Számos ilyen kapcsolat van cigányok és magyarok között, melyek közül találunk olyanokat is, ahol két család ilyenén együttműködése igen régre nyúlik vissza. A cigány családoknak vannak „magyarjaik”, akik szívesebben foglalkoztatják őket, mint másokat, és a magyarok közt is konkrét neveket lehet hallani a „tisztességesebb” cigány családokról.

¹⁴ Általában kétféle tevékenységet folytatnak Magyarországon, különbözőórákkal házalnak, vagy jó módú cigány családoknál dolgoznak 1-2 hónapot.

A gazdasági kapcsolatokon túl is alapvetően aszimmetrikus viszonyok jellemzik cigány-magyar együttélést. A cigányok felé irányuló negatív sztereotípiák fontos feladata a saját csoport felértékelése, a másik rutinszerű leértékelése, a határok folyamatos kijelölése és védelme.¹⁵

A „beépülő modell” esetünkben sem jelent tehát konfliktusmentességet, hiszen az égetés ténye, emléke, és az elkövetők – mai napig tartó – büntetlensége, valamint az említett sztereotípiák jelenléte nagyon instabillá, terheltté, feszültté teszi a kapcsolatokat.

A „kisebbség kisebbsége”

A dombosi cigányok egyik leggyakrabban önmagukra vonatkoztatott identitáseleme a cigány mellett a magyar terminus. Ez jelenik meg a ’magyar cigány’ önelnevezésekben, és bár leginkább a nyelvhasználatra utal, nem lehet mentes az olyan tartalmaktól sem, mint a magyaroktól való erőteljes anyagi függés, és az olyan értékek képviselte tartalmak, amelyeket a cigányok a magyaroktól átvéve, de mégis „cigány módra” értelmezve tettek magukévá. A ’magyar cigány’ terminus a leggyakrabban az alábbi kontextusban merült fel: *„mi is magyarok vagyunk, hiszen csak magyarul beszélünk, magyar cigányok vagyunk.”*

A nyelv minden esetben fontos identitás-meghatározó elem, Domboson azonban még erőteljesebb nyomatókot nyer, hiszen az itteni romák csak magyarul beszélnek - cigányként - Romániában.¹⁶ Lényegében kizárja a lehetőségét is annak, hogy a magyar nyelvterületen kívül vállaljanak munkát, megnehezíti a hivatalos okmányok (útlevel, jogosítvány) beszerzését, kiszolgáltatottá teszi őket a román nemzetiségű rendőrök, hivatalnokok előtt.

Osztokodás és irigység, avagy a „szélsőséges egyenlődsdi”

Ladányi és Szelényi egy észak-magyarországi, túlnyomórészt cigányok által lakott településen, Csenyétén szerzett tapasztalataik alapján három tényezőt írtak le, melyek szerepet játszottak a helyi szegénység újratermelődésében. Szerintük a szélsőséges

¹⁵ Itt megint utalnék a sztereotípiák társas funkcióinak jelentőségére (társadalmi igazolás, társadalmi okság és társadalmi differenciáció).

¹⁶ Az iskolába járó generáció tanulja ugyan a románt, de saját bevallásuk szerint nagyon nem szeretik, és túl nehéznek is tartják. Jellemző módon gyakran hallottunk magyar gyerekeket is hasonlóan megnyilvánulni a román nyelvről.

egyenlősdi, a bizalom és a tekintély hiánya, valamint a rövid időtávlat alkotják a csenyétei szegénység kultúrájának fő elemeit. (Ladányi-Szelényi 2004:104-114) A szélsőséges egyenlősdiről szóló részeket olvasva döbrentünk rá, hogy nagyon hasonló jelenségeket tapasztaltunk a dombosiak között. (Annak ellenére, hogy sok szempontból eltérő helyzetű cigány közösségekről van szó.) Ez a felismerés vezetett el minket a „szegénység kultúrájához,” ami a strukturális tényezők szerepére irányítja a figyelmet. A továbbiakban az „osztzkodás” és az „irigység” dimenziójában megjelenő dombosi szélsőséges egyenlősdi szeretnénk bemutatni.

Osztzkodás – az általánosítottól a negatív reciprocitásig

Ismert, hogy a szegénységben élő közösségek körében gyakori a rendelkezésre álló erőforrások egalitárius elvek szerinti elosztása. „Egyszerűen bárkitől, aki valamiből nagyobb mennyiségre tesz szert, a többiek kisebb adagokat kérnek, amit nem lehet visszautasítani.” (Stewart 1994:111) – írja Michael Stewart egy magyarországi oláh-cigány közösségről szóló, kulturális antropológiai művében.

A kölcsönkérés, kölcsönadás, osztzkodás teljesen hétköznapi gyakorlat a dombosi cigányok körében. Minden háznál szinte folyamatosan felbukkan valaki, aki kérni jött valamit a házigazdától. De ugyanígy, ha éppen ők szorulnak meg, minden további nélkül átszalasztják valamelyik gyermeket a szomszédba, hogy hozzon ezt-azt, amiből éppen kifogytak.

Érdekes tapasztalat volt a cigaretta, vagyis 'a szivar' szerepe, aminek köszönhetően mi is becsatlakoztunk ebbe a körforgásba. Mikor elfogyott az aktuális készlet, többször előfordult, hogy a házigazda valami eldugott helyről elővett még egy szálat (vagy többet is), és felajánlotta, hogy azt szívjuk el együtt. Viszont ha valaki ezekből az „aranytartalékokból” akart elkérni egy-egy szálat, hirtelen szidalmazásokkal találta magát szemben. Valószínűleg egy doboz cigaretta egy másodperc alatt elfogyna, hogyha nem folyamodnának ilyen „megszorításokhoz”, vagy ha nem dugdosnák egymás elől. Mint mondják: *„Ha az utolsó szálat odaadod, magadat adod el!”*

A cigaretta kapcsán már körvonalazható tehát egyfajta stratégia: látszólagos osztzkodás, mely ugyanakkor a tartalékok eltitkolásával egészül ki. Feltehetően ugyanez a mechanizmus a mozgatórugója annak is, hogy a cigányok például nem szereznek be egyszerre nagyobb mennyiségű tűzifát, hiszen - még ha volna is hol tárolniuk - a többiek

hamar elhordanák. Ugyanígy, tulajdonképpen semmiből sem halmoznak fel nagyobb mennyiséget, mert az osztozkodás logikája¹⁷ azt kívánja, hogy abból egyenlően juttassanak a többieknek is.

Érdekes módon Domboson, ahogy a fenti történetekből is kitűnik, nemcsak a folyamatos kérések állandóak, hanem gyakori esetek árulkodnak a kérés nélküli elvételről is. Ilyenre is sok példa akad, előfordulhat, hogy valaki jogot formál arra, ami óvatlanságból szem előtt maradt. Bár sokszor a „lopás” szóval utalnak a történetekre utólag egymás közt, mégsem minősül ez olyan tettnek, mely egybeesne a kívülállók lopásról alkotott felfogásával.

Ezek a furcsa játszmák, melyek a készséges elosztás és a különféle javak hazugsággal történő megtartásának kettőssége közt variálnak egy létfenntartási stratégia részét alkotják. Ha jobban meggondoljuk a nyereségek és a veszteségek mérlege ebben a helyzetben alakul a leoptimalisabban: Amennyiszer adok, körülbelül annyiszor kapok vissza, és amennyiszer megtagadom, hogy adjak, annyiszor tagadják meg tőlem is. Ha mindig adnék, illetve többet, mint amennyit nekem adnak ugyanúgy rosszul járnék, mintha soha, illetve sokszor nem adnék. Ezt az elsőre érthetetlennek tetsző körforgást a tiszta racionalitás vezérli, mely leginkább a törzsi társadalmak racionalitása alapján értelmezhető.¹⁸

Polányi Károly elmélete szerint a társadalmakban a javak cseréje három elv szerint írható le, ezek a piaci csere, a redisztribúció és a prekapitalista típusú, egalitáriánus társadalmakra jellemző reciprocitás.¹⁹ Marshall D. Sahlins a reciprocitás három változatát (Service-Sahlins-Wolf 1973:22-23) írja le, ezek mindegyike tetten érhető a dombosi cigányok kultúrájában.

Az általános reciprocitás, azon a feltevésen alapul, hogy a viszonzások hosszú távon kiegyenlítik egymást. Ilyennek tekinthetjük a családon belüli segítségnyújtást (pl. sérült háztető javítása) vagy a vendég állandó étellel kínálását. Ezeket nem kell „számon tartani,” hiszen az önzetlenség a meghatározó elemük. A kiegyensúlyozott reciprocitás fogalmához (egyenes és nyílt csere) talán a mindennapos apró kölcsönkérések (kis mennyiségű élelmiszerek, alapanyagok, egyszerű eszközök) gyakorlata áll a legközelebb. Negatív reciprocitásként értelmezhetjük a fent említett „lopásokat.”

¹⁷ Horváth Kata állandó „egyenlőség-kontrollról” ír tanulmányában, Horváth K.: 2006, 117.

¹⁸ Erre az összefüggésre Lugosi Győző írása hívta fel a figyelmünket. Lugosi Gy.: 2004.

¹⁹ Polányi elméletének rövid összefoglalását lásd: Bali J.: 2007, 83-84.

A dombosi osztozkodás gazdasági racionalitása természetesen túlmutat önmagán, hiszen fontos társadalmi funkciója van a csoporton belüli és a csoportközi viszonyokban egyaránt. A cigányok számára megerősíti a családi, közösségi összetartozás érzését, a magyarok szemében viszont a cigányok „irracionális” gazdasági gyakorlata az etnikai sztereotípiák és határok újratermelődését segíti.

„Irigység és versengés” - A társadalmi mobilizáció és a tekintély hiánya

Domboson az osztozkodásnak ez a fent vázolt logikája, racionalitása az „ideális eset,” ha úgy tetszik, a norma. Ennek ellenére mégis folyamatos versengés tapasztalható az élet különböző területein. Mintha mindenki azon igyekezne, hogy legyőzze, túlszárnyalja a többieket. Ez a „verseny” viszont folyamatos határokba ütközik, és így végső soron inkább újratermeli a homogenitást, mintsem felborítja azt. A vágyak és a valóság közötti ellentmondás hozza létre a feszültségeket, és ez sarkallja továbbra is újabb és újabb „versengésekre” a nagyjából egységes háztartásokkal rendelkező cigányokat.

A versengés és az irigység – korábban számunkra ismeretlen formában – nyilvánult meg mikor használt, itthon összegyűjtött ruhákat próbáltunk kiosztani a cigányok között. Bár igyekeztünk családok szerint „bezacskozni” (előre szétválogatni) a ruhákat, hogy minél kevesebb konfliktus legyen, ez az óvintézkedés sem bizonyult elégnek. Mindenki elégedetlen volt, méricskéltek, hogy ki kapott többet, (sokan) velünk is kiabálni kezdtek. Jellemzően azok voltak a lehangosabbak, akiket nem vagy alig ismertünk, a végén még az is elhangzott, hogy inkább ne hoztunk volna ruhákat, ha nem kap mindenki egyenlően.²⁰

Az irigységgel kombinált szélsőséges egyenlősdi további káros hatása, hogy a roma társadalmat „mozdulatlanságra” kárhóztatja, nem termelődnek ki helyi elitek.²¹ A komoly presztízzsel bíró személyek, a tekintély és a bizalom hiánya az érdekképviselő terén is hátrányt szül. Bár a helyhatósági választások során roma képviselők kerülhettek a helyi, illetve megyei tanácsokba (önkormányzatokba), (Haller 2000:91) de ez a képviselő közel sem kielégítő.

²⁰ Nagyon hasonló szituációt írnak le Ladányiék a csenyétei ruhaprogram kapcsán. Ladányi J. – Szelényi I.: 2004, 91-92.

²¹ Élnek emlékek a „rég, jó” vajdáról, akinek volt presztízse a cigányok körében, és van egy középkorú férfi, aki néha magát vajdának mondja, de nincs komoly tekintélye, azt mondják róla, hogy csak a rendőrség besúgója volt.

Egyrészt azért nem, mert – a dombosi egalitarianizmus tükrében érthető módon – senki nem akarja komolyan vállalni ezt a szerepet a cigányok közül, hiszen ahhoz meglehetősen negatív ítéletek tapadhatnak. „Ha én kicsit jobban élek, már megharagszik rám” – mondják. Másrészt a politikai hatalmat birtokló magyar többségnek sem áll érdekében a hatékony roma érdekvédelem. Választásuk egy olyan férfira esett, aki a falu kollektív emlékezete szerint magyar származású, családja viszont már jó ideje a cigányok közt él. A „képviselő” roppant büszke erre a státuszára, azonban jelenléte a tanácsban nem jelent valódi segítséget a cigányoknak.

A szélsőséges egyenlősdi emellett gátat szab az egyéni (szűk családi) gyarapodásnak, így a mobilizációnak is. Közvetítő kereskedői funkciót például csak „kívülálló”, romák vagy magyarok tölthetnek be.²²

Tibi családjának például „elegük volt már a cigányokból”, és megpróbáltak elköltözni a telepről. Elmondták, azért is akarnak elmenni, mert itt „szennyezetség van, nem lehet csinálni semmit.” Oly erős az egalitárius gyakorlat jelenléte, hogy megtörtént az, hogy a malacukat megmérgezték, a csirkéiket elhordták, bementek az udvarukba, és széttiporták a veteményt. Már egy ideje eldöntötték, hogy el fognak költözni, addig mennek, míg valahol nem kapnak egy házat. Próbálkoztak is már Dombos másik végén található településrészen házat venni maguknak, nyélbe is ütötték az üzletet, amikor is egy ott töltött hét után elzavarták őket a magyarok. „Kivetették maguk közül a cigányt.” - magyarázta a családfő, mondván: „Ha egyet béengedünk, akkor jönni akar a többi is!” A társadalmi mobilizációnak komoly akadályát jelenti tehát a „nem befogadó” többségi társadalom is. A magyarok ugyanis csak nagyon nehezen „engedélyezik”, és nem nézik jó szemmel, hogy a cigányok közül bárki is „túl” közel jusson, vagy „túl” hasonlóvá kezdjen válni hozzájuk. (Ugyanakkor más csatornákon pedig nem győzik hangsúlyozni az asszimilációs közeledések fontosságát.)

Látható, tehát hogy mind a roma közösség merev egalitarizmusa, mind a magyar többség merev előítéletei e társadalom mozdulatlansága, változatlansága irányába hatnak.

Összegzés

²² Ugyanez jellemző Csenyétén is. Ladányi J. – Szelényi I.: 2004, 93.

Úgy látjuk, hogy a dombosi cigányok kultúrájának vannak olyan elemei, melyek a szegénység kultúrájának nyomait viselik magukon. Tanulmányunkban ezek közül az osztozkodás és irigység dimenzióiban megjelenő szélsőséges egyenlődsdit mutattuk be részletesebben, melyet egyrészt gazdasági racionalitásként, másrészt a társadalmi és egyéni kibontakozást gátló, kényszer szülte folyamatos „versengésként” értelmeztünk.

A szegénység kultúrája számunkra az extrém szegénységre adott választ, túlélési stratégiát, alkalmazkodást jelent, nem pedig a szegényekre jellemző életmódot. (Lewis 1988:99) Ennek alátámasztására megpróbáltuk vázolni azt a romániai, székelyföldi és dombosi, történeti, gazdasági, társadalmi és politikai feltételrendszert, melyhez túlélésük érdekében alkalmazkodniuk kellett és kell a dombosi cigányoknak. Ebben a kontextusban természetesen nem beszélhetünk „kultúrávesztésről,” (vö. Horváth 2006:107) legfeljebb a kultúra változásairól, amelyeket az adaptációs kényszerek váltanak ki.

Az etnicitás, mint a csoportközi viszonyok egyik aspektusa, több szempontból is szerepet játszik a dombosi szélsőséges egyenlődsdi kialakulásában és fennmaradásában. Az etnikai gyűlölködés vezetett a romák által lakott településrész elpusztításához, ami a jelenkori - cigányok közötti - „egyenlőség” egyik alapja. Másrészt az eltérő feltételekhez²³ történő alkalmazkodásból fakadó kulturális különbségek – auto- és heterosztereotípiák formájában - etnikus értelmezést kapnak.

Mivel a cigányok életét áthatja a szegénység kultúrájának néhány eleme, és mert az identitás „egyik fontos funkciója, hogy pozitív társadalmi értékeléshez és az ezzel járó pszichológiai jó érzéshez juttasson,” (Pataki 1989:33) a szélsőséges egyenlődsdi bizonyos vonásai beépülhetnek a „cigány identitásba,” és ott pozitív értelmezést kaphatnak. Ezek az etnikai autosztereotípiák természetesen kontrasztba állíthatók a magyarok tulajdonságaival, és így a pozitív önmeghatározást szolgálhatják. Egy jó példa az étellel, itallal való állandó kínálgatás, ami a „önzetlen” cigányokat a „zsugori” magyarok fölé helyezi: „*Ugye, jobb is itt!* – mondta sokszor egyik kedves vendéglátónk - *Itt megtisztelnek. A magyarok adnak bár egy csupor kávé, s avval ereszd! De itt, látod-e Dóra, úgy adom, mint a gyermekemnek.*”

A magyarok szemében, a cigányok - számukra szokatlan, „másmilyen” - viselkedése újratermeli az etnikai sztereotípiákat. Például: „*Nem gyarapodnak*”; „*Egyik sem jut egyről a kettőre*”; „*Olyan rosszfélék, hogy egyik a mást béáruja.*” Az etnicitás akkor tűnik fel, amikor a kulturális különbségek valamiért relevánssá válnak a társadalmi interakciókban, a sztereotípiák

²³ Néhány példa azon túlmenően, hogy a magyarok alkotják a helyi többséget, a cigányok pedig a kisebbséget: a magyaroknak van földjük, a cigányoknak nincs; a magyaroknak van lokális politikai hatalmuk, a cigányoknak nincs, a magyarok rendelkeznek kőházakkal, saját kutakkal vagy vezetékes vízzel, a cigányok nem stb.

társas funkciói pedig igénylik az újabb és újabb megerősítést, a lokális etnikai és társadalmi hierarchia fenntartását.

A strukturális tényezők szerepére, valamint az etnicitás konstruktivista megközelítésére téve a hangsúlyt végül arra jutottunk, hogy két etnikum egymás mellett élése során, főleg ha nagy eltérések vannak az életlehetőségek, a rendelkezésre álló erőforrások tekintetében, az adaptációs kihívásokra adott válaszok – nevezük azokat akár szegénység kultúrájának, akár másnak – etnikus értelmezést kaphatnak.

Felhasznált irodalom

1. Achim, Viorel (2001): Cigányok a román történelemben. Osiris Kiadó, Budapest
2. Albert Réka – Zempléni András (2002): A nemzeti identitás sajátosságairól. In: Fedinec Csilla (szerk.): Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában. Teleki László Alapítvány, Budapest, 167-176.
3. Bali János (2007): Gazdasági antropológia. In: Boglár Lajos – Papp Richárd (szerk.): A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 78-86.
4. Barth, Fredric (1996) Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Regio 1. 3-25.
5. Bindorfer Györgyi (2006): Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): Mindennapi előítéleteink. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Balassi Kiadó, Budapest, 9-35.
6. Bíró A. Zoltán – Oláh Sándor (2002): Helykeresők. Roma népesség a székelyföldi településeken. In: Bodó Julianna (szerk.): Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 13-47.
7. Boglár Lajos (2007): Mit jelent a kulturális antropológia? In: Boglár Lajos – Papp Richárd (szerk.): A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 15-18.
8. Borsányi László (2008): A kultúra fogalmától a kultúra tudománya felé. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.): A magyar kulturális antropológia története. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 145-160.
9. Brubaker, Rogers (1996): Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásában. Beszélő 7. 26–41.

- (2006): Nacionalizmus új keretek között. L'Harmattan, Budapest
10. Császár Ivett (2003): Előítéletek tegnap és ma. Két országtanulmány Kelet-Közép-Európából. In: Majtényi Balázs (szerk.): *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban*. Lucidus Kiadó, Budapest, 187-205.
 11. Eriksen, Thomas Hylland (2008): *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák*. Gondolat Kiadó-PTE, Budapest-Pécs
 12. Fosztó László (2005): Szorongás és megbélyegzés: a cigány–magyar kapcsolat gazdasági, demográfiai és szociokulturális dimenziói. In: Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok*. MTA ENKI, Budapest, 83-107.
 13. Haller István (1999a): Romalincselések Romániában. *Regio* 1. 178-193.
(1999b): Hadrév - hat év után. *Korunk*, 9. sz.
(2000): Romák a rendszerváltás utáni Romániában. In: Böszörményi Jenő – Józsa Márta (szerk.): *A romakérdés az integráció csapdájában*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda, Budapest, 89-93.
 14. Horváth Kata (2006): Éhség-szövegek. A szociológia, a média és egy cigány közösség éhség-interpretációi. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigány világok Európában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 103-123.
 15. Keményfi Róbert (2002): Az etnicitás fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban. *Kisebbségkutatás* 2. 376-383.
 16. Ladányi János – Szelényi Iván (2001): Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő* 11. 94-99.
(2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest
(2005): Szegénység a posztkommunista átmeneti időszakban. *Az elemző* 2. 123-140.
 17. Lewis, Oscar (1988): A szegénység kultúrája. *Kultúra és Közösség* 4. 94-105.
 18. Liégeois, Jean-Pierre (2002): *Romák, cigányok, utazók*. Pont Kiadó, Budapest
 19. Lugosi Győző (2004): A cigány mélyszegénység szociológiája a kelet-európai újkapitalizmusban – Ladányi-Szelényi: *A kirekesztettség változó formái* című könyvéről. *Eszmélet* 63.
 20. Nagy Pál (2004): „Fáraó népe” A magyarországi cigányok korai története (14–17. század). PTE BTK, Pécs

21. Oláh Sándor (1997): A székelyföldi elszegényedésről. In: Bodó Julianna – Oláh Sándor (szerk.): Így élünk. Elszegényedési folyamatok a Székelyföldön. Pro Print Könyvkiadó/KAM, Csíkszereda
22. Papp Richárd (2008): Identitás és etnicitás. In: Boglár Lajos – Papp Richárd (szerk.): A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 109-112.
23. Pálos Dóra (2006a): „Megeszitek az életemet!” In: Prónai Csaba (szerk.): Cigány világok Európában. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 76-99.
(2006b): Dombos látványvilága. In: A. Gergely A. – Papp R. – Prónai Cs. (szerk.): Kultúrák között. Hommage `a Boglár Lajos. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 439-444.
24. Pataki Ferenc (1989): Identitás – személyiség – társadalom. In: Váriné Szilágyi Ibolya - Niedermüller Péter (szerk.): Az identitás kettős tükörben. MTA – TIT, Budapest, 17-35.
25. Péter László (2006): Vázlatok a szegénység szociológiájához. Kolozsvári Egyetem Kiadó, Kolozsvár
26. Pozsonyi Ferenc (2007): Három korszak az erdélyi cigányközösségek kutatásának történetében. In: Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk.): Lokalitasok, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 9-26.
27. Prónai Csaba (1995): Cigánykutatás és kulturális antropológia. Rövid vázlat., ELTE BTK – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Budapest-Kaposvár
(2000): A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológiai megközelítései. In: Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Osiris – MTA KI, Budapest, 176-198.
28. Reyniers, Alain (2002): Gondolatok a cigány gazdaságról. Eszmélet 54. 65-82.
29. Salatti, Alessandra (2005) Hatred and Nationalism in Romania: Explaining Anti-Roma Violence. Zhe: Stanford’s Student Journal of Russian, East European, and Eurasian Studies, Vol. 1. Spring (Elektronikus elérhetőség: <http://zhe.stanford.edu/spring05/roma2.pdf>)
30. Sárkány Mihály (2000a): Kultúra, etnikum, etnikai csoport. In: Sárkány Mihály: Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában. L'Harmattan, Budapest, 89-100.

- (2000b): Az identitás kutatása az amerikai kulturális és a brit szociálintropológiában. In: Sárkány Mihály: Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában. L'Harmattan, Budapest, 101-114.
31. Service E.R. – Sahlins, M. D. – Wolf, E. R. (1973): Vadászok, törzsek, parasztok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
32. Stewart, Michael Sinclair (1994): Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. MTA Szociológiai Intézet, Budapest
(2001): Depriváció, romák és „underclass”. Beszélő 7-8. 82-94.
33. Szuhay Péter (1999): A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Panoráma, Budapest
34. Troc, Gabriel (2002): A State Of Despair: Roma (Gypsy) Population During Transition. *Studia Europaea* 1-2. 49-90
35. Tylor, Edward Burnett (1997): A primitív kultúra. In: Bohannon, P. – Glazer, M. (szerk.): Mérföldkövek a kulturális antropológiában. Panem, Budapest, 108-131.

Kenéz Anikó

„Az a baj, hogy általánosítanak...” | A miskolci számozott utcák és közvetlen környezetük¹

Absztrakt

2014. május 8-án a miskolci közgyűlés a „bűnözés elleni harc” jegyében elfogadta azt a közbiztonsági rendeletet, amely szerint akár kétmillió forintot is kaphatnak azok a „nyomortelepen” élő lakosok, akik elhagyják önkormányzati bérlakásaikat, és Miskolcon kívül vásárolnak maguknak ingatlant. A rendelet az ún. számozott utcák ingatlanjaira is vonatkozik. Ezekben a szociális bérlakásokban főként roma családok laknak.

Azóta az Egyenlő Bánásmód Hatóság kimondta, hogy Miskolc városa hátrányosan megkülönböztette az ott élő embereket, és bírságra, valamint részletes kilakoltatási terv elkészítésére kötelezte az önkormányzatot. Ettől függetlenül a kilakoltatási folyamat zajlik, sokuknak el kellett hagyniuk bérlakásaikat, és egész családoknak kellett élniük körülmények közé költözniük, ugyanis az újonnan felajánlott önkormányzati bérlakások sok esetben rosszabb állapotban vannak, mint ahonnan a családok kiköltöznek.

2014 júliusa óta rendszeresen készítünk interjúkat az ott élő emberekkel, és figyeljük a kilakoltatási folyamatot. Az interjúkból kiderül, hogy az itt élők nagyon erős negatív előítéletességet érzékelnek a város többségi lakói felől. 2017-ben azokkal a lakókkal kezdtünk el interjúkat készíteni, akik a számozott utcák mellett laknak. Jelen tanulmány célja, hogy főként ez utóbbi interjúk elemzését bemutassuk, különös tekintettel arra, hogy miként vélekednek a számozott utcák környékén élők a szomszédjaikról, mennyire előítéletesek velük szemben. A kutatás során felvett félig strukturált interjúkat többek között a szociális reprezentáció elmélete szempontjából is elemeztem.

¹ A kutatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

Abstract

In order to „fight criminality,” the city of Miskolc accepted a new public security regulation in May 2014. According to this regulation, people who live in „slums” can receive up to 2 million forints if they leave their social housing and buy new property outside the city. This regulation also concerned so-called „Numbered Streets.” These are the streets where Roma minority lives in big and very poor families generally.

Meanwhile, the Equal Treatment Authority declared that the city of Miskolc negatively discriminated these citizens, and the city was obligated to pay a penalty and create a detailed resettlement plan. Nevertheless, the eviction process is still going on. Many people had to leave their homes and entire families had to move to apartments, which were unaffordable for them or were in much worse condition than it was before in the „Numbered Streets.”

With a small documentary-group, we have been conducting video interviews in this neighbourhood since 2014. In these interviews people who live in the „Numbered Streets” explained us how they encounter prejudice in their everyday life and discrimination in the labour market. Last year, we conducted interviews with people who live next to the „Numbered Streets” families – but not among them. This research project explores how these people think about their Roma neighbours. Do they have prejudice towards them? Who is tolerant and who has empathy in this situation? I analyzed the semi-structured interviews from the theory of social representations approach.

„Miskolcon maradunk” – A számozott utcákban zajló folyamatról

2014. május 8-án a miskolci közgyűlés a „bűnözés elleni harc” jegyében elfogadta azt a közbiztonsági rendeletet, amely szerint akár kétmillió forintot is kaphatnak azok a „nyomortelepen” élő lakosok, akik elhagyják önkormányzati bérlakásaikat és Miskolcon kívül vásárolnak maguknak ingatlant. A rendelet az úgynevezett számozott utcák ingatlanjaira is vonatkozik. A rendelet kiadásának évében – amely az önkormányzati választás éve is volt egyben – a Fidesz városi szervezete 35000 aláírást gyűjtött össze a nyomortelepek felszámolásáért, ami Kriza Ákos, a polgármester szerint azt jelentette, hogy a város polgárai bizalmat szavaztak a programjának. „Nem lehet kérdés, hogy ezt a programot folytatni kell, a rendszerváltás óta nem volt olyan polgármesteri program, amely akkora támogatottsággal bírt volna, mint ez a kezdeményezés.” – mondta egy sajtótájékoztatón (mno.hu 2014).

Azóta az Egyenlő Bánásmód Hatóság kimondta, hogy Miskolc városa hátrányosan megkülönböztette az ott élő embereket, és bírságra, valamint részletes kilakoltatási terv elkészítésére kötelezte az önkormányzatot. Ettől függetlenül a kilakoltatási folyamat zajlott, sokuknak el kellett hagyniuk bérlakásaikat, és egész családoknak kellett élehetetlen körülmények közé költözniük, ugyanis az újonnan felajánlott önkormányzati bérlakások sok esetben rosszabb állapotban voltak, mint ahonnan a családok kiköltöztek. Ugyanakkor nem mindenkinek ajánlottak máshol bérlakást. Azokat, akiknek lejárt a határozott időre szóló szerződésük, egyszerűen kilakoltatták. Ezekben az esetekben vagy egy rokonhoz költözött a család, aki sokszor szintén a számozott utcákban lakik, vagy Lyukóvölgyben próbáltak albérletet kivenni – később látni fogjuk, hogy miért nem Miskolcon belül költöztek albérletbe – esetleg kölcsönt kérve ott vásárolni, vagy más rossz állapotban lévő „telepen” próbáltak szerezni lakást. Mindemellett nagyon sokan hagyták el az országot, és költöztek Kanadába.

Két dolog bizonyos. Egyrészt, hogy a legtöbben nem akartak élni a rendelet biztosította támogatással, azaz nem akartak a városon kívül, falun vásárolni ingatlant. „Miskolcon maradunk” – szólt az egyik ház falára felfestett felirat, jelezvén, hogy az ott élőknek nincs szándékukban elhagyni a várost, amely – ha nem is állandó, de legalább bizonyos időszakokban megélhetést nyújtó – közmunkát tud biztosítani a családoknak. Más érvek is szóltak amellet, hogy miért nem akarnak a számozott utcákban élők falura költözni: például, hogy a család többi tagja Miskolcon él, valamint a városi temetőben van

eltemetve az édesanya, édesapa, és ha nem tudnak buszjegyre szerezni pénzt, akkor nem tudják majd gondozni a sírját.

Másrészt nagyon sokan „léptek maguktól”, és költöztek ki az utcákból, mivel féltek attól, hogy ha megvárják a kilakoltatást, és nem tudnak semmilyen lakhatást szerezni, akkor hajléktalanokká válnak, és a hatóság elveszi tőlük gyermekeiket. Ezért döntöttek úgy sokan, akik anyagilag megtehették, hogy Kanadába költöznek. Ez a stratégia sikeresnek bizonyult – főleg ha teljes család ment ki – mivel aki kijutott, és igazolni tudta, hogy megszűnt Magyarországon a lakhatása, az – ahogy ők mondják – megkapta a „rendet”, azaz a menekültstátuszt.

2014 júliusa óta rendszeresen készítettünk² interjúkat az ott élő emberekkel,³ és figyeljük a kilakoltatási folyamatot, 2017-ben pedig azokkal a lakókkal kezdtünk el interjúkat készíteni, akik a számozott utcák mellett laknak. Jelen tanulmány célja, hogy főként ez utóbbi interjúk elemzését bemutassuk,⁴ különös tekintettel arra, hogy miként vélekednek a számozott utcák környékén élők a szomszédjaikról, mennyire előítéletesek velük szemben. A vizsgálat során kiderült, hogy a számozott utcák és a közvetlen szomszédjaik házai között fekvő óvodának fontos szerep juthatna a két közösség életében, ezért az elemzés során különös figyelmet szenteltünk ezen intézmény megítélésének is.

Ám mindenekelőtt nézzük meg, hogy mit tapasztalnak a számozott utcákban élők, a város többségi lakói mennyire előítéletesek velük szemben.

Halmozott diszkrimináció – romának és számozott utcákban élőknek lenni

A foglalkozási diszkrimináció és azon belül a halmozott diszkrimináció meghatározó jelenségnek tekinthető Magyarországon – írja Tardos Katalin (Tardos 2015). Az Egyenlő Bánásmód Hatóság és az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet által közösen végzett kutatásban a halmozott diszkrimináció legmagasabb szintjét a romák csoportjánál tapasztalták. Halmozott diszkriminációról akkor beszélünk, amikor egy vagy több védett tulajdonság miatt diszkriminálják az

² Kőszegi Edit (dokumentumfilm rendező) és Balogh Máté (operatőr) segítségével.

³ A számozott utcákban élők menekültekről szóló szociális reprezentációjáról készült elemzés a Hyphens (kötő-jelek) című folyóiratban olvasható (Kenéz 2017).

⁴ A kutatás jelenlegi fázisának 20 interjút használtuk fel az elemzéshez.

egyént. Kutatásukban azt is vizsgálták, hogy mely területeken érzékelt diszkriminációt a kérdezett: foglalkozási, illetve intézményi (egészségügyi, oktatási, szociális ellátórendszerbeli) területen.

Az interjúk alapján azt mondhatjuk, hogy a számozott utcákban nem beszélhetünk nemi alapú diszkrimináció érzékeléséről, de a foglalkozási diszkrimináció érzékelése meghatározó. Tulajdonképpen mindenki, aki tud dolgozni, a Városgazdánál dolgozik közmunkásként, szemetet szednek, seprik a város utcáit, köztereit. Kérdésünkre, hogy miért van ez így, mindig azt válaszolják, hogy őket a városban senki nem alkalmazza a bőrük színe miatt, illetve sok esetben árulkodik a nevük etnikai hovatartozásukról. Beszámolóik, történeteik szerint a miskolci vállalkozók nem alkalmaznak romákat. Vannak, akik megpróbálnak a miskolci gyárakban elhelyezkedni, de ha sikerül is nekik, sokszor alacsonyabb képzettséget igénylő munkát végeznek, mint a képesítésük. Az elmúlt években egy interjúalanyunknak fordult jobbra a sorsa ebből a szempontból, ő elvégzett egy kisképzés tanfolyamot, és azóta rendszeres munkája van: fűvet nyír az önkormányzat alkalmazásában.

Interjúalanyaink sok története szól arról, hogy milyen lekezelően beszéltek velük a MIK (Miskolci Ingatlankezelő Iroda) ügyfélszolgálatán. Van olyan interjúalanyunk, aki beteges és idős lévén hiába költözik majd más körzetbe, nem hajlandó háziorvost váltani, mert nagyon elégedett vele, de a beszámolók szerint volt olyan doktornő is, aki nem volt hajlandó foglalkozni a számozott utcákból jövő gyerekekkel, miután kihirdették a rendeletet. Ez már átvezet az intézményi diszkriminációról egy más jellegűre.

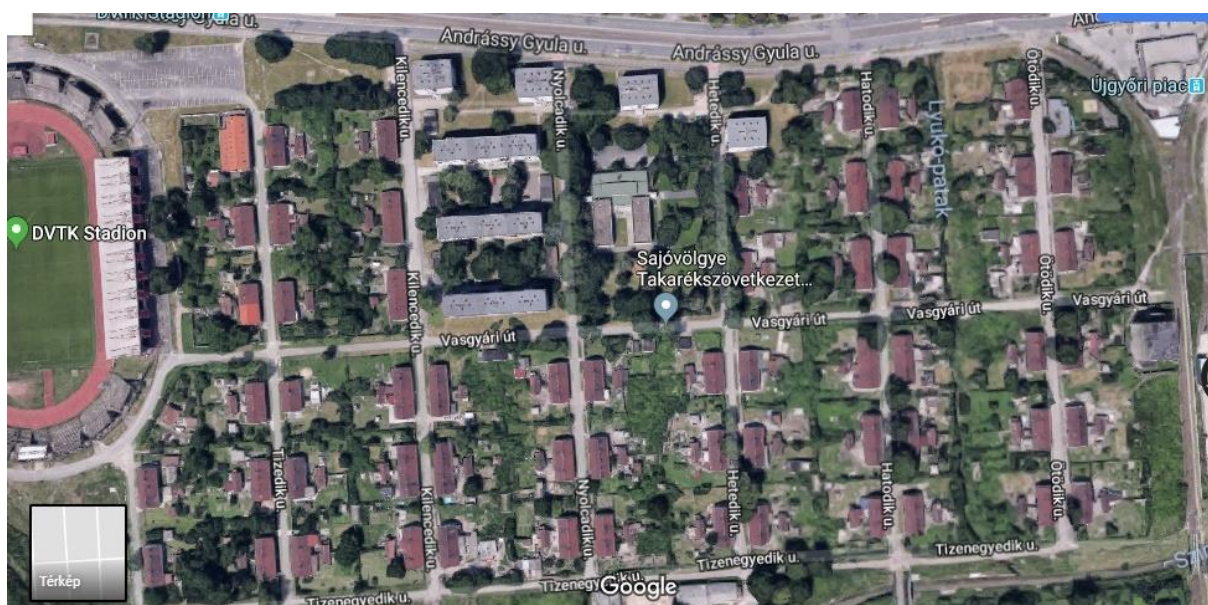
Az interjúk szerint ugyanis 2014 májusa óta, azaz mióta „nyomortelepként” szerepelt a helyi és országos médiában a számozott utcák környéke, az ott lakók sokkal erősebb előítéletességet tapasztaltak, és nemcsak azért, mert romák, hanem kimondottan azért is, mert a számozott utcákban élnek. Ez nemcsak a munkaerőpiacon nyilvánul meg, hanem az emberek közötti személyes viszonyokban is, többek között az albérlet kereső miskolciak és a számozott utcákban élők között. Arra a kérdésre, hogy miért nem próbálnak albérletet kivenni Miskolcon belül, sokszor nem az volt a válasz, hogy anyagilag nem tehetik meg, hanem az, hogy nem adnak ki nekik albérletet. Elsősorban azért, mert romák, de ha felmerül, hogy a számozott utcákból jönnek, az sem „segít” a helyzeten. Egy interjúalanyunk arról számolt be, hogy felvették a nővérét és egy ismerősét egy állásba, de mikor meglátták a lakcímkártyájukon, hogy a számozott utcákban élnek, elküldték őket.

Ugyan „számozott utcákban élőnek lenni” hivatalosan nem minősül védett tulajdonságnak, de véleményünk szerint ebben az esetben (is) halmozott diszkriminációról beszélünk.

„Engemet tisztelnek, becsülnek, én is őket.” – Az interjúalanyokról

Ahogy azt korábban említettük, magát a kilakoltatási folyamatot már 2014 óta figyeljük, és rendszeresen készítünk videointerjúkat az ott élő emberekkel. Főként azokra az emberekre, családokra koncentráltunk, akiket közvetlenül érint a kilakoltatási folyamat. 2017-től azonban kitágítottuk az interjúalanyok körét, mivel úgy gondoltuk, hogy a számozott utcákban élőket sújtó előítéletek dinamikája, kialakulási és fenntartási folyamata mélyebben megérthetővé válik, ha megismerjük azt a képet, ahogyan a közvetlen szomszédjaik látják őket. Ezért interjúkat – ha megengedték, videointerjúkat – készítettünk a számozott utcák egyszintes házai mellett elhelyezkedő úgynevezett „bérházak” lakóival. Ezeknek a többszintes házaknak a lakói főként nem romák, de néhány roma fiatal is találtunk, akik ott élnek, és hajlandók voltak beszélgetni velünk.

A lenti térképen láthatóak a DVTK Stadion mellett elhelyezkedő bérházak és a négylakásos, egyszintes házak. Ez utóbbiak utcáit nevezik számozott utcáknak. A bérházakban lakók interjúinak készítésekor a Kilencedik utcától a Stadion felé eső házak – sok más egyszintes házzal egyetemben – már le voltak bontva. Az óvoda a Vasgyári út, a Nyolcadik és a Hetedik utca között elhelyezkedő épület.

A miskolci számozott utcák térképe. Forrás: Google

A bérházakban élők interjúinak készítése előtt a tervünk az volt, hogy egy-két embert megismerve majd hólabda módszerrel jutunk egyik interjúalanytól a másikig, azonban végül úgy tudtunk szóba elegyedni az ott élőkkel, hogy egyszerűen leszóltattuk őket az utcán. Félig strukturált interjúkat készítettünk, amelyek során megkértük az interjúalanyt, hogy mesélje el, mióta él a környéken, milyen körülmények között és érzésekkel költözött a környékre, illetve milyen emlékei vannak az itteni régi életről. Mindemellett megkérdeztük, hogy mostanában hogyan jellemezné a környéket, azon belül a tágabb és szűkebb értelemben vett szomszédjaival – ha külön nem tért ki rá, a roma szomszédjaival – való viszonyt, mondja el az óvodáról, a közbiztonságról, a miskolci romák és nem romák közötti viszonyról kialakult véleményét, illetve azt, hogy mi változott a 2014-es rendelet óta. Mivel kíváncsiak voltunk, hogy a környékről milyen közös kép él az interjúalanyokban, ezért megkérdeztük, hogy mi jut eszébe elsőként – majd másodikként, esetleg harmadikként – arról a kifejezésről, hogy „számozott utcák”. Így lehetőségünk volt a környék szociális reprezentációját (László 2001) is vizsgálni. Ennek elméletéről a későbbiekben még részletesebben is szó lesz.

Az interjúk elemzése során a fő szempontok között volt az, hogy az interjúalany hogyan írja le a régi és a mostani környéket, illetve mennyiben mondható előítéletesnek, különös tekintettel arra, hogy milyen szavakat vagy érveket használ, hogy alátámassza gondolatmenetét.

Összességében elmondhatjuk, hogy az egyszintes házakban élők és a bérházakban élők viszonyáról a régi lakók úgy számoltak be, hogy jó volt a kapcsolat köztük. „*Engemet tisztelnek, becsülnek, én is őket*” – fogalmazott az egyik egyszintes házban élő idős asszony (A4)⁵, azonban a rendszerváltás utáni gyárbezárások, a munkahelyek elvesztése, majd a „betelepítések” után ez a viszony megváltozott. A következő részben látni fogjuk, milyen irányba.

„Hat órákor, mikor fűjt a gyár...” – A környék a rendszerváltás előtt és után

⁵ A tanulmányban az interjúalanyokat a nemük és a korosztályuk meghatározása mellett egy betűvel és számmal is jelöljük, hogy az Olvasó számára érthető legyen, hogy mely idézet származik egyazon, és melyek különböző alanyoktól.

Mind az egyszintes házakban, mind a mellettük lévő bérházakban lakók hasonló képet festettek a nyolcvanas évekbeli, azaz a rendszerváltás előtti számozott utcákról. Tulajdonképpen interjúalanyaink egy közös narratíván osztoztak, és ez az időszak összefoglalható úgy, hogy ez egy „mennyország” (nő, középkorú, C1) volt, „gyönyörű kertes házak voltak, gyümölcsfákkal, veteményekkel” (férfi, nyugdíjas, E1). A lakók főként a közelben elhelyezkedő Lenin Kohászati Művekben (LKM) és a Diósgyőri Gépgyárban (DIGÉP) dolgoztak, tehát gyári munkások voltak. Van, aki szerint a gyárak vezető beosztású dolgozói kaptak a bérházakban szolgálati lakást, és a „gyáristák” pedig az egyszintes házakban. Az ott élők művelték a kertjeiket, rendben tartották komfort nélküli (egyszintes házak) vagy összkomfortos (bérházak) lakásaikat.

„Hat órákor, mikor fűjt a gyár, meg két órákor, mikor jöttek ki az emberek, özönlöttek a gyárkapun, hát itt az tényleg mítosz volt, ennek ugye nagy hagyománya volt, hogy hat órákor fűjt a gyár, ugye jöttek ki a hatosok, a hatosok mentek be, a két órákor szintén, este tízkor szintén, ennek nagy hagyománya volt, a Diósgyőriben szintén.” (nő, középkorú, A1)

Arról már nem teljesen azonos a kép, hogy vajon milyen etnikai összetételű volt a lakosság a rendszerváltás előtt. Van, aki egy roma családra emlékszik, akik a szomszédságban laktak, és van, aki így fogalmazott:

„amíg a kohászatban dolgoztak az emberek, akár cigány, akár nem-cigány, ne értsen félre, én nem így kategorizálom az embereket, hanem rendes-nem rendes, és gyümölcsösök voltak, ház rendbe tartva” (férfi, nyugdíjas, B4).

Tehát már a kohászatban is dolgoztak együtt romák és nem romák, azaz a szomszédság is vegyes összetételű volt a környéken. Az idős, régóta a környéken lakó interjúalanyok erről az időszakról nem csak mint a házak és kertek alkotta környezetről beszélnek nosztalgikus hangvétellel, hanem elmondják azt is, hogy jó személyes kapcsolatot áptak az egyszintes házban élőkkel – főleg azokkal, akikkel a gyárban is együtt dolgoztak – ami egészen az elköltözésükig fennmaradt.

„Ezekkel a negyven-ötven éves emberekkel olyan viszonyban voltunk, hogy köszöntünk egymásnak, mit tudom én, kisebb segítségeket adtam...” (férfi, nyugdíjas, B4).

Akkoriban még nemigen volt konfliktus a környék lakói között, azonban ez a gyárak megszűnésével megváltozott. A gyárak, a kohászat megszűntek. Az itt élők közül sokan elvesztették munkahelyeiket – emlékeznek vissza interjúalanyaink.

„Kicszerélődtek ezek a munkás emberek. Elhaltak, vagy [...] mentek vidékre, ahol meg tudtak élni. És akkor sajnós beszivárogtak ezek a dolgok. Ha ketten jössz, akkor egy év múlva

megint kettő, meg megint kettő, gyarapodtak (nevet), és akkor sajnos így lett ilyen ez a terület.” (nő, középkorú, A1)

A kilencvenes évek után és a kétezres években – ahogy az egyik interjúalanyunk fogalmaz – „elszlömösödött” (férfi, nyugdíjas, B4) a környék.

Ezen a ponton érdemes kitekintenünk a város történetére. Miskolc szegények lakta városrészeinek történeti leírása szerint (Lengyel 2009) a 20. század elején az úgynevezett „vasgyár” kezdett el a számozott utcákban lakásokat építtetni. Ezek már akkor is silányabbak voltak, mint a gyártelep belső részein lévők. Aztán a nyolcvanas évektől kezdtek el cigány családokat költöztetni a diósgyőri tatárdombi/erdőaljai telepről a számozott utcákba. Később 2008-ban a város nagy szegény- és cigánytelepét, a Szondi telepet kezdik el lebontani, és innen a számozott utcákba is költöztetnek roma családokat.

Az interjúalanyok közül többek szerint a Békeszállóról, illetve az Avasról, a Fészekrakó Programból is érkeztek családok az évek során. Annyi bizonyos, hogy több hullámban indulnak meg Miskolcon a különböző telepek felszámolásai, és sok roma család így kerül a számozott utcákba. Tehát a nyolcvanas évektől egymás mellett élnek/éltek a több generáció óta ott élő családok, és olyanok, akik egy-egy telep felszámolása során kaptak ott szociális bérlakást.

„... és akkortól romlott a helyzet, a közbiztonság romlott...”

A fenti idézet egy középkorú asszonytól (C1) származik. Általánosságban elmondhatjuk, hogy az interjúalanyok között egyetértés uralkodott abban, hogy a „betelepítések” kezdetétől a környék közbiztonsága romlott. Ugyanakkor nem kell erőszakos jellegű bűncselekményekre gondolnunk, sőt nem hallottunk arról, hogy magukba a lakásokba törtek volna be. Leginkább az autók álltak a lopások fő célkeresztjében. Voltak kocsifeltörések, volt, hogy ellopták a szélvédőt, kilopták az akkumulátort, a benzint leszívták. Az egyik idős férfi interjúalanyunk (B4) egy teljes kálváriáról számolt be, ugyanis az egyszintes házak közvetlen szomszédságában lévő, saját tulajdonú garázsának egyszer egy teljes falát bontották és hordták el, majd mikor később a lakásához közelebb vett egy garázst, azt is feltörték, és nem ő volt egyedül érintett a garázstulajdonosok között. Mikor a környékbeli garázstulajdonosok úgy döntöttek, hogy körbekerítik a garázsokat, a kerítés építéséhez lerakott betonoszlopok is eltűntek egyik éjjelről a másikkra. Hogy pontosan kik voltak az elkövetők, azt

természetesen nem lehet biztosan tudni. Ugyanez az interjúalanyunk (B4) arról is beszámolt, hogy egy időben sok „szipus” volt a környéken.

Egy idős asszony (B2) hallott olyan esetről, hogy az Ötödik utca környékén egy másik asszonynak kikapták a táskáját a kezéből, illetve a fülbevalóját a füléből, de ő maga nem élt át ilyen jellegű támadást. Ugyanakkor elmondta, hogy ő egyébként sem jár ki sötétedés után, illetve a jelenlegi polgármester „megáldotta” őket egy kézi riasztóval, és ő azóta azt hordja magánál. Egyébként hasonló történetet említett a garázstulajdonos férfi (B4) is: *„amikor ment haza egy idősebb néni, akkor két gyerek kikapta a kezéből a táskáját, vagy ki akarta kapni”*.

Volt, akit az háborított fel (fiatal, nő, C2), hogy a kukákat is be kellett zárni, mivel felborogatták őket. Ugyanez az interjúalany számolt be arról, hogy sok lopás volt a helyi szupermarketben, ahol ő dolgozott, illetve rajta kívül még néhányan említették, hogy a kocsmából kijövő férfiak verekedésbe keveredtek járókelőkkel. Ezek az esetek azonban már a számozott utcákon kívül zajlottak, és nem tudjuk, pontosan kik voltak az elkövetők: környékbeliek, vagy máshol élők.

A közbiztonság tehát romlott a „betelepítések” után, és valamennyit javult a 2014-es rendelet óta zajló kiköltözések óta. Még mindig vannak viszont olyan esetek, mikor eltűnnek dolgok, főleg olyanok, amiket később lehet valamilyen módon értékesíteni. Az egyszintes házakban élők is beszámoltak lopásokról, főleg az ereszcatornák és a kukák eltűnéséről. Sokak szerint ezeknek a hátterében az Ötödik utcában lakó kábítószeresek állnak.

„...egyre többen lettek az óvodában, a többiek nem jöttek...”

A Nyitnikék Óvoda (miskolc.hu 2018) a bérházak és az egyszintes házak között helyezkedik el. Önkormányzati fenntartású. Sajnos az intézmény vezetője nem engedélyezte, hogy interjút készítsünk óvodai dolgozókkal, így az óvodáról szóló információinkat az interjúalanyaink elbeszélése alapján, illetve a miskolc.hu oldalról gyűjtöttük. Az oldal szerint az óvoda több, mint 30 éves múltra tekint vissza, és egyik feladata: *„a cigány gyerekek felzárkóztatása a szocializációra, az étkezési, higiénés, öltözködési szokások kialakítására, a közösségi életre nevelésre, a beilleszkedés elősegítésére helyezi a hangsúlyt”*. Céljuk az *„óvodánkba járó szociálisan, mentálisan hátrányos helyzetben lévő gyermekek differenciált nevelése, a családok segítése.”*

A nyolcvanas és kilencvenes években sokan a közvetlen környékről járatták be az óvodába a gyermeküket. Azok a bérházakban lakó interjúalanyaink, akiknek a gyermeke akkoriban volt óvodáskorú, általában meg voltak elégedve az ottani körülményekkel. Egyik interjúalanyunk (A1) szerint előfordult, hogy az egyik csoportban csak az ő gyermeke volt nem roma származású, de ebből nem volt problémájuk:

„cigányok voltak a gyerekek, de igyekeztek, normálisak voltak, tiszták voltak, rendesen jártak” (nő, középkorú, A1)

Körülbelül a 2000-es évektől indult meg, majd a számozott utcákban élők kilakoltatásával tetőzött az a helyzet, hogy a legtöbb gyermek már nem a közvetlen környékről, hanem Lyukóvölgyből jár be. Ennek az egyik oka az lehet, hogy a számozott utcákból való elköltözések miatt lecsökkent az óvodáskorú gyerekek száma.⁶ A másik, hogy a „lyukósiaknak” ez az óvoda van a legközelebb Miskolcon. Emellett az, hogy a 2000-es és 2010-es években a környéken élő szülők a környék leromlását, „elszlömösödését” tapasztalták meg, illetve hogy egyre rosszabb véleménnyel voltak roma szomszédjaikról, lehet az oka annak, hogy ettől az időszaktól kezdve a bérházakban élők nem a helyi óvodába járatják a gyerekeiket.

„Az adottsága gyönyörű, jó levegőn lehetnének a gyerekek, de ahogy jött egyre több hátrányos helyzetű betelepült, egyre többen lettek az óvodában, a többiek nem jöttek” (nő, középkorú, C1)

Van, aki ezt azzal indokolja, hogy az óvoda *„tele volt cigánnyal, ebbe a környezetbe én nem fogom...”* (nő, fiatal, C2).

Az egyik roma interjúalanyunk – később még lesz róla szó, ő Lyukóvölgyből költözött az egyik bérházba – akinek most kisgyermeke van, éppen arra hivatkozva nem fogja a helyi óvodába járatni a gyermekét, *„mert az összes lyukóvölgyi, meg vasgyári roma származású gyerek ide jár”* (fiatal, férfi, D3).

Ugyanakkor beszéltünk olyan roma szülőkkel is, akik az egyszintes házakban élnek, és az óvodába járatják vagy járatták a gyermekeiket. Bennük fel sem merült, hogy átvigyék őket máshova. Valószínűleg az utaztatás anyagilag nagyon megterhelné a családokat, illetve sokkal praktikusabb az egy utcányi közelségben lévő óvodából hozni a gyerekeket. Ezek a szülők nagyon büszkék arra, hogy ők a gyerekeiket tisztán és

⁶ Ezúton is köszönjük a Máltai Szeretetszolgálat helyi képviselőinek a segítségét. Az ő adataik szerint 2018 januárjában csupán kb. 25 gyermek volt óvodáskorú az egyszintes házakban élők körében. Ráadásul sokan közülük a szintén közelben lévő Nyitott Ajtó Baptista Iskola óvodájába járatják gyermekeiket, a Szolgálat munkatársai szerint azért, mert ott „rugalmasabbak” a tanárok.

rendesen járatják, sőt az egyik anyuka kiemelte, hogy egyszer az óvó néni kiállította a gyermekét mint jó példát többiek elé, hogy hogyan – milyen ruházatban, tisztán – kell óvodába járni. Ők is panaszkodtak azonban arra, hogy vannak olyan szülők, akik nem megfelelő állapotban viszik be a gyerekeket.

Az óvoda kapcsán tehát elmondhatjuk, hogy az az intézmény, amely az integráltsága révén hidat alkothatna a bérházak és az egyszintes házak lakói között, a romák és nem romák között, jelenleg ezt a szerepét nem tölti be. Szegregált óvodaként működik. Élő példája annak, hogy az egymás közvetlen szomszédságában élők között kimondva-kimondatlanul milyen erős, mélyről gyökerező ellentétek, előítéletek lehetnek.

„...másnak is az jut eszébe: cigánytelep” – A számozott utcák szociális reprezentációja

Hogy megtudjuk, milyen kép él a számozott utcák mellett élők fejében a környékről, a szociális reprezentáció elméletét hívtuk segítségül. Ezt az elméletet Serge Moscovici 1961-ben *La psychoanalyse, son image et son public* című monográfiájában vázolta fel, amelyben azt vizsgálta, hogyan válik a pszichoanalitikus tudományos elmélet a francia társadalom hétköznapi tudásának részévé – írja László János (László 2001).

A szociális reprezentáció elmélete konstruktivista elmélet, amely szerint a szociális reprezentációk alapvető funkciója a társadalmi valóság megkonstruálása. Ez a folyamat a csoporttagok kommunikációjának és szociális interakcióinak folyamataiban zajlik, amelyek során a korábban ismeretlen, „jelentés nélküli cselekedetek, tárgyak, események vagy fogalmak a csoport számára ismerős, jelentésteli reprezentációkká alakulnak, a csoport társadalmi valóságának részévé válnak.” (László 2001:5)

A szociális reprezentáció kialakulásának két legfontosabb alapfolyamata a lehorgonyzás és az objektifikáció. A lehorgonyzás folyamata során a csoporttagok az addig ismeretlen, így félelmet vagy zavart keltő jelenséget a számukra ismerős kategóriák és képzetek kontextusába illesztik. Ez a folyamat szolgál tehát arra, hogy az addig ismeretlen jelenségről alkotott reprezentáció integrálódjon a gondolatok korábban kialakult rendszerébe. A szociális reprezentációk másik alapfolyamata az objektívizáció, vagy más néven tárgyasítás, amely az absztrakt fogalmakat konkrét és ismerős tapasztalatokká alakítja. Ennek során az absztrakt fogalom képpé alakul át, majd a

képekké, szimbólumokká, konkrét élményekké alakított fogalmak egy figuratív magba integrálódnak.

A lehorgonyzás folyamata hasonló a kognitív elméletalkotók által használt kategorizáció folyamatához, azonban a lényegi különbség az – írja László János (László 2001) – hogy míg a kognitív megközelítés szerint a kategorizáció egy individuális folyamat, a szociális reprezentáció elmélete szerint a reprezentációk nem egyes egyénekhez, hanem a teljes csoporthoz köthetők, mely csoport közösen alakítja ki az adott reprezentációt.

Vizsgálatukkal tehát meghatározhatjuk, hogy milyen közös kép él egy-egy társadalmi jelenségről egy bizonyos közösségben.

Ha a számozott utcák szociális reprezentációját szeretnénk vizsgálni, elmondhatjuk, hogy interjúalanyaink – köztük ki nyíltan, ki nevetéssel elfedve zavarát – legtöbbször a „cigány” szót emlegették, sokszor arra hivatkozva, hogy másnak is a cigánytelep szó jut először eszébe, ha azt a kifejezést hallja, hogy „számozott utcák”. Ugyanakkor voltak, akik akár első asszociációként, akár másodikként megjegyezték, hogy nekik ez a lakó- és/vagy munkahelyük, ahol a fiatalságukat töltötték, és amelynek múltjára nosztalgikusan gondolnak vissza. Sokan úgy érzékelték, hogy az utcáknak jelenleg nagyon rossz a megítélése a város többségi társadalmában körében. Sőt volt, aki kikérte magának, hogy a bérházak környékét a számozott utcákkal keverik, hiszen ő az Andrassy utcában lakik, nem egy számmal jelöltben.

Egy idős asszony egy történetet mesélt el:

„... mikor egyszer nagyon rosszul voltam, még akkor minden roma itt lakott, barna bőrű, nem akart kijönni hozzám az ügyelet, mert itt mindenki életveszélynek tartotta, hogy jujj, oda, és mikor azt mondtam, kíséren be, vigyen be valaki, mondom, egyedül élek, higgye már el, és mikor azt mondtam neki, hogy társasházban lakok, magyar vagyok, könyörgöm, jöjjön ki, akkor alig tettem le a kagylót, csengetett az orvos, például... Annyira hírneve volt ennek, hogy nem akart kijönni az ügyelet. Ezt bárki megmondja magának.” (nő, nyugdíjas, B2)

Nem egyedülálló történet volt ez. Többen mesélték, hogy taxi vagy egy médiaszolgáltató nem akart eljönni a környékre, illetve ha személyesen mentek be a közműszolgáltatóhoz „*furcsán néztek rá*” (nő, középkorú, C3). Ha a hivatalban kiderült, hogy a Kilencedik utcán laknak, akkor azt mondták, „*jaaaaj, tudjuk, és akkor már rögtön következtetnek*” – mesélte egy nyugdíjas férfi (B1).

Összefoglalva a számozott utcák szociális reprezentációját azt mondhatjuk, hogy interjúalanyaink megélik, illetve érzik a „cigánytelep” stigmát. Kérdés, hogy ki hogyan dolgozza ezt fel, teszi ezt az alapélményt önmaga számára elfogadhatóvá, azaz ki-mit kezd a cigányokat sújtó előítéletességgel.

„...amikor egy kalap alá veszik az egészet...” – A környéken élők előítéletességéről

„Minden ember szociálpszichológus (...), aligha bukkanhatunk olyan emberre, akinek ne lenne érvényes tudása az életét keresztül-kasul átjáró kapcsolatok világáról, s benne saját szerepéről” – írja Csepeli (Csepeli 2014:24).

A fenti gondolatmenetből kiindulva egy sajátos megközelítésben vizsgáljuk az előítéletesség kérdését. Egyrészt feltételezzük, hogy az interjúalanyaink bizonyos szinten érzékelik saját maguk vagy mások előítéletességét, és valamilyen módon viszonyulnak is hozzá. Tehát ki nyíltan, ki szégyenkezve meséli/ismeri el, hogy milyen módon gondolkodik a környezetében élőkéről, és sokszor önmaguk előítéletességére az interjú során valamilyen formában reagálnak is.

Számos esetben maga a szóhasználat árulkodik a kérdezett romákhoz fűződő viszonyáról, ezért nem csak a történeteket, hanem magát a szóhasználatot is érdemes vizsgálni.

De mindenekelőtt nézzük, hogy jelen tanulmányban mit értünk előítéletesség alatt. Rendhagyó módon – ugyanakkor a fenti Csepeli idézet gondolatmenetét alapul véve – ebben a kérdésben definíció helyett az egyik roma interjúalanyunk megfogalmazására fogunk támaszkodni.

„...amikor egy kalap alá veszik az egészet, és hiába te most normálisan élsz, és cigány vagy, akkor is azt fogják mondani, ó mert te cigány vagy, ki tudja, hogy hogy élsz. És akkor... Szóval nincs megkülönböztetés, az hogy most te normális vagy, vagy nem vagy normális.”
(nő, fiatal, D1)

Tehát az ő megközelítésében a probléma az, ha nem érdemei szerint, hanem egy túlzó, negatív általánosítás szerint ítélik meg a romákat az emberek. Egyébként interjúalanyunk egyik sűrűn használt szava a „normális”, amiből arra következtethetünk, hogy ez számára egy igen fontos és sokat jelentő jelző, amely egy olyan fogalmat takar, amely minden embernek és életmódnak, illetve értékrendnek a

mércéje is egyben. Tehát a világ két részre oszlik: a „normálisokra” – akihez természetesen önmagát is sorolja – és a „nem normálisokra”:

„Van az a kategória, akik normálisan próbálnak élni, elmennek dolgozni, felnevelik a gyereket, kiiskoláztatom stb. Hadd élje az életét úgy, ahogy kell, ahogy én éltem. De van az a kategória, aki megkapja a pénzecskéjét, szül hat gyereket, vagy 10 vagy 20 akármennyit, és akkor mi a legelső? Elmegyünk és elkocsmázzuk vagy elgépezzük, a gyerek meg szaladgáljon mezítláb.” (nő, fiatal, D1)

A következő részben tehát azt fogjuk vizsgálni, hogy a fent meghatározott előítéletet – amelynek egyik áldozata a jelenség megfogalmazója – hogyan kezelik, és építik be gondolatmenetükbe a környékről beszámoló interjúalanyaink.

„A viszony tökéletes volt...” – Előítéletek nélkül a számozott utcákban élőkről

Egy negyvenes éveiben járó férfi (A3), aki családjával 2006 óta él a környéken, hangsúlyozta, hogy soha semmilyen gondja nem volt itt senkivel, és kérdésre, hogy miként tapasztalta meg a cigány és nem-cigány együttélést, újra megismételte, hogy *„nekem nem volt semmi gondom velük”,* gyerekkorában is olyan környéken lakott, ahol együtt éltek romák és nem-romák.

Egy idős, nyugdíjas férfi (B1), aki már több, mint 30 éve él a környéken, és együtt dolgozott a kohászatban az itt lakókkal, az egyszintes házakban élő romákkal való viszonyáról elmondta, hogy a mai napig is *„sokat ismerünk közülük, köszönünk egymásnak, ha olyan, akkor el is beszélgetünk, nem ők velük van a gond, hanem inkább a fiatalabbakkal. – És velük mi a gond? – Szemtelenek.”* Mikor az óvodára terelődik a szó, elmondja, hogy az ő gyerekei még ide jártak. Akkor még jó volt, de most már nem az. Mikor megkérdezzük, mi változott, kicsit zavarba jön, nem akar megsérteni senkit – mondja, de *„magyar gyereket nem látni itt”.* Hogy van-e valamilyen ellentét a cigányok és nem-cigányok között, önmagát ismételve, határozottan azt válaszolja, hogy *„Nem, nekem semmi gondom nincs velük... Nekem semmi gondom nincs velük. Nagyon sokat ismerek a Vasgyárból⁷ is, viszem a feleségem, most is onnan jöttem, dolgozni, mert bent a Vasgyárba dolgozik fűszerboltba, nagyon sokat ismerek, szervusz-szervusz, mi újság, elbeszélgetünk, és nincs semmi gond*

⁷ A Vasgyár a számozott utcáktól délre elhelyezkedő városrész.

velük.” Az ellentmondást talán akkor tudjuk feloldani, ha belegondolunk, hogy a személyes ismeretségei vélhetően mind az idősebb korosztályból kerülnek ki, míg az óvodába a fiatal, általa „szemtelennek” tartott korosztály jár.

Egy másik nyugdíjas férfi (B4), aki – ahogy fentebb már idéztük – nem úgy kategorizálja az embereket, hogy cigány és nem-cigány, „hanem rendes-nem rendes”, szintén arról számolt be, hogy az idősebb környékeliekkel nem volt problémája, de a később betelepülőkkel és a fiatalabb korosztállyal már annál több. Mindenesetre az előbb bemutatott három férfiban közös, hogy vannak személyes tapasztalataik roma szomszédokkal – akár ezen a környéken, akár másutt – és az interjú során egyikőjük sem „ment bele” igazán előítéletes gondolatmenetbe.

Volt egy negyedik – szintén idősebb férfi (E1) – interjúalanyunk, akinél szintén nem fedezhető fel kimondottan az előítéletes gondolkodásmód. Ő már gyerekkora óta él a környéken, a családja az egyszintes házak egyikében lakott. Mikor megépítették a többszintes bérházakat, az egyikben egy tanácsi lakást utaltak ki nekik.⁸ Később felnőttként a kohászatban kapott munkát. Miután az megszűnt, hiába vesztette el állását, nem költöztek el a környékről. Most főként munkanélküli, illetve közmunkán dolgozik. Tehát igazi „tősgyökeres” környékelie. Állítása szerint gyerekkorában még csak egy roma család lakott a szomszédságukban, és nagyon jó viszony volt köztük, a környékeliegyerekek együtt fociztak, játszottak. Érdekes, hogy mikor a környék jellemzését kérjük tőle, sokszor visszatér arra a gondolatmenetre, hogy ezt a gyönyörű környéket az önkormányzat elrontotta azzal, hogy betelepített ide cigány családokat, akik ezután lebontották a kerítéseket, kivágták a fákat, és lassan elkezdett leromlani a környék. Az önkormányzatot hibáztatja a „betelepítésért” és azért, mert most sem tesz eleget ahhoz, hogy változtassanak a helyzeten:

„A viszony tökéletes volt, hát végül is azt mondom, hogy... Egy-két kirívó esettől eltekintve, ami mindenhol van, nem volt különösebb probléma, csak hát ez fáj az embernek, hogy ugye amit gyakorlatilag egy kertvárosi területnek lehet tekinteni, annak idején, mondom, főleg vezető beosztásúak, vagy ha nem vezető beosztású, de dolgozók voltak, mindenki művelte a kis zöldséges kertjét, gyümölcsfákat, a diófát, egyebeket, és hát ezek a betelepítettek meg mindent csak romboltak, mondom, az volt a legelső, hogy felbontotta a kerítést, azt vitte a méhbe.”

⁸ Mivel az óvoda építése miatt lebontották az ő egyszintes házukat.

Vegyük észre az „ezek” szó használatát a fenti idézetben, az ilyenfajta tárgyiasításra még lesz példa későbbiekben. Ugyanakkor mégsem a romákkal szembeni előítéletességet támasztja alá érvelésében, hanem mindig az önkormányzat szerepére, annak szerinte káros vagy erőtlen lépéseire tér vissza gondolatmenetében.

„Nekem nem a személlyel van bajom, hanem ahogy élnek, és ahogy viselkednek azzal.” – Előítéletekkel a számozott utcákban élőkről

Most nézzük meg, mi jellemzi a romákkal szemben előítéletesnek mondható interjúalanyaink okfejtését.

Volt, aki eleve előítéletekkel költözött a környékre. Egy idős asszony (B2) elmondta, hogy 1996-ban költözött be, de „*nagyon csalódtam, hogy nagyon sok cigány volt itt, játszótér volt, a cigányok használták, itt végig cigányok voltak*”. Ez az asszony nem számol be személyes negatív élményről, csak hallott egy történetet, amelyben kiraboltak egy környéken élő idős asszonyt. Később elmondja azt is, hogy tulajdonképpen csak az egyik utcában laktak olyanok, akiktől tartani kellett, viszont ahol ő élt, ott nem igazán volt konfliktus. Vegyesen laktak a romák és nem romák, és – mondja – voltak a cigányok között rendesek is, meg nem rendesek is, „*szóval azt is embere válogassa*”. Tehát ő tulajdonképpen eljut az érvelésben arra a pontra, amelyet az előítéletesség fogalmát körülíró roma interjúalanyunk kívánatosnak tart, nevezetesen, hogy tegyenek különbséget a „normális” és a „nem normális” életet élő cigányok között, ám ez a kognitív különbségtétel még nem akadályozza meg idős interjúalanyunkat, hogy „egy kalap alá” vegye a cigányokat, és előítélettel gondolkodjon róluk. Érdekes, hogy éppen ő volt, aki arról mesélt, hogy nem jött ki az ügyelet, mert azt feltételezték róla, hogy roma, és csak akkor voltak hajlandók foglalkozni vele, mikor el tudta hitetni, hogy „magyar”. Azt hihetnénk, hogy ez a tapasztalat empátiát szülhet benne azok iránt, akik elszenvedik a mindennapi diszkriminációt, ám ennek nem látjuk jelét.

Egy harmincas-negyvenes éveiben járó nő (C2), aki 17 éve költözött a környékre, és a helyi szupermarket bezárásáig ott dolgozott pénztárosként, elmondta, örül annak, hogy „*tisztul a környék*”. Ezt a kifejezést nem egyszer használta. A szupermarketbeli tapasztalatai szerint a helyi romák többször loptak a boltban, illetve azt is elmondta, hogy nem merte leengedni a játszótérre a gyermekét, nehogy belekössenek. Tulajdonképpen ő az egyike a környékről a legsötétebb, legveszélyesebb képet festő interjúalanyainknak.

Érdekes, hogy ő is többször megteszi azt a kognitív lépést, amit a definíciómegfogalmazó interjúalanyunk elvár a többségi társadalom tagjaitól, azaz különbséget tesz a romák között. Kérdésre elmondja, hogy van, akit személyesen is ismer, és aki mögött „*némely magyar is elbújhat*” olyan példás életet él. Ugyanakkor ez mégsem elengedő érv számára, hogy ne általánosítson, és végül az „*ezek*” szóval jelölje az egyszintes házakban élő környékbelieket: „*nekem nincs semmi bajom a cigányokkal, addig, amíg dolgozik, addig, amíg nem úgy él, mint ahogy ezek itt éltek, addig, amíg én autóval nem mertem hátul eljönni, mert egyszerűen nem tudtam tőlük eljönni, meg ordibáltak, kiabáltak, mentek volna neki az autónak*”.

Később hangsúlyozza, hogy valóban nem személy szerint tesz különbséget, hanem az általa látott példákat azonosítja a romák életmódjával, kultúrájával. „*Nekem nem a személlyel van bajom, hanem ahogy élnek, és ahogy viselkednek azzal. – És akkor ez a viselkedés, ezt jelenti? A hangoskodást? Vagy támadó jelleget, vagy hogy kell ezt érteni? – Hát a kultúrájuk, ahogy... Biztos, hogy önök is találkoztak már a kultúrájukkal, ahogy a kocsmába viszi a pénzt, a kocsmából jön ki, verekednek, kötnek bele mindenkibe, van egy személyes tapasztalatom...*” Itt elmesél egy történetet, amelynek során tanúja volt, hogy részeg, fiatal romák megverték egy idős embert. Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy hiába ismer személyesen tapasztalatait cáfoló ellenpéldát, mégis fenntartja az előítéletes gondolatmenetét, amely egyébként meg is akadályozza abban, hogy új érveket beépítve, leépítse azt. Érvei között végső soron minden azt támasztja alá, hogy örülne, „*ha végleg megtisztítanák a környéket*”.

A környék „letisztulását” várja egy fiatal férfi (C4) is, aki a gyerekkorában, azaz a kilencvenes években, és 2008-tól 2011-ig töltött sok időt a környéken, azóta elköltözött. A negatív személyes élményei – például kötözködés az utcán – nem kimondottan a közvetlen környékhez, hanem Miskolc más városrészeihez kötődnek. Kérdésre elmondja, hogy nem emlékszik vagyoni jellegű atrocitásra – például kocsifeltörésre, lopásra – inkább csak hangoskodásra, „dajdajozásra”, illetve ő is emlékszik olyan esetre, mikor a kocsmából hazajáró részegek verekedtek. Érdekes, hogy mikor megkérjük, hogy írja le a kilakoltatási folyamat előtti környéket, amellet hogy „*cigányputri volt*”, elmeséli azt is, hogy: „*...nyáron benéztem arra a sorra például, tele volt emberrel, bográcsoltak, főztek, gyerekek az utcán csupaszon, így-úgy, hát amúgy most-most csend van.*” Tehát nem éppen veszélyesnek vagy felháborítósnak írja le az akkori viszonyokat, de mindenképpen más volt, mint az ő részük.

Hogy az zavarta-e őket, hogy „tele volt emberrel” az az utcarész, azt válaszolja: „Amíg csak ott voltak, addig nem volt gond.”

Most nézzük meg, mit tapasztalt az egyik bérházban élő roma interjúalany (D3) ebből a szempontból. A fiatal férfi elmesélte, hogy milyen előítéletekbe ütköztek, amikor Lyukóvölgyből szerettek volna elköltözni családjával – feleségével és kisgyermekével – egy miskolci albérletbe:

„Nekem az a tapasztalatom, hogy teljesen mindegy, hogy milyen ember, ha valaki roma származású, akkor nem kap albérletet. És hiába van munkám, meg dolgozok évek óta egy helyen, tudom papírral bizonyítani, van egy gyönyörű kisfiam, családom van, nem kapok albérletet a származásom miatt.”⁹

Más rossz tapasztalatai is vannak. Ahogy többen mások is, ő is kiemeli, hogy van, hogy kötözködnek vele a számozott utcák melletti városrészben, az Újgyőri főtéren¹⁰. Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy míg más interjúalanyok a verekedéseket mindig a roma származású környékbeliekhez kötik, addig ő nem ezt emeli ki, hanem azt, hogy a kábítószeresek és az ittasak azok, akik provokálják a többi embert. Mikor rákérdezünk, hogy ők roma származásúak-e, akkor elmondja, hogy „nagyrészt igen, aki meg nem roma származású, az meg azért, mert én vagyok”. Ennél a pontnál érdekes elemet hoz fel, mégpedig azt, hogy megérti azokat a nem roma származásúakat, akik ittasan belekötnek:

„Megértem az emberek hozzáállását, mert én beszélgettem az előző tulajjal, akinél laktunk, ő elmondta, hogy azért félt kiadni a lakást, meg azért gondolta át elég hosszasan, mert nem nagyon tudna mutatni olyan embert, akinek még nem volt negatívuma mondjuk a romákkal, nem verték meg az utcán a gyerekeit, nem kötöttek bele, nem rabolták ki, nem törtek be hozzá. Én megértem, de valaki nem ilyen, és nem szeretem, hogyha engem egy kalap alá vesznek az ilyen emberekkel.”

Tulajdonképpen ugyanazt sérelmezi – még a kifejezés megválasztása is hasonló – amit a definíciómegfogalmazó interjúalanyunk említett: nem szereti, hogy egy kalap alá veszik az ilyen emberekkel.

Ő maga is Lyukóvölgyben nőtt fel, pár éve költöztek be Miskolcra, érdekes ugyanakkor, hogy ő – ellentétben a másik két bérházban lakó roma származású

⁹ Ahogy azt korábban is említettük már, ugyanerről számoltak be korábban az egyszintes házakban élő roma interjúalanyok, mikor kérdeztük tőlük, hogy miért nem próbálnak meg Miskolcon albérletbe költözni.

¹⁰ Ez az a tér, amely egyben buszpályaudvar is, és ahova a lyukóvölgyi forgalom beérkezik Miskolcra.

interjúalanyunkkal (D1, D2) – nem mutat empátiát az ott élő roma családok iránt. Szerinte – ahogy már láttuk és később látni fogjuk más interjúalanyaink szerint is – a nevelésben kell keresni a választ arra a kérdésre, hogy miért van problémája a többségi társadalomnak a romákkal. Sőt, odáig is eljut az érvelésben, hogy vannak olyan „lyukósiak”, akik nem akarnak integrálódni a társadalomba, és „*aki nem akar beilleszkedni, az ne is jöjjön ide*”.

Úgy tűnik tehát, hogy ez az interjúalanyunk az őt ért sérelmek miatt leginkább a romákat hibáztatja, ellentétben azzal a két szintén roma származású interjúalannyal (D1, D2), akik hangsúlyozták, a többségi társadalomnak igenis különbséget kellene tenni a „normális” és a „nem normális” életmódot folytató romák között. Mikor rákérdezőnk azonban, hogy az együttélési problémák szerinte mivel magyarázhatóak: azzal, hogy a problémás személyek szegények, vagy azzal, hogy romák, egyértelműen azt válaszolja, hogy azzal nem, hogy romák, hiszen ő is az, és neki mégis sikerült beilleszkedni. Ezen a ponton az érvelésében visszatér arra, hogy minden a nevelésen, azaz a szocializáción múlik. Tulajdonképpen ugyanazt az érvet hozza fel, mint a következő részben bemutatott idős interjúalanyunk, sőt még a szóhasználatukban is egyeznek, hiszen úgy hivatkozik a Lyukóvölgyben élő családokra, hogy „*ezek*”.

Egy idős asszony (B3), aki még csak fél éve költözött a környékre, ám gyermek- és fiatalkorában Miskolcon, pontosabban Diósgyőrben élt, volt az egyetlen, aki szerint már a hatvanas-hetvenes években rossz híre volt ennek a környéknek: „*mennyire lehetetlen itt az élet, hogy mondjuk egy magyar idekerült, menekült*”. Ez az interjúalany hangsúlyozta, hogy ő nem rasszista, hiszen a lánya férje is feketebőrű. Ugyanakkor az ő szóhasználatában a leginkább tetten érhető a roma származású ember tárgyiasítása, többször használja az „*ezek*” szót ők helyett, illetve sokszor szenvedő szerkezetben beszél a környéken élőkéről, mint akiket „*elvisznek*”, illetve „*be fogják tenni őket*” valahova. Érvelése során többször megkülönbözteti a saját csoportot az „*ők*” csoportjától: „*nem szeretjük őket*”, „*nem tudnak viselkedni, milliókat, milliárdokat költhetünk mi*”.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy ő élete során soha nem lakott olyan környéken, ahol roma szomszédjai lettek volna, elmondja, hogy mindig „*nagy ívben kikerültem*”, és „*a tanácselnök mindig vigyázott arra*”, hogy ne költöztessen cigányokat a nem-cigányok lakta környékre. Tehát az interjúalany a régmúltbeli, romákról szóló történeteit hallomásból konstruálta meg, és most is ritkán van személyes kapcsolata romákkal. Ezek egyike például, mikor a villamoson rá szól a hangoskodó „*sihederekre*”. Nem egy történetet mesél

el, amelyben számára „felháborítóan viselkedtek” a cigányok, de emellett úgy érezheti, hogy előítéletes gondolatmenetét még meg kell erősíteni egy olyan indoklással, ami végképp alátámasztja, hogy miért nem lehet együtt élni a romákkal, és ami már-már egy freudi elemzésnek is mondható:

„... ugyanis erre a népcsoportra jellemző, hogy csőstül egy helyen lakni, nem tudom, láttatok-e (nevet). Ugye, hogy húszan-huszonöten, és akkor fúúú, azt mondják, hogy a család szeretete, nem igaz, nem igaz, nem a családszeretet, hanem azért vannak együtt, mert lényegében félnek. És így a húsz-huszonöt ember megvédi egymást. –Mitől félnek? –Hát mert lényegében ők tudat alatt tudják, hogy nem helyes a viselkedésük, csak hát ők nem ismerik be maguknak sem.”

„... minden azon múlik. Az első benyomás alapján.” – A személyes kapcsolatok ereje

Végül hasonlítsunk össze két idősebb és egy középkorú asszonnyal készített interjút, amelyek jól összefoglalják az eddig bemutatott tapasztalatokat! Az interjúalanyok kora nem elhanyagolható, ugyanis – mint később látni fogjuk – ebből a szempontból számít, hogy ki mikor költözött a környékre.

A három közül a legidősebb asszony már nyugdíjas (A2), 1984-től lakik a környéken. Onnan datálja a közbiztonság és az állapotok leromlását, hogy megszűntek a munkahelyek. A 2014-es rendelet utáni helyi tiltakozásokra így emlékszik vissza:

„Sátrakat állítottak fel, mutogatták, hogy sátrat... Akkor a miskolci televízió, pont jöttem hazafele, és a miskolci televízió is riportot készített, és meginterjúvoltak, és én elmondtam őszintén, hogy engem nem zavar, hogy itt vannak, igazuk van, merthogy milyen jogon mondják azt valakinek, aki itt élt, itt született, hogy menjen ki a városból azért, mert cigány, másik az, hogy biztos hogy fizette volna a rezsijét, ha lett volna munkahely.”

Ezen a ponton elmesélte saját történetét, hogy hogyan vesztette el állását és milyen nehézségekkel kellett akkor szembenéznie, mintegy alátámasztandó, hogy ő meg tudja érteni, hogy milyen az, mikor önhibáján kívül nem kap megfelelő munkát az ember. Tehát egy racionális (a munkahelyek megszűnése miatti pénzhiány) és egy emocionális (ő is szenvedett hasonló problémától az élete során) tényezőt is bevon érvelésébe, amelyek segítségével próbálja alátámasztani, hogy szerinte miért nem igazságos a kilakoltatási folyamat.

Mikor szóba kerülnek a kocsifeltörések, elmondja, hogy hallomásból tudja, hogy az Ötödik utcán kábítószeresek vannak. Tehát nem etnikai származáshoz köti a közbiztonság romlását. Fontos tényező, hogy sok embert ismert személyesen is a környékbeli romák közül mivel az óvodában dolgozott élelmezésvezetőként. A gyereket szinte mind, de a legtöbbjük szüleit is ismerte, és jó viszonyban volt velük. Emellett többször hangsúlyozza, hogy szerinte a környék romlása a mostani polgármester intézkedéseinek köszönhető, nem titkolja, hogy baloldali beállítódású. Vajon a személyes ismeretségnek vagy a politikai irányultságnak köszönhető, hogy úgy tűnik az interjúalany „be van oltva” előítéletesség ellen? Nem csak a környékbeli roma szomszédjairól, hanem a menekültekről is toleránsan nyilatkozik: *„a migránsokkal se lenne probléma, ha nem úgy ítélnék meg őket, mint ahogy le vannak festve”.*

Az előbbi példával szemben a második asszony (C1) még csak 10 éve él a környéken, tehát nem tapasztalta meg a rendszerváltás előtti időszakot. A középkorú tanárnő igen lesújtóan nyilatkozik a környékről és roma szomszédjairól. Személyesen csak olyanokat ismer, akit tanított vagy akinek a gyereket tanította. Az iskolába, ahol tanít, sokan járnak Lyukóvölgyből is, tehát sok a „hátrányos helyzetű tanuló”, amelynek oka szerinte az, hogy:

„Mivel oda sokan járnak, oda előszeretettel járnak, együtt szeretnek lenni, nem szeretnek egy ilyen jobb iskolába bekerülni, hanem... –Közel is van... –Közel is van, összetartanak, úgy erősebbnek érzik magukat. –Ezt hogy kell érteni? –Úgy hogy, tehát minél többen vannak, annál bátrabbak, annál jobban mernek. –De ez most a gyerekekre vonatkozik...? – A gyerekekre abszolút. De lehet, hogy a felnőttekre is, ezt nem tudom.”

Vegyük észre, hogy nagyon hasonló érvet hoz fel, mint korábban az egyik idős, erősen előítéletes interjúalanyunk (B3), aki szerint a romák hasonló ok miatt laknak sokan egy lakásban. Mivel szerinte *„nem a cigányságukkal van a baj, hanem az életmódjukkal”*, és ha hivatkozik roma gyerekekre rendre a *„hátrányos helyzetű”* kifejezést használja, ezért valószínűleg nem gondolja magáról, hogy előítéletes lenne. Talán éppen ezért nem is érzi fontosnak, hogy racionális érveket keressen arra, hogy miért olyan az *„életmódjuk”*, amilyenek lefesti:

„Amíg itt éltek, arra, ha hátra mentünk, a szeméttel. Tehát itt térdig lehetett járni a szeméttel. A Szinva, vagy nem tudom, milyen patak az ott, az mindig, zsúfolásig szeméttel. –És miért, erre van ötlete, tehát mivel magyarázza, hogy ilyen? –Ilyen az életmódjuk. –És az

miért van? – Azt nem tudom. Tehát többször volt, hogy kitisztították velük, meg a környezetüket, meg valamivel megzsarolták, három hét múlva ugyanolyan volt.”

A harmadik asszony (A1) 1985-től lakik a környéken. Sok roma családot ismert itt, férjével mindketten a közeli kórházban dolgoznak. Régebben „innen a telepről” is dolgoztak ott, tehát onnan is ismertek személyesen roma szomszédokat, akikkel jó viszonyban voltak és akik között voltak nagyon „rendes” és „normális” családok. Ők is tapasztalták néha, amit más interjúalanyok is felhoztak érveként, hogy a kocsmából hazajáró férfiak hangoskodtak, sőt ahogy leírja, az ő házuk előtt volt az „átmenő forgalom” a kocsmá és a „telep” között, mégsem volt ebből gondjuk, mivel „az csak hangoskodás, és csak pár perc és elmentek, kirívó eset ennyi volt csak”.

Szerinte azért van másoknak a romákkal szemben ellenérzése, mert „minden azon múlik... Az első benyomás alapján. Szerintem. Mert ha most van egy valakivel, egy cigánnyal valakinek valamilyen problémája, az a baj, hogy általánosítanak.” Az interjúalany kiemeli az „egy” szót, és érvelését alátámasztandó elmondja, hogy a kórházban sok idős emberrel találkozik, akik sokszor mesélik neki, hogy hallották, hogy egy roma származású ember kirabolt valakit, és ezt a hallomásból ismert tapasztalatot vetítik ki az összes romára, mintha minden cigány emberre igaz lenne.

A fent bemutatott két előítéletek nélküli interjúalany talán azért nem nyilatkozik lesújtóan roma szomszédjairól, mert már nagyon régóta személyes kapcsolatban állnak velük. Előítéletes szomszédjuk ugyanakkor csupán szakmai és vélhetően hierarchián alapuló – tanár-gyerek és tanár-szülő – kapcsolatban áll a környéken élőkkel, és ez hiába személyes viszony, nem gátolta meg abban, hogy előítéletes legyen velük szemben.

„Normális” vs. „nem normális”

Mint láttuk, interjúalanyaink között igen sokféle gondolkodású ember volt. Volt, akinek gondolatmenetében előítéletes érvek és példák kaptak helyet, míg másoknak éppen, hogy előítélet nélküli történeteik, beszámolóik voltak ugyanarról a környékről. Az interjúk elemzése során igyekeztünk fenntartással kezelni az általánosításokat és a különböző attitűdöket magyarázni kívánó okokat. Ugyanakkor kötelességünk rendet vágni a következtetések között, így összefoglalásként a következő állításokat fogalmazhatjuk meg.

A romákkal szembeni előítéletesség tekintetében különbséget tehetünk abban, hogy az interjúalany régről ápol-e valamilyen személyes kapcsolatot cigány származású szomszédjaival, azaz már a nyolcvanas évek óta lakik-e a környéken, vagy csupán a kilencvenes-kétezres évek környékén költözött oda, amikor a személyes kapcsolatok kialakulása már korlátozott volt. Többen beszámoltak arról, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évektől kezdődő, majd a kétezres években folytatódó „betelepítések” után a környék „elszlömösödött” és a közbiztonság romlott, ugyanakkor az előítéletmentes interjúalanyok ezt nem kizárólag a romák megjelenésének tudták be, hanem annak, hogy megjelentek a „szemtelen fiatalok”, illetve a kábítószeresek és a környéken lévő kocsmákból hazainduló ittas emberek okoztak problémákat.

Tulajdonképpen ez utóbbit fogalmazták meg roma interjúalanyaink úgy, hogy vannak a „normális” és a „nem normális”, azaz a deviáns emberek, akikkel előítéletes interjúalanyaink a romákat azonosítják. Hiába került az utóbbiak személyes történetei közé azonban néhány olyan, amelyek cáfolják a romákról kialakított általános negatív képüket, mégsem teszik meg azt a kognitív lépést, hogy előítéleteiket felülbírálják. Az egyedüli „oltóanyag” úgy tűnik, a régi személyes ismeretség megléte, hiszen ez az, amivel előítéletek nélküli interjúalanyaink különböztek az előítéletesektől.

Végül kijelenthetjük, hogy az óvoda a környéken élők viszonyának alakításában kitüntetett szerepet játszhatna. Ugyanakkor a történeti szempontból sok ponton nagyon hasonlító, a jelenlegi környék leírásában és jellemzésében pedig igen eltérő narratívákban az óvoda reprezentálja a szegregációt magát, hiszen egy olyan szomszédságban kellene a híd szerepét magára vállalnia, ahol romák és nem-romák, szélsőségesen előítéletes és szinte az előítéletek „ellen beoltott” emberek élnek egymáshoz közel, és egyúttal végtelenül távol is egymástól.

Felhasznált irodalom

1. Csepeli György (2014): Szociálpszichológia mindenkiben. Kossuth Kiadó, Budapest
2. Kenéz Anikó (2017): “We would seek refuge too...”: How the residents of the “Numbered Streets” of Miskolc think about refugees and the refugee situation. In: (ed) Örkény Antal, Csepeli György, Zsigó, Frank, T. Hyphens (kötő-jelek), Budapest, Doctoral School of Sociology (ELTE TÁTK), 8-17. Online: http://tatk.elte.hu/file/hyphens_koto-jelek_2017-1.pdf

3. László János (2001): A szociális reprezentációról. In Béres István, Horányi Özséb (szerk.): A társadalmi kommunikáció. Osiris, Budapest Online: http://www.communicatio.hu/konyvek/beres_horanyi_tarsadalmi_kommunikacio/
4. Lengyel Gabriella (2009): Szilánkos mennyország. Beszélő 14/7. Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szilankos-mennyország>
5. mno.hu (2014): 35000 aláírás gyűlt össze a nyomortelepek felszámolásáért. Online: mno.hu/belfold/35-ezer-alairas-gyult-ossze-a-nyomortelepek-felszamolasaert-1237973
6. miskolc.hu: Nyitnikék Óvoda. 2018.06.30. Online: miskolc.hu/int%C3%A9zm%C3%A9ny/miskolci-nyitnikek-ovoda
7. Tardos Katalin (2015): Halmazódó diszkrimináció: Kirekesztés és integráció a munkaerőpiacon. Belvedere Meridionale, Szeged

Tóth Judit Nikoletta

A hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű minősítéssel rendelkező gyermekek és nagykorú gyermekek jellemzői, 2013-2017

Absztrakt

Az átlagosan minden negyedik kiskorút érintő rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre való jogosultság megállapításához kötődik a Gyermekvédelmi törvény 2013. évi változása, amely egységesen jegyzői hatáskörbe emelte a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű minősítések megállapítását. A témában rendelkezésre álló statisztikai információk alapján felépített elemzés az ezzel a minősítéssel érintettek országos és megyés tendenciáinak alakulását vizsgálja oly módon, hogy a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű minősítéssel rendelkező gyermekek és nagykorú gyermekek jellemzői mellett az őket érintő kormányzati intézkedések hatásait és a problémáik alapján megfogalmazható beavatkozási lehetőségeket is vizsgálja.

Abstract

The Act on the Protection of Children which regulates the eligibility conditions of the regular child protection benefit that concerns every fourth minor on average, has been modified in 2013 in a way that the assessment of the disadvantaged and multiple disadvantaged statuses has become a function of the the notary of the settlements. The analysis based upon information available on the people of these above mentioned statuses examines the national and county-level tendencies of these assessments by describing the characteristics of these minors and adult children, the effects of government policies on them and also the opportunities for an intervention focusing on their problems.

Az átlagosan minden negyedik kiskorút érintő rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre¹ való jogosultság megállapításához kötődik a Gyermekvédelmi törvény azon, 2013. évi, szeptemberi változása, amely a jegyző hatáskörbe emelte a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű minősítések megállapítását. A minősítést a támogatás megigénylésével egyazon időben, de külön kérelemben és eljárásban kell lefolytatni.

A korábban a közoktatási, köznevelési terület hatáskörében lévő hátrányos helyzetű minősítésekre irányuló jogszabályváltozás legfőbb indítéka az volt, hogy ezen objektív hátrányt, hátrányokat elszenvedő gyermekekkel foglalkozó valamennyi terület (egészségügyi-, szociális- és gyermekvédelmi ellátórendszer és az oktatási terület) ugyanazon definíciók alapján, a gyermek születésétől annak 24. életévének betöltéséig egyazon kategóriák alapján kapja meg, ha szükséges, ezt a minősítést.

A törvény alapján a minősítés megállapításához három feltételt vizsgálnak meg: a szülő vagy a családba fogadó gyám alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik-e, alacsony foglalkoztatottságú-e és azt, hogy a gyermek elégtelen lakókörnyezetben, illetve lakáskörülmények között él-e. Amennyiben ezek közül egy feltétel áll fenn, hátrányos helyzetű, amennyiben kettő vagy több, halmozottan hátrányos helyzetű minősítést kap az érintett. A minősítéssel rendelkező kiskorúak és nagykorú gyermekek jellemzői területenként más és más sajátosságokat mutatnak, és szociokulturális hátrányok is meghúzódnak a problémák mögött. A hagyományos értelemben vett, OSAP² alapú adatgyűjtések adatvédelmi szempontból nem alkalmasak szenzitív adatok nyilvántartására, mégis megállapítható, hogy a minősítéssel érintettek generációkra visszavezethető, szüleik hátrányaiból táplálkozó nehézségekkel élnek, és nőnek fel elsősorban iskolázottsági szempontból, amelynek komoly hatása van a munka-erőpiaci helyzetükre és közvetve lakókörnyezetükre is. Számukra a kizárólag anyagi támogatások nem elegendőek ezen évtizedes hátrányok leküzdésére még akkor sem, ha a minősítés maga az anyagi veszélyeztetettség meglétére utaló, a rendszeres gyermekvédelmi

¹ A rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény természetbeni juttatásként elősegíti a gyermek családi környezetben történő ellátását, nevelését és megelőzi a gyermek kiemelését a családból. A települési önkormányzat jegyzőjétől igényelhető ellátás megítélésének alapfeltétele, hogy a gyermeket gondozó családban az egy főre jutó havi jövedelem összege ne haladja meg az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének jogszabályban meghatározott százalékát, és a családban történő nevelkedés ne álljon a gyermek érdekével szemben. A hozzá kapcsolódó természetbeni juttatásokon túl (ingyenes étkezés, ingyen tankönyv) évente két alkalommal (augusztusban és novemberben) Erzsébet-utalvány formájában is kapnak ellátást az érintett családok gyermekei

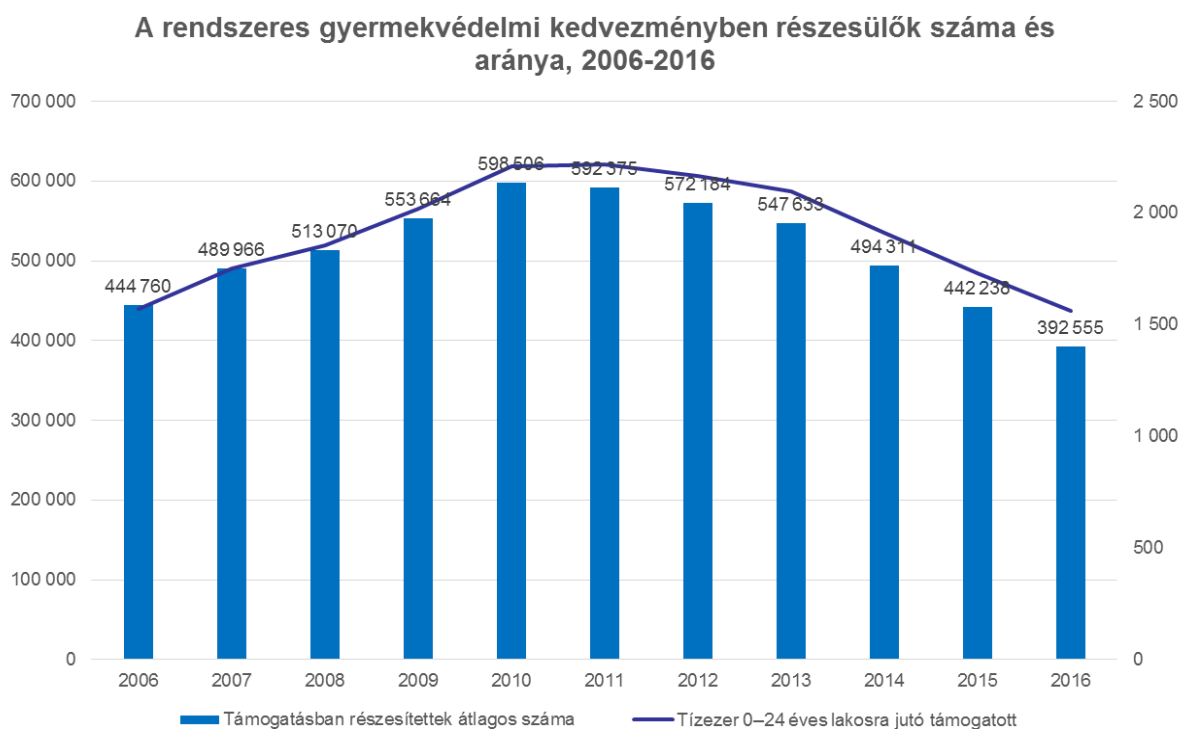
² A hivatalos statisztikáról szóló 2016. évi CLV. törvény (Stt.) rendelkezései alapján meghatározott Országos Statisztikai Adatfelvételi Program.

kedvezményre való jogosultság esetén indítható, önkéntes alapon. Ezen önkéntesség miatt az évről-évre rendszeresen érintett mintegy 220 ezer gyermek és fiatal felnőtt nyilvántartásba vétele arra utal, hogy a minősítést önszántukból nem igénylőkkel együtt még többen élhetnek a felsorolt hátrányokkal nap, mint nap.

Magyarországon bőséges és a legtöbb esetben alanyi jogon járó családtámogatási rendszer³ gondoskodik arról, hogy a gyermeknevelés anyagi hátterét biztosítsa, kiegészítse a családok számára. Ahol azonban ez a szükséges anyagi fedezet nem áll rendelkezésre, a szülők egyéb, a gyermek jogán járó pénzbeli ellátásokra is igényt tarthatnak. Az erre a célra szolgáló ellátás megnevezése és tartalma többször változott az évek során a Gyermekvédelmi törvényben. Ezek közül a legjelentősebb, alapvető változás azt eredményezte, hogy 2002-től már a mindenkori, az Országgyűlés által elfogadott költségvetési törvény biztosítja az ellátás fedezetét, így annak biztosítása nem függhet azon település gazdasági mutatóitól, ahol a gyermek nevelkedik. Ez az ellátás 2006-tól rendszeres gyermekvédelmi kedvezményként, évente kétszer járt a legrászorulóbb családoknak. A rászorultság alapján megítélt, a települési önkormányzattól igényelhető, ingyenes intézményi étkezéssel és ingyenes tankönyvhasználattal járó ellátás a gyermek 25. életévéig igényelhető. Az ellátást igénylő gyermekek száma az elmúlt 11 évben rendelkezésre álló, a települési önkormányzatok jegyzőitől származó információk⁴ szerint számszerűen és arányaiban is 2010-ben volt a legmagasabb. Akkor közel 600 ezer 25 évesnél fiatalabb személy volt jogosult alacsony jövedelmi helyzet okán az ellátásra és a hozzá kapcsolódó kedvezményekre.

³ Legfőbb alanyi vagy társadalombiztosítási jogon járó elemei: Csecsemőgondozási díj, anyasági ellátások, gyermekgondozási díj, gyermekgondozást segítő ellátás, gyermeknevelési támogatás, családi pótlék.

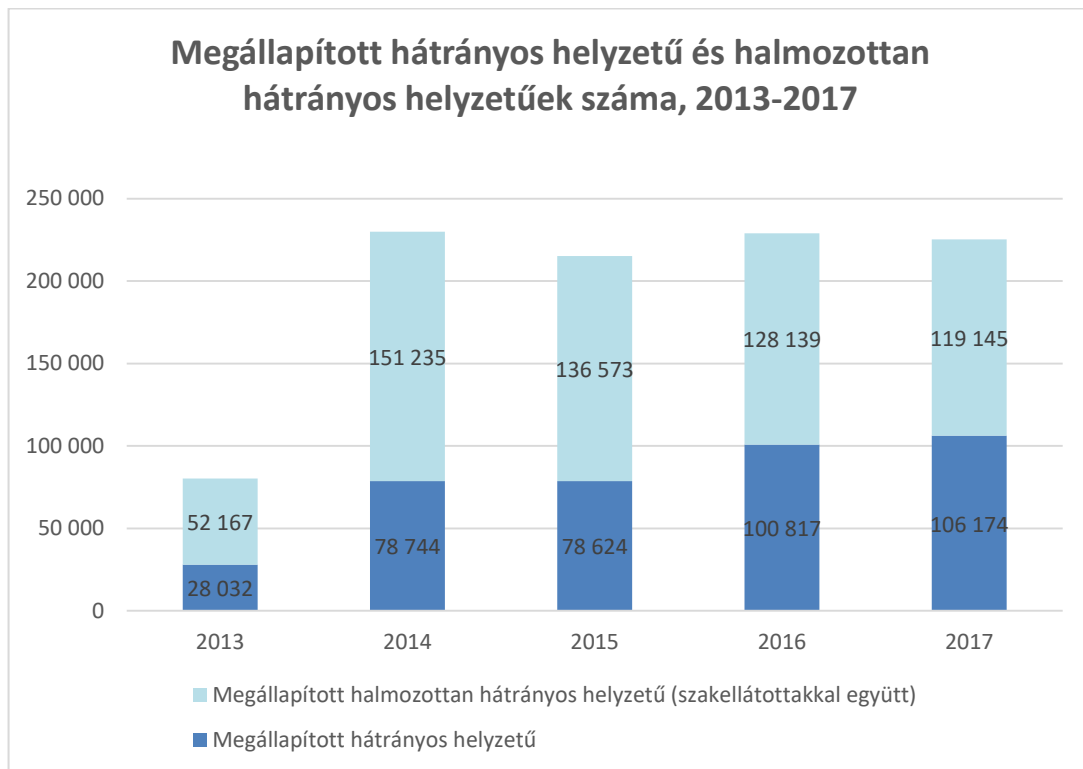
⁴ 1206. OSAP sz. adatgyűjtés a Kimutatás a pénzben és természetben nyújtható támogatások adatairól.

Az igénybevevők számának alakulására nemcsak az érintett korosztály népességén belüli számának és arányának csökkenése, hanem jogszabályi rendelkezések is hatottak. A támogatást 2012. október 1-től természetbeni juttatásként, Erzsébet-utalvány formájában kapták meg a családok. A 2013/2014. tanévtől kezdődően az iskolákban bevezették az ingyenes tankönyvhasználatot évfolyamonként, felmenő rendszerben. A 2017/2018. tanévtől kezdve már a kilencedik évfolyamon tanulóknak is, ezáltal a köznevelési intézményekben tanuló diákok 85 százalékának ingyenes a tankönyvhasználata. A rendszeres gyermekvédelmi kedvezményrel együtt járó ingyenes intézményi étkeztetés szabályai is változtak, 2015. szeptember 1-től az ingyenes intézményi étkeztetésben részesülők köre kibővült az óvodákban és a bölcsődékben. Ennek a változásnak a hatására, a korábbi jogosultságokat (RGYK, 3 vagy több gyermekes családban élő gyermekek) kiegészítve, ezeknél az intézménytípusoknál a tartós betegséggel vagy fogyatékossgal élő gyermekek testvérei és azok is ingyen étkezhetek, akik családjában az egy főre jutó havi jövedelem összege nem haladta meg a kötelező legkisebb munkabér személyi jövedelemadóval, munkavállalói, egészségbiztosítási és nyugdíjjárulékkel csökkentett összegének 130%-át.

A rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre való jogosultsághoz kötődő hátrányos vagy halmozottan hátrányos minősítést a jegyzők nyilvántartása és statisztikai

jelentése⁵ szerint, átlagosan minden második, a természetbeni ellátásra jogosult kapta meg már a törvény 2013. évi szeptemberi változása utáni első teljes évben is.

A 2013. évi adat a szeptember 1. – december 31. időszakra vonatkozik.

A 2017. évi adat előzetes adat.

Az egységes adatforrásból rendelkezésre álló információk alapján, az elmúlt 3 év vonatkozásában megfigyelhető tendencia, hogy a megállapított hátrányos helyzetűek (2 vagy 3 fennálló ok esetén) száma csökkenésnek indult a hátrányos helyzetűek javára (ahol 1 ok is elég a minősítés megítéléséhez).

⁵ 1210. OSAP sz. adatgyűjtés a Jelentés a gyámhatóság tevékenységéről.

Megállapított hátrányos helyzetűek és halmozottan hátrányos helyzetűek száma, 2013-2016

Megnevezés	2013	2014	2015	2016
Megállapított hátrányos helyzetűek száma összesen	28 032	78 744	78 624	100 817
Szülők, vagy családba fogadó gyám alacsony iskolai végzettsége miatt	17 613	50 795	55 685	75 772
Szülők, vagy családba fogadó gyám alacsony foglalkoztatottsága miatt	8 642	23 575	18 529	18 983
Elégtelen lakókörnyezet, illetve lakáskörülmények miatt	1 777	4 374	4 410	6 062
Megállapított halmozottan hátrányos helyzetűek száma összesen	50 786	143 215	128 764	120 525
Szülők, vagy családba fogadó gyám alacsony iskolai végzettsége és alacsony foglalkoztatottsága miatt	31 853	87 496	74 238	62 497
Szülők, vagy családba fogadó gyám alacsony foglalkoztatottsága és elégtelen lakókörnyezet miatt	3 534	10 612	8 592	7 451
Szülők, vagy családba fogadó gyám alacsony iskolai végzettsége és elégtelen lakókörnyezet miatt	12 206	35 486	38 567	43 614
Szülők, vagy családba fogadó gyám alacsony iskolai végzettsége, alacsony foglalkoztatottsága és elégtelen lakókörnyezete miatt is	3 193	9 621	7 367	6 963
Megállapított halmozottan hátrányos helyzetű szakellátásba történő elhelyezés miatt	1 381	8 020	7 809	7 614

A 2013. évi adat a szeptember 1. – december 31. időszakra vonatkozik

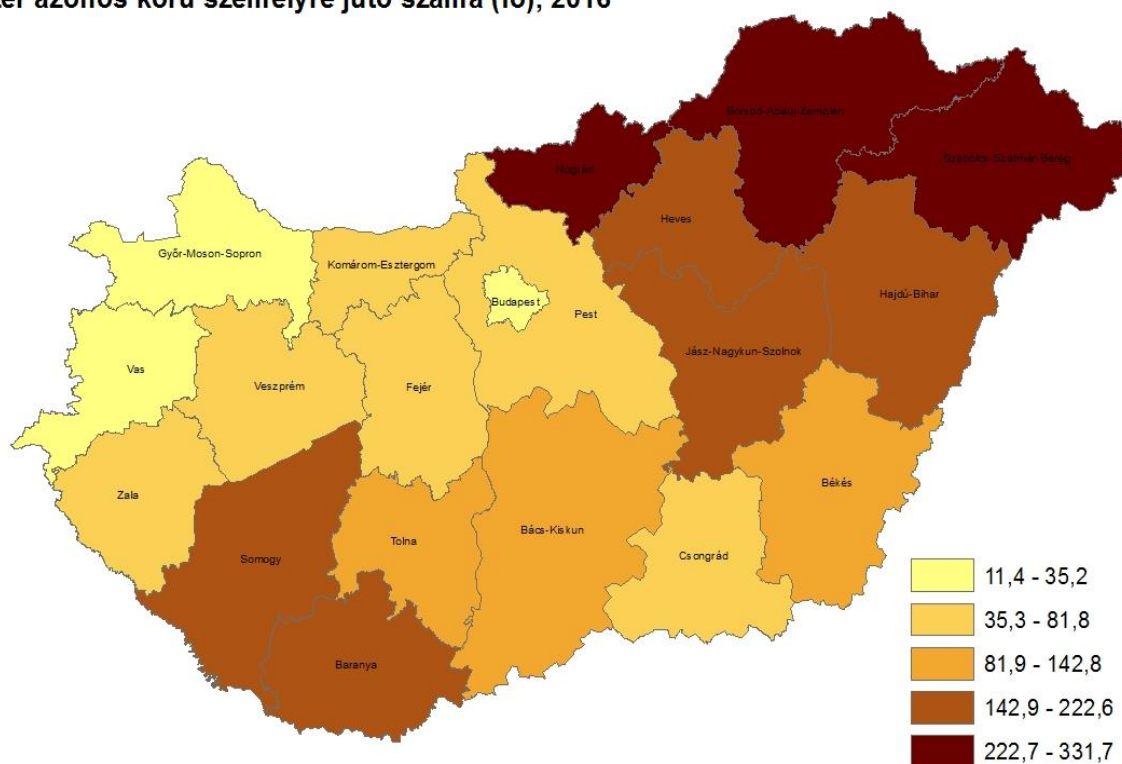
A 2016. évben a hátrányos helyzetű minősítéssel rendelkező gyermekeknek és nagykorú gyermekeknek már a 70 százaléka a szülő alacsony iskolai végzettsége miatt kapta meg a minősítést. A halmozottan hátrányos helyzetű minősítéssel rendelkezőknél is ez a vezető ok, hiszen csupán 6 százalékuk esett olyan kategóriába, ahol a szülő alacsony iskolai végzettsége nem játszott szerepet. A halmozottan hátrányos helyzetűek számában bekövetkezett létszámcsökkenés elsősorban a foglalkoztatottsági ok kiküszöbölésében, a közmunkaprogramok elmúlt évekbeli kiterjesztésében kereshető. A csupán hátrányos helyzetű minősítéssel rendelkező gyermekek számában ugyanis az alacsony iskolai végzettségű szülőkkel rendelkezők számánál következett be jelentős növekedés. A 2017. évi adatok alapján a közmunkaprogramokban részt vevő személyek száma 194 ezres, a bér jellegű havi átlagos, teljes munkaidős bérjuttatásuk pedig 81 530 Forintos nagyságrendű volt, melynek aránya a minimálbérhez 59,1 százalékos.

A gyermekeket érintő, de alapvetően a szülők között ilyen magas arányban előforduló alacsony iskolázottság kiküszöbölésére felnőtt korban szinte nincs is hatékony javaslat. A jövő generációira nézve, a minősítéssel rendelkező gyermekekre koncentrálna lenne szüksége valós, preventív, a korai iskolaelhagyást megakadályozó intézkedésekre, azonnal.

Nagyon eltérő a minősítéssel rendelkező gyermekek és nagykorú gyermekek aránya területi eloszlásukat tekintve.⁶ Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Győr-Moson-Sopron megye kiskorú lakosai között a minősítéssel rendelkezők számában harmincszoros a különbség. Az észak-magyarországi régióban a kiskorúak közül már minden 5. rendelkezik minősítéssel, és ez az arány annál magasabb, minél fiatalabb korosztályhoz tartozik az érintett. Nógrád megyében a 3 évesnél fiatalabb gyermekek 70 százaléka már rendelkezik hátrányos vagy halmozottan hátrányos minősítéssel.

⁶ Az adatok megyei szintű publikálása elérhető itt: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg016.html (2018. április 16-i állapot szerint.)

Hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű kiskorúak ezer azonos korú személyre jutó száma (fő), 2016

A hátránykompenzáló és prevenciós gyermekjóléti alapellátások közül a biztos kezdet gyerekházak⁷ elterjedése is azokban a régiókban a legjellemzőbb, ahol a hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetűek közül a legtöbbnek élnek. Ugyanez elmondható a tanodák, tanodai hálózatok kiépítettségéről is. De ezen intézmények tevékenységének sikerét egyéni sikerekben szükséges mérni, így minden egyes szociokulturális hátrány kompenzálására vagy leküzdésére szolgáló intézmény vagy szolgáltatástípus meglétének fontossága jelentős. A szolgáltatások komplexitása pedig alapvető. Így a köznevelési, gyermekjóléti és egészségügyi szolgáltatók együttműködésére nemcsak a gyermekvédelmi jelzőrendszer mentén, hanem az egy-egy gyermekre irányuló tevékenységben is nélkülözhetetlen.

A hosszú távon legnagyobb veszélyt jelentő korai iskolaelhagyás megelőzésére irányuló, 2012-ben bevezetett, az 50 igazolatlan iskolai hiányzás esetére irányuló jelzéssel érintett gyermekek száma évről-évre emelkedik. Közülük legtöbben a 16. életévük

⁷ A szociokulturális hátrányokkal küzdő, elsősorban hátrányos helyzetű vagy halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek egészséges fejlődésének biztosítását támogató, fejlődési lemaradást kompenzáló, a szülői kompetenciákat erősítő, a szülő és különösen az óvodáskort még el nem ért gyermek számára együttesen biztosított társadalmi felzárkózást segítő prevenciós szolgáltatás.

betöltése után, ezen objektív okból kifolyólag esnek ki az iskolarendszerű oktatásból, ennek egyenes hozadéka a hosszú távú, tartós munkanélküliség lehet. A 2016. évben az 50 igazolatlan tanórát meghaladó jelzéssel érintett 6500 gyermek közül minden 2. betöltötte a tankötelezettségi határt. Velük szemben az oktatási intézmények munkatársainak kötelező felelőssége megszakad. A 14-16 éves korosztályba eső, 50 tanórát meghaladó igazolatlan hiányzással érintettek közül minden 2. az ország északi területein élt, a 14 éven aluliaknál ez az arány még magasabb. A családi pótlék folyósításának szünetelése – mely eszköz az iskolába járásra való motiváláshoz - is közel 6000 gyermeket érintett, közülük 3600-an az Alföld és Észak régióban éltek. A gyermekek meg sem jelenése az iskolában ugyan abszolút kizáró ok tanulmányaik befejezéséhez, de e gyermekek megjelenése a gyermekvédelmi jelzőrendszerben is arra utalhat, hogy az ő esetükben már a teljes motivátlanság, a tanulás értékének abszolút hiánya a mérvadó, jelen helyzetben az alacsony iskolázottságuk tartós lesz. A 16 éves korra leszállított tankötelezettségi határ negatív hatásai a témában rendelkezésre álló statisztikai adatokban is kezdenek megmutatkozni. A korai iskolaelhagyók - a legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkező 18-24 éves fiatalok - aránya 2017-ben 12,5 százalékos és a lányok körében magasabb volt, ott 13,0 százalékos. Ugyan a legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25-64 éves népességben már csak 16 százalékos a 2003. évi 25,9 százalékhöz képest, de ezt az arányt nem a középfokú végzettséggel rendelkezők arányának növekedése, hanem egyértelműen a felsőfokú végzettséget szerettek irányába való eltolódás okozta. Tehát a leghátrányosabb környezetből érkezők helyzetén nem változtat lényegileg.⁸

Az iskolai végzettség alacsony szintjéből fakadó hiányosságok ellenére is, a minősítéssel érintett gyermekek legégetőbb problémája a mindennapi szükségleteik kielégítésének biztosítása, amelyek közül az étkeztetésük megszervezése a legalapvetőbb. A 2015. szeptember 1-jétől hatályos jogszabályi előírások alapján az intézményi gyermekétkeztetés során a térítési díj 100%-át normatív kedvezményként kell biztosítani minden olyan bölcsődébe járó gyermeknek, aki rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben (RGYK) részesül, tartósan beteg, fogyatékos vagy olyan családban él, amelyben beteg vagy fogyatékos gyermeket nevelnek. Azokat is megilleti az ingyenes étkezés, akik három vagy több gyermeket nevelő családban élnek, vagy ha a szülő

⁸ Mutatók forrása: http://www.ksh.hu/thm/2/indi2_2_4.html.

nyilatkozata alapján az egy főre jutó havi jövedelem összege nem haladja meg a nettó minimálbér 130%-át (2015-ben 89 408 forintot). Az ingyenes étkezést alanyi jogon kell biztosítani azoknak a bölcsődés gyermekeknek is, akiket a szülői felügyeleti jog szünetelése vagy hiánya miatt az illetékes járási gyámhivatal nevelésbe vett. Míg a szabályozás módosítását megelőzően (2015. május 31-én) a beíratott gyermekek 15%-a ingyenesen étkezett, másik 15%-uk pedig 50%-os díjkedvezményben részesült, addig december utolsó napjára az ellátottaknak mindössze 30%-a fizetett az intézményi étkezésért. A változások hatására a jogosulti kör jelentősen kibővült, a fogyatékos, a tartós beteg gyermekek és a nagycsaládosok mellett további közel 13 000 gyermeknek és a családjuknak is érdemi segítséget jelentett az ingyenes bölcsődei étkezés biztosítása.

A rendszeres gyermekvédelmi kedvezményhez és a hátrányos helyzetű minősítéshez kapcsolódó, ingyenes, 2016. január 1-jétől az önkormányzatok kötelezően ellátandó feladatává vált az iskolai szünet idejére is kiterjesztett ingyenes étkeztetés. Bevezetésével már 2016 nyarán 150 ezer gyermek jutott meleg ételhez naponta egyszer. A természetbeni ellátásként biztosított ellátást abban a nyári szünetben 148 069 gyermek, a tavaszi szünetben 93 230 gyermek, az őszi szünetben 97 211 gyermek, a téli szünetben pedig 107 019 gyermek vette igénybe a szülő kérelme alapján. A több mint 2000 önkormányzat által biztosított ellátás a gyermekek alapvető szükségletét elégíti ki.

Az elmúlt években bekövetkezett jogszabály-módosítások által természetbeni ellátásokkal érintett gyermekek számosságát tekintve elmondható, hogy közülük sokan az alapvető napi szükségleteiket kielégítő ellátást is jogszabályi kötelezettségek alapján kapják meg. Azok és a hátrányaikból fakadó szükségleteik biztosítása azonban mindezek mellett is leginkább az oktatásukra és képzésükre kellene, hogy hosszú távon irányuljon. Hiszen a szüleiknél már meglévő, alacsony iskolázottsági szint kiküszöbölhetetlensége által hátrányaik tovább örökítődnek generációról-generációra fokozva kiszolgáltatottságukat. Az alacsony iskolai végzettség ugyanis hosszú távon minimum munka-erőpiaci hátránnyal jár. Az országos és megyés tendenciákra kitérő, a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű minősítéssel rendelkező gyermekekre és nagykorú gyermekekre vonatkozó megállapítások és az ezek alapján megfogalmazható beavatkozási lehetőségek tovább finomíthatóak egy-egy településre vagy település-részre irányuló vizsgálattal. Nem tekinthetünk el ugyanis attól a tényről, hogy e gyermekek esetében a közvetlen környezeti tényezőik ismerete és személyes hátrányaik kompenzálása lehet egyéni sikerük kulcsa.

Forrásjegyzék

1. 1210. OSAP sz. adatgyűjtés a Jelentés a gyámhatóság tevékenységéről című adatgyűjtés 2013-2017. évi adatai
2. 1206. OSAP sz. adatgyűjtés a Kimutatás a pénzben és természetben nyújtható támogatások adatairól adatgyűjtés 2006-2016. évi adatai
3. 1203 OSAP sz. adatgyűjtés a Bölcsődei adatlap 2016. évi adatai
4. 1775 OSAP sz. adatgyűjtés a Gyermejkölési alapellátásokról információi
5. 1997. évi XXXI. törvény a Gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról

Ács Tünde Fatima

Oktatási (sors) kérdések

Absztrakt

A tanulmány rávilágít a magyarországi hátrányos helyzetű és/vagy roma származású fiatalok társadalmi integrációjának nehézségeire, a téma köré csoportosuló dilemmákra. Az oktatás területére fókuszálva, egy „jó példa”, a Komplex Instrukciós Program (KIP) bemutatásával, elemzésével vizsgálja a hátrányos helyzetűek oktatási felzárkóztatásának lehetséges integrációs alternatíváit. A tanulmány központi elemzési kérdése nyomon követi – a KIP módszer általános iskolába történő bevezetésén és alkalmazásán keresztül – a tanárok motivációjában bekövetkezett változásokat, illetve az iskola életére gyakorolt hatásokat.

Abstract

The study highlights the difficulties of social integration of young people with disadvantaged and / or Roma origin in Hungary, dilemmas surrounding the topic. Focusing on the field of education, by presenting and analyzing the Complex Instruction Program (CIP), as a "good example", it examines the possible integration alternatives for the educational catch-up of disadvantaged people. The central question of analysis of the study follows – through the introduction and application of the CIP method into primary school – the changes in teacher motivation as well as the effects on school life.

Hazánk jövőjének egyik kulcskérdése a magas szintű iskolai oktatás. Egy ország stabil gazdasági fejlődése aligha képzelhető el kutatás-fejlesztés, innováció és minden állampolgára számára elérhető (nívós) oktatás nélkül. Az oktatás minősége és eredményessége hatással van az adott ország gazdasági, társadalmi jólétére, világpiacon sikereire, hiszen a színvonalas oktatás konvertálható jól képzett munkaerőre, szakemberekre, mindezen túl pedig hatással van az egyén boldogulására, életére, jólétére.

A közelmúltban végbement, a hazai oktatás egészét érintő jelentős átalakítások hatása érezhetően mutatja, hogy az előttünk álló legfontosabb problémák megoldására nincs remény új, innovatív és kooperatív oktatási-nevelési módszerek bevezetése nélkül. Magyarország nem engedheti meg magának, hogy az oktatási rendszerét ne korszerűsítse, oktatáspolitikáján ne változtasson, hiszen hazánk egyik legfontosabb erőforrása a tudás.

Meglátásom szerint Magyarország egyik legjelentősebb problémája a fokozódó társadalmi differenciálódás, a jövedelem- és életviszonyokban egyre növekvő különbségek, nagy rétegek végzetes leszakadása, a leszakadó régiókban előforduló kritikus szegénység és munkanélküliség. Ezen belül fontos pont a magyarországi roma/cigányság helyzete, beilleszkedésének fokozódó zavara, ami alapvetően összefügg az oktatással. Jól mutatják ezt az utóbbi évtizedek e társadalmi próbatétel köré csoportosuló problémái, a súlyos kommunikációs és gondolkodási bizonytalanság, amely a kérdés érdemi megtárgyalását, így a lehetséges kiutak felvázolását is megakadályozhatja. Egy biztos: nem vezet megoldáshoz a kollektív bűnösség hangoztatása, az emberi jogok figyelembe nem vétele.

Az integráció egyik legfontosabb mozgatója a megfelelő; már gyermekkorban biztosított integrált közoktatás és a társadalmi beilleszkedés és befogadás szorgalmazása. A legfontosabb módszer a képzéshez való hozzáférésben a „pozitív diszkrimináció”, azaz a szociális és etnikai szempontokat figyelembe vevő kiemelt támogatás biztosítása. (Forray – Hegedűs 2003) A hátrányos helyzetű, tanulásban leszakadt gyerekek iskolán belüli problémája, lemaradásuk kompenzálása csak az oktatás gyökeres megváltoztatásával, reformjával érhető el. (Liskó 2001; K. Nagy 2005)

E tanulmány célja¹ egy olyan speciális, csoportmunkán alapuló oktatási módszertan elemzése, mely csökkenteni hivatott a szociokulturális különbségeket a heterogén tanulói csoportokban. Az iskola, ahol korai kutatásaimat végeztem Borsodban

¹ Az írásba foglalt gondolatok, feltárt összefüggések a teljesség igénye nélkül leginkább vitaindító jellegűek, elgondolkodtatóak. Írásommal nem célom a roma- és oktatásügy területén való állásfoglalás.

volt, Magyarország azon régiójában, ahol a legtöbb hátrányos helyzetű család él. Az alternatív oktatási módszerekkel dolgozó iskolában megoldották a gyerekek mindennapi problémáit és értően viszonyultak a különbségekhez. Az ilyen környezetben tanuló gyerekek később sikeresek voltak az iskolában, felszabadultan szerepeltek minden helyzetben, hiszen hat éves koruktól ahhoz szoktatták őket, hogy hogyan kell beszámolni, előadni, félelem nélkül megnyilvánulni. Megtanították nekik a „kommunikációs stratégiákat”. Írásomban ismertetem a „Hejőkeresztúri Modell- KIP”² oktatási módszertant, (érintőlegesen ennek továbbadására szerveződő H2O Projektet). Röviden bemutatásra kerül a vizsgálat helyszínéül választott egyik budapesti általános iskola, kifejtve a pedagógus és tanuló közösség életében bekövetkezett változásokat; a tantestületen belüli kezdeti nehézségeket. A kutatás főfókuszában a tanárok állnak, hiszen a módszertan alkalmazása révén tőlük várjuk a pozitív előremenetelt, oktató-nevelő munkájukon keresztül ők a kulcsszereplői a saját, a gyermekek, a tantestület, az iskola és a projekt sikerének is. A H2O Projekt elemzésének vizsgálatával – egy jó példa működésén keresztül – a kutatás arra keres választ, hogy ez az innovatív oktatási program, mitől „jó”; milyen tényezőktől függ, hogy egy iskola sikeresen tudja-e átvenni a módszertant; milyen módon befolyásolta a benne résztvevő budapesti iskolában tanító tanárok motivációját, oktatáshoz, munkájukhoz, (hátrányos helyzetű) gyerekekhez való viszonyát. Továbbá azt is vizsgálja, hogy egy ilyen merőben új módszertan bevezetése hatással volt-e a tantestület közösségére és a szakmai együttműködésükre.

Azt feltételeztem, hogy a „Hejőkeresztúri Modell- KIP” gyakorlati-elméleti elsajátítása, illetve alkalmazása révén – az alapjában véve konzervatív oktatástechnikát alkalmazó – tantestületben a módszertan hatására pozitív irányba változik a tanárok motivációja, tanításhoz, gyerekekhez, egymáshoz való viszonya, szemléletváltás következik be, mely segíti a mindennapi iskolai problémák gördülékennyé válását, lassíthatja a pedagógusok „kiégését”, harmonizálja a tanár-diák-szülő kapcsolatát, megerősíti a tantestületet. Úgy véltem, hogy a siker elérése szorosan összefügg az iskolaigazgató személyiségével, vezetői képességeivel.

² Komplex Instrukciós Program, lásd alább. (www.komplexinstrukcio.hu)

A H2O Projekt bemutatása

A Hátrányos Helyzetűek Oktatása (H2O) Projekt 2009-ben – kísérleti jelleggel – jött létre a Gábor Dénes Díjasok Klubjának³ kezdeményezésére. A társulás egy olyan sikeres együttműködést takar, ahol civilek és szakértők közösen keresnek újszerű, praktikus és kreatív megoldásokat a hátrányos helyzetű gyerekek oktatási integrációjára. A csapat célja, hogy minél szélesebb körben elterjessze a hejőkeresztúri általános iskolában – az alulteljesítés és az esélyegyenlőtlenségek kezelésére – sikeresen alkalmazott tanítási-nevelési módszert a „Hejőkeresztúri Modell- KIP”-et, mely minden társadalmi csoport gyermekei számára megfelel, elősegíti a különböző szociokulturális háttérrel rendelkező gyermekek együttműködési készségét, kommunikációját, ezen keresztül a tanulmányi eredményeikben is jelentős változás következhet be. (K. Nagy 2005)

Cigány⁴ gyerek” és az iskola

„...Jusson örömhöz, tudjon teljesíteni, nagyjából a készségeinek megfelelően; és ellássa önmagát. Ne olyan legyen, mint. Ő olyan legyen amilyen. Ilyen voltában tudjon integrálódni: minél kevesebb külső szabályzással.” (Méri Ferenc)

³ www.gabordenesklub.hu. A klubhoz további szponzorok csatlakoztak, melyek célja volt az is, hogy vállalkozói és szervezetépítési tapasztalatukat az oktatás területén is sikerrel alkalmazzák. Ennek érdekében a projektben továbbadott tanítási-nevelési módszer komplex segítséget kívánt nyújtani a résztvevő iskolák pedagógusainak abban, hogy hogyan történjen a tanulói motiváció erősítése, a tanórai differenciálás, a tanulás tanítása, a kommunikációs-, szocializációs- készségek/képességek erősítése, a problémamegoldó gondolkodás és együttműködési készség fejlesztése, önállóságra nevelés, csoportmunka, tolerancia az eltérő szociokulturális közegből érkezettek iránt, hatékony informatikai és nyelvi képzés, gyakorlatorientált oktatás, alapkészségek kialakítása.

⁴Roma vagy cigány? Kutatásom során több alkalommal is belefutottam a „*cigány vagyok, nem roma*” önmegjelölésbe. Megfigyelhető volt, hogy a pedagógusok elsősorban a „roma származású” kifejezést használták a cigánygyerekekre (talán ügyeltek is arra, hogy ne nevezzék őket cigánynak, mintha attól tartanának, hogy a „cigány” szó pejoratív tartalmat takarna). A gyerekekkel való beszélgetéseim során azt tapasztaltam, hogy ők inkább „cigány gyereknek” nevezték önmagukat. A *roma* és *cigány* szavakat etimológiai meghatározása nem célja a dolgozatnak, azonban, a félreértések elkerülése végett szükségesnek tartom jelezni, hogy írásomban a hétköznapi szóhasználatnak megfelelően szinonimaként – sztereotípiák és pejoratív tartalom nélkül, „természetességgel” –, alkalmazom a „roma” és „cigány” kifejezéseket.

Az 1989-es rendszerváltás magával hozta a gazdaság és a társadalom struktúrájának erőteljes átalakulását. A társadalmi rétegek közötti szakadék tovább mélyült, számottevő az elszegényedő, perifériára szoruló marginális csoportok aránya. Mindezen egyenlőtlenségek hatása – közvetlenül vagy közvetve – az oktatás területére is jelentős mértékben kihatott.

Az iskolapadokban egyre nagyobb számban találkozunk „problémás”, tanulási-, beilleszkedési zavarokkal küzdő gyermekekkel. Nincs pontos adat arról, hogy hány hátrányos helyzetű tanuló van ma a közoktatásban, de folyamatosan emelkedő arányuk iskolai nevelésükre-oktatásukra irányítja a figyelmet.⁵ Sajnálatos tény, hogy a hátrányos helyzetű tanulók többsége roma/cigány származású.⁶ E diákok hátrányos helyzetének vizsgálata több tényező egyidejű figyelembevételét teszi szükségessé, elsősorban szociális és kulturális téren. A hátrányos helyzetű tanulók iskolai sikertelensége régóta súlyos és akkut problémája a magyar közoktatásnak. Ám tény, hogy érvényesülésüknek egyetlen útja van, ez pedig az oktatás. (Fleck – Szuhay 2013)

A szakemberek a roma diákok kudarcainak okát több, specifikus problémakörben látják. A vélemények megosztottak, egyes kutatók úgy vélik, hogy a sikertelenség egyértelműen a családi szocializáció elégtelenségének tudható be,⁷ ugyanakkor a másik tábor azt vallja, hogy az oktatási rendszer felelőssége sokkal nagyobb, és nincs felkészülve a cigány tanulók oktatására.⁸ Bordács Margit (2001) összevontan gondolkodik az okok elemzésekor. Szerinte a sikertelenségük a következő okokban keresendőek: a többségi társadalomtól eltérő családi szocializáció, nyelvi hátrány,⁹ szociális helyzet, tanulási motiváció hiánya, hátrányos megkülönböztetés, a szülők hozzáállása az iskolához és az iskolázottsághoz, a pedagógiai gyakorlat, módszertan hiánya az oktatásukban. José Eugenio Abajo Alcalde (2008) – spanyol romák közt dolgozó oktatáskutató – úgy véli, hogy a cigánygyerekek iskolai problémáit egyértelműen 2-3 tényező mentén lehet jellemezni. A

⁵A mai pedagógiai gyakorlat nem csak a hátrányos helyzetű gyermekeknek nem tud kielégítő módszerekkel szolgálni, de egyre kevésbé tud megfelelni a kor kihívásainak az átlag, vagy az átlag feletti oktatását illetőleg is. Tehát a jelenlegi oktatási rendszer és az iskolákban alkalmazott módszerek többsége nem igazodik az iskolába kerülő diákság képességeihez.

⁶ Lásd: Forray 2009:446; Fleck G. – Szuhay P. 2013:110

⁷ Lásd: Farkas-Jakab 1995; Kertesi-Kézdi 1996

⁸ Lásd: Réger 1984; Liskó 1996; Oppelt 1996; Radó 1997

⁹ Amikor megkérdeztem a pedagógusokat arról, hogy mit tartanak legnagyobb problémának cigány tanítványaik oktatásában, az első helyre nagyon sok esetben a nyelvi készségek kerültek, megemlítve az elégtelen szókinccet, nem értik az „iskolanyelvét”. Ezeknél a gyerekeknél megfigyelhető egy másfajta szókinccs, illetve szókinccs hiány. Tudásuk inkább tapasztalatokon, élményeken alapul, amit a közoktatás nem tud kezelni és a felzárkóztató módszereket nem tudja megfelelően beépíteni az oktatásba.

szabad iskolaválasztás, az iskolák között és a társadalomban folyó verseny a cigány tanulók „elgettősodásához”, szegregációjához vezet.¹⁰ „Kettős kötésű kommunikációnak” nevezi azt a helyzetet, amikor a tanárok az egyenlő bánásmódot hirdetik, de a nonverbális kommunikációjukban (arc kifejezés, hangszín, gesztus, stb.) ennek az ellenkezőjét tanúsítják a cigánygyerekekkel szemben. A másik oldalról a gyerekeket családjuk iskolába küldi ugyan, de nem hisznek abban, hogy ott teljesíteni tudnak, sikerük lehet, nem érdeklődnek tanulmányaik felől. Ilyen zavaró, kettős helyzetben a gyermek iskolai teljesítőképesége csökken. Alcalde deterministának tartja a pedagógusok azon hozzáállását, amikor a cigány gyerekek oktatási kudarcaiért, – életvitelükből adódóan – magát a cigányságot, a cigány családokat teszi felelőssé. Genetikai alapon álló elméleteknek nevezi azt, amikor a pedagógusok a cigányságra „jellemző genetikai kód”-juk miatt „hibáztatják” diákjaikat. Okként sorolja fel a nyelvi hiányosságot, az iskolát mint problémaforrást, amely nincs tisztában a cigánygyerek kultúrájának sajátos elemeivel, és az ezekből adódó konfliktusokat. Kritikával illeti a sok esetben egysíkú és előítéletes pedagógus-hozzáállást. Alcalde úgy véli, hogy a tanárok egy része az iskolai kudarc okaiban nem látja a saját felelősségét, a problémákért elsősorban a családokat okolja, az okokat egyértelműen az etnikai kisebbséghez tartozás tényében látják.¹¹ (Alcalde 2008:177–180)

Magyarországi kutatások is utaltak arra,¹² hogy a roma gyerekekkel foglalkozó pedagógusok egy része a gyerekek iskolai kudarcaiért elsősorban a család hátterét, a cigányok értékrendjét, és létformáját teszi a felelőssé. A tantestületek a problémák gyökerét sok esetben a gyerekek alkalmazkodási zavaraiiban, nem megfelelő családi szocializációjukban jelölik meg. Kikerülve saját felelősségvállalásukat, a konfliktusok kulturális és etnikai jegyeit emelik ki. Bakó Boglárka egy 2009-es tanulmányában szintén hasonló tapasztalatokról számol be: „A gyerekek »problémásságának« okát egyértelműen cigányságukban keresik, szembesülnek a diákok »másságával«, de mivel nincs tudásuk a romungro közösség kulturális sajátosságairól, nem tudják kezelni ezt. Mindezzel létrehozzák a »rossz cigány« képét, aki fegyelmezetlen, hangos és szemtelen. A diákokkal

¹⁰ Lásd még: Liskó 1994

¹¹ Lásd még: Bordács Margit (2001) a pedagógusok előítéletességét vizsgálta roma gyerekeket is oktató tanárok körében. Tanulmánya rámutat, hogy annak ellenére, hogy a megkérdezett pedagógusok kerültek már valamilyen kapcsolatba cigányokkal, mégis átlagosan jellemző rájuk a közepes és nagyfokú előítéletesség, intolerancia cigány diákjaikkal szemben, továbbá e diákok iskolai sikertelenségét, genetikai sajátossággal magyarázzák. Bordács írását vö.: Erőss – Gárdos 2008:66

¹² Lásd; Bakó 2009, Liskó 1996; Réger 1984; Radó 1997

való konfliktusaik során ezekkel a tulajdonságokkal vádolják a fiatalokat, melyet az etnikai származásukból eredeztetnek.” (Bakó 2009:on.) A családban és az iskolában elvárt normák gyakorta ütköznek, ez a kettősség megnehezíti a gyerekek helyzetét, rosszabb iskolai teljesítést hoz magával, konfliktusokhoz vezet az iskola és a szülők között. „[...]a cigány családoknak, az iskola intézményének, a pedagógusoknak, és az őket igazgató politikának az elvárásai és értékrendje gyakran igen különböző. Az iskolán belüli találkozásuk nyílt vagy rejtett konfliktushoz vezet.” (Liégeois, J. P. 1998:110)

Réger Zita kifejti, hogy az iskolázott szülők tudatosan megismertetik a kisgyermeküket az írott vagy nyomtatott szövegek használatával; látják szüleiket írni, olvasni. Ezt a tanítási-tanulási folyamatot nevezi Réger „írás-olvasásra szocializálásnak”, az ily módon megszerzett tudás beépül a kisgyermek mindennapi társalgásába. A cigány közösségek gyermekeinél viszont hiányzik a családi környezetben az írás-olvasásra való szocializáció (könyvek hiányában nem ismerkednek könyvekkel, nem olvasnak nekik mesét, esetleg analfabéták a szülők). Ennek következtében a cigány gyerekek nevelkedésük során híján lesznek azon „tárgyi és nyelvi ismeretnek, fogalmi készletnek, viselkedési és interakciós mintáknak”, amelyeket a könyvekhez kapcsolódó tevékenységek során elsajátíthatnának. (Réger 2001:89) Az írás-olvasásra való szocializáció hiánya (a sajátos nyelvhasználat mellett) problémaként jelentkeznek és hátrányt jelentenek tanulmányaik során; lemaradáshoz, sikertelenséghez vezetnek. Kiemelt szerepet tulajdonít a multikulturális nevelésnek:¹³ a nem cigány gyerekek és a pedagógusok ránevelése a cigány kultúra megismerésére, értékeinek elfogadására, az előítéletek oldására. A sikertelenség további tényezője, hogy a magyar társadalom többsége keveset tud a cigányság történetéről, kultúrájáról, szokásairól; ítéleteiket a hétköznapi tapasztalataira – figyelmen kívül hagyva társadalmi-gazdasági összefüggéseket – alapozzák. Nehézséget okozhat a szülők alacsony iskolai végzettsége is, gyakori analfabetizmusa, ami miatt nem tudnak gyerekeiknek segíteni a tanulásban. A cigány tanulók között jóval magasabb a bukásarány, mint a nem cigány társaik esetében. A roma tanulókat gyakran éri sérelem az értelmi képességeikre vonatkozólag, problémakezelés gyanánt sok esetben szegregációt alkalmaznak velük szemben. Az elkülönítés nem célravezető, sőt egyenesen káros az egyénre és a társadalomra nézve is, mert még inkább elmélyíti bennük a másság érzését, a diáktársaikban pedig ellenérzést vált ki. (Bakó 2009)

¹³ Lásd még: Mihály 2001

Ha a különböző szociokulturális háttérrel rendelkező gyerekeket külön neveljük, gátat emelünk az elé, hogy felnőttként elfogadják egymást, hogy a kisebbség be tudjon illeszkedni a többségbe. Olyan szociálisan és kulturálisan homogén társadalmat hozunk létre, mely képtelen az egymással való kommunikációra, kitermeli szélsőséges elemeit, etnikai konfliktusokat generál, az egyénnél pedig sérült önképet és identitást hozhat létre.

A pedagógusok többsége nincs felkészülve a különböző szociális hátrányokkal érkező tanulók kezelésére, megfelelő oktatási-nevelési módszerek hiányában nem képesek a heterogén tanulói csoportok eredményes oktatására. Ismereteik nem korrelálnak a jelenlegi, társadalmi-, technikai-, gazdasági elvárásokkal, ezáltal nem tudják kielégítően betölteni közvetítői szerepüket az iskola és a munka világa között. Az innováció követelte gyors tempó elvárja, hogy olyan munkavállalók kerüljenek ki az iskolapadokból, akik képesek megbirkózni az állandó változással, azonban a pedagógusok többsége nem ebben a rendszerben nevelődött és tanult, ezért csak áldozatok árán sikerül megismertetni velük az új, hathatósabb módszereket.

A probléma rendkívül összetett, sok oldalról árnyalt. A hazai roma/cigány népesség meghatározó része az életmódjából adódó különbözőségek, szocializációjuk okán, képzetlenség és munkanélküliség miatt, a többségi társadalom – jelentős hányadának – vele szemben folyamatosan fennálló diszkriminatív, előítéletes attitűdje, továbbá a társadalmi, gazdasági változások miatt egyre inkább kiszorul a társadalom perifériájára és „ott ragad”.

A gyerekek részéről: az óvodai/iskolai beilleszkedési gondjaik általánosnak mondhatók, nyelvi nehézségeik kommunikációs zavarhoz, félreértéshez vezethetnek, ez később tanulási/tanítási, motivációs problémákat és iskolai konfliktusokat okoz. Kevésbé vagy egyáltalán nem elérhető számukra a minőségi oktatás, ezzel is kizárva a szociális és társadalmi státusz növelésével járó jobb munkahelyek megszerzésének lehetőségét.

A tanárok helyzete sem könnyű, hiszen kevés a megfelelő (specifikus) szakmai továbbképzés részükre. Az alulfizettség és a tanári pálya demoralizálása elveszi a tanárok motivációját, erejét, mindez kihathat a gyerekekkel való együttérzésükre, megértésükre és az általános munkahelyi közérzetükre. Ennek egyenes következménye, hogy kevésbé foglalkoznak a problémával, illetve ignorálják azt. Végül a kör bezárul: a pedagógusok türelmetlenek és kizáróak lesznek, a gyerekek nehezen kezelhetővé válnak és idő előtt kiesnek az oktatási rendszerből. Ez a folyamat a következő generációkban egy öngerjesztő, újratermelő rendszeret táplál.

Bárminemű integrációt elősegítő legfontosabb állami eszköz az oktatás. Az integráció szorgalmazása előnyére válik annak, hogy egy egészséges, jóléti társadalomban éljünk, hosszú távú következménye a heterogén közösségi korrelációk és együttműködések létrejötte. Az integráció egy összetett, dinamikus, kétirányú, hosszú távú folyamat, ehhez viszont a társadalomnak is befogadóvá kell válnia. Kérdés az, ahogy K. Nagy Emese megfogalmazza, hogy „létezik-e vajon olyan oktatási program, módszer, munkaforma, amely lehetőséget biztosít a tanulók közötti különbségek mérséklésére és hozzájárul az esélyegyenlőség megteremtéséhez?” (K. Nagy 2012:12)

Alapvető nehézségek az osztályközösségben

A H2O iskoláiban hátrányos helyzetű, nem hátrányos helyzetű, roma és nem roma gyerekek tanulnak és élnek együtt. Az együttélés és egymás elfogadása nem csak a szülők és a tanárok, hanem sokszor a gyerekek számára sem könnyű. Hiába élnek egymás mellett, a diákok, hiába járnak egy osztályba, előfordul, hogy egyes osztálytársak (csoportok) nem vagy alig kommunikálnak egymással. Nem ismerik kellőképpen a másik kultúráját, szokásait, ezért távol éreznek maguktól mindent, ami más. A gyermekek között lévő státusz-hierarchia szintén nehezítő körülménnyé válhat.

Hegedüs (1993) szerint a cigánygyerekek jövőbe vetett hite félelemmel teli. Miért is lenne másként, ha az osztályrészük gyakran a nem szűnő létbizonytalanság, az éhezés, esetleg a kilátástalanság?¹⁴ A többségi társadalom ellenük irányuló előítéletei és a nehéz otthoni körülmények miatt a gyerekek gyakran frusztráltak, ebből adódóan pedig nehezen kezelhetőek az iskolában. Hamar megtanulják, hogy az iskola nem az a hely, ahol a vágyaikat őszintén ki lehet nyilatkoztatni. Arra is egyből rájönnek, hogy a kultúrájuk nem értékes a többségi világ számára. Ez növeli a szorongásukat, komplexusok alakulnak ki bennük. Így telnek az általános iskolai mindennapjaik, mialatt a zavar és a bizonytalanság hatására alkalmazkodóképességük csökken, a hozott komplexusok a hagyományos osztályokban konzerválódnak vagy fölerősödnek. Kialakul egy osztályhierarchia,

¹⁴ Talán ezért is olyan erős a cigány közösségek felfogásában a „carpe diem”, „Élj a mának!” életérzés, hiszen gyakran nem tudják, mit hoz a holnap. 2007-ben Bódvalenkén interjút készítettem a helyiekkel. Egy cigány asszony szavait idézem: „*Ti parasztok csak gyűjtögettek, búslakodtok. Mi legalább boldogok vagyunk egy napig.*” A másik oldalról viszont az elítélő hozzászólást hallhattam egy parasztasszonytól: „*Amint zsebükben a segély, feketélik a busz. Mennek Miskolcra elmúlatják azt a keveset is, amit kapnak. Nem, hogy venne kenyeret a gyerekeinek.*” E tapasztalataim szintén alátámasztják Hegedüs írását.

állandósulnak a stigmák: a „jó tanuló”, a „rossz tanuló”, a „nyüzsgő”, a „hallgatag”, a „jó” és a „problémás” gyerek, melyből aztán a későbbiek során nehéz kilépni. Az is tapasztalható, hogy a cigánygyerekek többsége szorong, rosszul érzi magát az iskolában. Ezt a helyzetet kikerülvén igyekszik messziről elkerülni az iskolát, ennek következtében lemarad, esetleg osztályt kell ismételnie. Rex (1992) szerint az etnicitás, a szociális státusz, a társadalmi osztály közötti összefüggések összekapcsolódnak. A kisebbség a társadalomba státuszcsoporthként, osztályként illeszkedik be, társadalmi migrációjuk szinte lehetetlen, ezáltal nehezebb számukra, hogy vezető pozícióba kerüljenek gazdasági, tudományos, politikai területeken. Alcalde (2008) szerint az osztályközösségen belül e csoportoknak szintén alacsonyabb a státusza, a cigánygyerekek iskolarendszerben elfoglalt helye tükrözi a társadalmi helyzetüket.

K. Nagy Emese (2015(2)) írásában kifejti, hogy a hátrányos helyzethez tartozás a tanulók közötti a státuszhelyzetet befolyásoló tényezők között szerepel. A következőkben bemutatott program a KIP csoportmunkán alapszik, melyet a tanárok a tanítási órák 20%-ban alkalmaznak. (K. Nagy 2012:25-36) A tanulók ily módon történő oktatása, kooperációja rendkívül alkalmas a közösségi nevelésre, képességtől és kulturális háttértől függetlenül minden gyermek fejlődhet. A KIP módszer célja a tanulók sikeres ismeretelsajátítása, az alacsony státuszú tanulók osztálytermi státuszhelyzetének javítása, és az ezt célzó nevelő-oktató munka színvonalának emelése.

Komplex Instrukciós Program (KIP¹⁵) – szocializáció, státusz kezelés

¹⁵ A Complex Instruction (CI) metódust 1979-től a Stanford Egyetem két oktatója Elizabeth G. Cohen és a magyar származású Rachel A. Lotan fejlesztette ki, az idegen ajkú – többségében mexikói – bevándorlók oktatási felzárkóztatására, beilleszkedésük megkönnyítésére. Észrevették, hogy az amúgy jól teljesítendő bevándorló gyermekek nem jók a tanárok utasításainak megértésében, ezáltal a tananyag elsajátítása nehézségekbe ütközött számukra vagy jelentős kulturális különbségeket hordoznak a többségi csoporttól. Azt is észrevették, hogy ha ezeknek a gyerekeknek módjuk van rá (szünetben, iskolai feladatok megoldásában), – leginkább talán a nyelvismeret hiánya miatt – elkülönülnek az osztály többi tagjától, külön csoportot alkotnak. E felismerés vezetett a KIP megalkotására, mely a csoporton belüli státuszkezelésen alapul. Képességtől és kulturális háttértől függetlenül minden gyermek fejlődhet, hiszen úgymond a KIP kommunikációra „kényszeríti” a benne résztvevő diákokat. Tehát a KIP nem kizárólag a hátrányos helyzetű fiataloknak szól, hiszen a csoportmunka és a nyílt végű feladatok a tehetségesebb diákokat ugyanúgy motiválja, fejleszti. Lotan és Cohen azt is kihangsúlyozta, hogy a bevándorlók erősítik és gazdagítják az iskola életét, de ennek csak akkor veszik hasznát ha a tanárok tudják, hogy e hasznokat hogyan lehet kiaknázni. Ha már a pedagógus kezében van a megfelelő módszer, onnét már csak a tanárok felelőssége, hogyan tudnak tőkét kovácsolni a sokszínű multikulturalizmusból. (Cohen – Lotan 1997:5-11)

A H2O-ban alkalmazott – pedagógiailag, pszichológiailag és szociológiailag tudatosan felépített nevelési – módszertan,¹⁶ olyan speciális kooperatív csoportmunkán és differenciált tanulásszervezésen alapuló tanítási eljárás, amely egyaránt alkalmas a tanulásban lemaradt, az alulteljesítő, a megfelelő ütemben haladó és a tehetséges gyerekek együttnevelésére. Megcélozza a hátrányos helyzetű tanulók osztálytermi státuszhelyzetének javítását. A KIP lehetővé teszi a tanárok számára a magas szintű pedagógiai munkát olyan osztályokban, ahol a tanulók közötti tudásbeli különbség és kifejezőkészség tág határok között mozog. A pedagógusok olyan módszereket alkalmaznak, amelyek a feladatok sokféleségén keresztül biztosítják a leszakadók felzárkóztatását, ugyanakkor serkentik a tehetségesebbek fejlődését. A tanulókat sikerélményhez juttatja, és kreatív gondolkodásra készíti, ezen keresztül motivációt nyújt a tanulásához. A módszertan megteremti az optimális tanulás és fejlődés lehetőségeit kognitív, metakognitív, szocio-emocionális területeken is. Az iskolai munka célja a tanulók közötti különbségek mérséklése. Annak biztosítása, hogy mindenki jusson el a saját adottságainak, motiváltságának és céljainak megfelelő legmagasabb szintre. Az iskola a differenciált, az önmagához mért teljesítményfejlesztést, az eltérő tanulási stílus és tempó figyelembevételét, a sokoldalú szociális kontaktus fejlesztését, a tolerancia erősítését feltételezi. A módszer fontos részét képezi az iskola és a szülők közötti szoros együttműködés, mely tanórai párbeszédnek alkalmával valósul meg. (K. Nagy 2004) K. Nagy (2012) leírja, hogy a KIP alkalmazása során fejlődnek a szociális készségek. A csoportmunkában közösen kialakított etikai normák motiválóan hatnak, elősegítik a személyiség fejlődését, annak megszilárdulását. A tanulás során a gyerekeknek lehetőségük van egymástól elsajátítani (utánozni) azokat a viselkedési normákat, melyeket a társadalom felnőtt tagjaiként gyakorolnak majd. A siker akkor könnyelhető el,

¹⁶ A H2O programban öt módszertani elem kerül átadásra. A fő egysége a KIP, a további négy módszertant (Differenciált Tanulásszervezés Program – egyéni képességfejlesztés; Logikai táblajáték Program – matematikai kombinációs és logikai készségek; Generációk Közötti Párbeszéd Program – motiváció elősegítés; Tabbello Nyelvoktató Program – nyelvoktatás számítógépek segítségével. Ez utóbbi kivételével előző 4 elem a hejőkeresztúri általános iskola igazgatójának, K. Nagy Emese kutatói tevékenységének az eredményeként születtek meg), terjedelmi okokból nem áll módomban részletezni, akit érdekel keressen bátran a szerkesztőségen keresztül. Az öt komponens egymást kiegészítő struktúrájának köszönhetően elősegítik a pedagógiai kultúraváltást a tantestületen belül, hozzájárulnak a tanárok motiváció-változásához, illetve lehetővé teszik a diákok egyéni képességeinek a feltárását. Az alkalmazott programok célja a tanulók képességeinek a kibontakoztatása, kulcskompetenciáik fejlesztése a nevelő-oktató munka során. Általuk átalakul a diák–szülő–pedagógus kapcsolat, így biztosíthatóvá válik e hármas harmonikus együttléte. A közös élmények erősítik az iskola egyes használóinak a kapcsolatát és a különböző generációkat közelebb hozzák egymáshoz. A programok feladata a tanulók iskolai sikerhez juttatása, ezzel alapozva meg azt a törekvést, hogy az életben boldogulni tudó, sikeres diákok kerüljenek ki az oktatási intézmények falai közül.

ha az együttműködés során a tanulók többféle képességük felhasználásával, aktív részesei a tanórának, társaiktól tanulnak, megszűnik az egyének között a verseny, továbbá a különbözőségeken kívül felismerik az azonosságokat is. A sikernek motiváló hatása van, mely pozitívan hat az egyén iskolai élményeire, tudásuk gyarapodása erősíti az önbizalmukat.

Az iskolába nyelvi hátrányokkal érkező tanulók nyelvi fejlesztése kiemelten fontos ahhoz, hogy a tananyag elsajátításában egyenlő esélyekkel rendelkezzenek és a tanóra aktív részeseivé váljanak, ezért a programban nagy hangsúlyt kap a beszédkésztség fejlesztése. Ezáltal fejlődik a kommunikációs készség, melyek révén az érintett gyerekek érvényesülési lehetőségei és emberi kapcsolataik sikeresebbek lehetnek. (K. Nagy 2015/a.) Szeretnék külön kitérni arra, hogy a program javára válik a státuszrangsorban felül elhelyezkedő diákoknak és a kitűnő, átlag feletti tehetségeknek is, hiszen az ő már meglévő jó képességeik tovább erősödnek, illetve a rendszeres közös munka során elfogadóbbá, toleránsabbá válnak a hátrányos helyzetű vagy cigány etnikumhoz tartozó társaikhoz.

Terepkutatás elemzése

Úgy vélem, hogy aki egyszer átítatódik az antropológus szakma eszméivel, az minden körülmények között antropológus marad. Megpróbálja értelmezni a látott, hallott szituációkat. Így esett velem is egyik iskolalátogatásom alkalmával,¹⁷ amikor éppen azon a helyen időztem, „ahova a király is gyalog jár”. Kinyílt az ajtó és két hang beszélgetésbe kezdett, mit sem sejtve arról, hogy nincsenek egyedül. „*Nem is tudom minek ezeket tanítani egyáltalán.*” A másik hang felindultan nyugtázta, hogy „*Majd pont ő miattuk fogunk plusz munkát végezni, amikor így is annyi munka szakad ránk.*” Mivel a H2O munkatársaként én „ezek” oldalát képviseltem, elkerülvén a kínos helyzetet, megpróbáltam csendben meghúzni magam, amíg kimentek. Abban a pillanatban nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a H2O iskolai bevezetése még számos konfliktushoz vezethet és az oktatási modell átadása kevés lesz ahhoz, hogy az ilyen megnyilvánulások mögött rejlő – nyílt vagy titkolt előítéletes – attitűddel leszámoljunk.

¹⁷ A történet nem a vizsgált iskolában játszódott le, itt a tanárok diákok irányába tanúsított előítéletes gondolkodással nem találkoztam, ez talán annak is köszönhető, hogy az iskolában számos idegen anyanyelvű diák tanul, így a tantestület „belenevelődött” a multikulturális környezetbe. A vizsgálat időszakában 14 nemzet gyermeke képviselte magát az iskolában, nyelvi hátrányaikra külön figyelmet kellett szentelni.

A H2O a tanárokat tanítja meg tanítani. A tanár a kulcsszereplő. Az ő mentalitása, elvei, viselkedése, cselekedete a leghangsúlyosabb mozgatója a gyerekek tanulási motivációjának, attitűdjeinek. Meghatározója az iskolai sikereknek vagy kudarcoknak. A projekt akkor sikeres, ha sikerül őket meggyőzni arról, hogy az új módszertan által pozitív eredményeket érhetnek el a gyermekeknél, ha a pedagógus észreveszi saját sikereit is, ezáltal motiválttá válik, hogy aztán legjobb tudása szerint végezze a munkáját. Ahhoz, hogy a szemlélet megújulhasson, legelőször is a nevelőtestületnek fel kell ismernie a problémákat, másodsor ki kell mozdulni a megszokottságból, a komfortzónából. A H2O akkor válik be, ha a pedagógiai kultúra- és attitűdváltás akarata és bekövetkezte tantestületi szinten megvalósul. K. Nagy Emesétől tudom, hogy ez a folyamat megközelítőleg az iskolák 20%-ban megy végbe a kívánt szinten, 30-40% csak részben valósítja meg, a maradék csak „ismeri, sóvárog a programért, de nem fektet elég energiát bele, amelynek egyik oka a kultúra- és attitűdváltás elmaradása”.

A vizsgálat helyszínének bemutatása

A századfordulón épült intézmény évtizedeken keresztül a Főváros egyik központi nagypolgári iskolája volt, azonban a 90-es évek végétől csökkent az érdeklődés az iskola iránt. A folyamatosan apadó tanulólétszám és a költségvetés redukálása miatt az iskola finansziális helyzete jelentősen romlott. Az iskola beiskolázási körzetét nagy területen érintette a kerületben folyó építési rehabilitáció, az épületekből elköltöztek a lakók, az új lakások nagy része irodaépület lett. Az iskolai épület fejlesztésének megkezdése előtt, az iskola elkezdett kiürülni, a csökkenő diáklétszám évről-évre problémát jelentett az intézmény számára. A szegényebb, hátrányos helyzetű társadalmi rétegekből érkező gyermekek száma koncentrált az iskolában. Lassan az egész folyamat közelített a teljesen szegregált roma iskola felé. Azok a szülők, akik megtehették (a módosabb cigány szülők is), elvitték jobb hírű iskolákba a gyermekeiket. Így 2008-ban az iskola alig tudott első osztályt indítani, az önkormányzat felvetette a bezárás lehetőségét is. További nehézséget okozott a belső szegregáció megléte is.¹⁸ A tantestületben belső feszültséget okozott a bizonytalan légkör. Az összeszokott – alapvetően konzervatív pedagógiai

¹⁸ A tehetséges gyerekek részére homogén osztályokat hoztak létre a felső tagozatban, az eredmények azonban így sem mutatkoztak lényegesen jobbnak, így ezt a 2009-es tanévtől kezdődően megszüntették.

szemléletű¹⁹ – tantestület élére 2008 nyarán egy „külsős”, új igazgató került. Ambiciózus, határozott személyiséggel, a hátrányos helyzetű tanulók felzárkóztatására már kész koncepcióval a fejében – elmondása szerint – meglehetősen nagy ellenszenvet vívott ki a kollégák között. Az általa felvázolt változtatások újabb továbbképzéseket, még több munkát takartak. A kialakult helyzet folytatódását csak drasztikus eszközökkel és gyors változást hozó intézkedésekkel lehetett megakadályozni. Az igazgató szembesítette a tantestület a kialakult helyzettel, és ismertette a lehetőségeiket. A pedagógiai megújuláshoz szükség volt a tanárok továbbképzésére, módszertani ismereteik fejlesztésére. Ismerve az iskola – nagy létszámú közel 50% HH/HH/SNI-s, multikulturális, szociokulturálisan tág határok között mozgó – tanulói összetételét, fókuszálniuk kellett a különböző okok miatt tanulásban lemaradó gyerekek sikeres társadalmi integrációjának elősegítésére. Az igazgató úgy vélte, elengedhetetlen a korszerű pedagógiai tudás, a szemléletmód-váltás, a megfelelő eszközállomány, valamint befogadó iskolai környezet²⁰ ahhoz, hogy jól működő, integrált iskolát építhessenek fel.

A módszertan sikerességének feltételei

A megszokott rutinoktól merőben eltérő változás a legtöbb csoport életét felbolydítja. A vizsgált iskolában sem volt ez másként. Az új, ismeretlen pedagógiai módszerek bevezetése előhozta a kezdeti nehézségeket. A kialakult nyomasztó légkör, a személyes ellenállás, a tantestület belső feszültségei nehezítették a programba való beleszokást, belerázódást. Kérdés, hogy egy ilyen helyzetben vajon megvalósulhat-e sikeresen a program átvétele, s ez milyen tényezőktől függ.

Az igazgató²¹

¹⁹ Az iskola tantestülete a frontális osztálymunka elkötelezettje volt, az „ismeretcentrikus” oktatási technikákat alkalmazták, a leadott tananyagot tételesen megkövetelték. A csoportban való tanítástól idegenkedtek, az oktatás során a tanár irányító szerepét helyezték előtérbe, az iskolai életben a tekintély elv érvényesült.

²⁰ „Nyilvánvalóvá vált, hogy a régi szemléleten, pedagógiai nevelési szokásokon változtatni kell, annak érdekében, hogy a környezetünkben élő lakosság számára ismét vonzó legyen a páratlan adottságokkal rendelkező intézmény. Alapos helyzetelemzés után szükség volt egy új hatékony stratégia kidolgozására.” (igazgató, későbbiekben „I” betűvel jelölöm)

²¹ „Menedzser típusú vezetőnek tartom magam, akinek fontos az egyéni és a szervezeti érdekek koordinálása, az egyéni céloknak a szervezeti célokba való integrálása.” (I)

A projekt vezetősége aggódva figyelte az igazgató ellenvetést nem tűrő határozottságát a program bevezetése kapcsán.. A tantestületi ülésen egyértelművé tette azt a szándékát, hogy bevezeti a H2O-t, mivel nem látott más kiutat az iskola elkeserítő helyzetéből. Mint mondta, ha kollégái kemény munkával nem változtatnak az „*elavult oktatási rendszerükön, a szemléletükön és a hozzáállásukon*” megszűnhet a munkahelyük. „*Először zúgolódtunk, féltettük az állásunk.*” (Béta) – jellemezte a kialakult helyzetet az egyik pedagógus. Az igazgató kitartott álláspontja mellett, határozott fellépésének, vezetői látásmódjának köszönhetően – ugyan a tantestület közös döntése alapján, de „*igazgatói nyomásra*” – 2010 nyarán megtörtént a teljes tantestület átképzése a H2O Projekt módszertanára, majd elindult annak gyakorlati bevezetése.

Az igazgató többször is utalt arra, hogy a tantestület először nem osztotta a nézeteit, „*ellenszenvet váltott ki*” a pedagógusokból. „*Az első időszakban elbeszéltünk egymás mellett. Én hajtottam a magamét, ők is ezt tették. Valahogy nem akartuk érteni egymást. Akikkel vitáztam, más pedagógiát képviseltek, mint én.*” (I) Célratörő cselekedeteinek az lett a következménye, hogy akik nem voltak hajlandóak többletmunkával ellátni a feladatukat, nem tudták magukénak a programot, vagy nem fogadták el a változásokkal járó megterhelést, azok megváltak az iskolától, vagy az igazgató vált meg tőlük.²² A tanárokat megviselte a nagy fluktuáció, egyikük így jellemezte a kialakult helyzetet utólag: „*A tantestület romokban hevert, mindenki aggódott, hogy mit hoz a holnap.*” (Delta) Az iskola élére egy olyan energikus, elszánt és határozott vezető került, aki először „*megosztotta és szétzilálta*” a tantestületet. Szisztematikus gondolkodása, tervezett cselekedeti révén viszont idővel sikerült összefognia pedagógusokat. „*Bejelentett, közölt és cselekedett. Kész terveik voltak.*” (Gamma) Az igazgató végigkövette a program bevezetését, támogatta a közös munkát és a kitűzött célok megvalósulását. Bármikor, bármilyen kérdéssel lehetett hozzá fordulni. „*Az ajtaja mindenki előtt nyitva állt.*” (Lambda) Ez a nyitott, közvetlen magatartás segítette a tanárokat a bizalom kialakításában az igazgató felé. Ösztönző példamutatásával maga mellé állította azokat is, akik az elején nem osztották a nézeteit. „*Először elleneztem. Nem értettem egyet vele a sok munka és teher miatt. De erősen kezében tartotta a gyeplőt. Szükség is volt az ő erőszakosságára, különben nem mentünk volna semmire.*” (Nú)

²² „*A projekt kezdetén nagy volt a projekttel szembeni ellenállás. Több tanár elment, vagy megváltunk tőlük.*” (I)

A sikerhez tehát maximálisan szükség volt egy olyan igazgató jelenlétére, aki kellően rugalmas, mégis „erőskezű”, „rátermett” vezető. Be tudta azonosítani a problémákat, elkötelezett volt, és hatékonyan tudott bánni a kollégáival, elszántságával lelkesíteni tudta őket. Megteremtette azt a légkört, melyben sokkal kiegyensúlyozottabban tudtak dolgozni a pedagógusok. Kellően innovatív volt, kereste és elfogadta a külső tanácsadók segítségét. Jellemző volt rá a kockázatvállalási és döntési képesség, illetve a lehetőségközpontú gondolkodás. Ezekkel a kiváló szakmai és vezetői kompetenciáival maga mellé tudta állítani a tantestületet. Személyisége, elfogadottsága meghatározta a tantestület és az iskola teljesítményét.

A tantestület

A pedagógusok egy része érdeklődéssel, lelkesedéssel, kíváncsian várta az új módszertant, míg akadtak, akik elutasítóak, bizalmatlanok és szkeptikusak voltak e teóriák használhatóságában. A pedagógusok döntő többsége félt a számukra idegen módszer alkalmazásától, a megmérettetéstől, a szakmai kudarcoktól, „*a reflektorfénytől*”. Nem lelkesedtek a módszertannal járó sok munkáért, ahogy egyikük mondta: „*Nagy teherként éltem meg, mert nagyon sok plusz munkával járt.*” (Béta) Feszültséget okozott bennük, hogy meg tudnak-e felelni az elvárásoknak (hatékonyság, óraszám tartása, stb.). A H2O bevezetése kapcsán a tanároknak számos új változást kellett megszokniuk, mely jelentősen eltért az addigi mindennapos gyakorlattól. Az óráikat külsős látogatócsoporthoz is megtekintették, mely frusztráló helyzetet teremtett a pedagógusok számára: „*Gyakori vendég volt nálunk a sajtó, izgultunk a kamerák előtt, nem a megszokott módon tanítottunk – mi is csak tanulók voltunk –, nagyon nehéz volt megszokni a látogatókat. Volt, hogy egyszerre 10-20 fő is végignézte a tanítási órát.*” (Alfa)

A tantestületen belüli „természetes” szelekció által az iskolában kialakult egy olyan befogadó pedagógusi környezet, amely megújulásra kész és nyitott volt az új módszertani eljárások megismerésére. Többben is tényként említették az interjúkban, hogy: „*A megfelelő emberek nélkül nem ment volna. Azok maradtak, akik változtatni akartak.*” (I) A közös cél elérésének érdekében új módszereket és technikákat vezettek be az oktatásba, melyeket innovatív módon és kreatívan alkalmaztak. Kitartásuknak és akaraterejüknek köszönhetően a tanárok végül szembeszálltak az elfásult, berögzült munkavégzéssel. A program iránti vágyakozás nem vitte volna sikerre a módszertan beválását és a

módszertan alkalmazása sem ért volna semmit a szervezeti kultúra fejlesztés hiányában. A tantestület megerősítéséhez szükség volt az egységességre és következetességre. Sokat jelentett számukra a H2O-val való állandó kapcsolattartás, a rendszeres hospitáció és visszajelzés.

Összefoglalva elmondható, hogy a vizsgált iskolába bevezetett H2O módszer sikeresen valósult meg. A tanárok egyöntetű beszámolóí alátámasztották megállapításaimat, e szerint a program sikeres átvételét és beválását, elsősorban az iskolaigazgató személyisége, vezetői képességei határozták meg, aki kimozdította a tantestületet az apátia állapotából. A kutatás során további tényezőkre is fény derült: szükség volt a tantestület elszántságára és nyitottságára az új, alternatív oktatási technikák iránt. Emellett fontos tényező volt a projekt folyamatos jelenléte az iskola életében.

A tanárok és a tanulók motiváció-változásának összefüggései

A program bevezetése kapcsán indokolt a tanulók reakcióját is bemutatni, mert ezen keresztül a tanárok motiváció- változása is jobban szemléltethető. A H2O-ban több éven át tartó – a pedagógusra és gyermekcsoportokra irányuló – megfigyelések azt bizonyították, hogy a tantestület szemlélet- és motiváció-változása paralel módon ment végbe a gyerekek magatartásának, viselkedésének a változásával. E párhuzamosan fejlődő folyamatok egymást erősítették, vagy éppen visszavetették. Egy tantestület tanítókból és tanárokból áll. Megfigyeléseim alapján elmondható, hogy az alsó osztályosokat tanító pedagógusok előbb váltak motiválttá, mint a felsősöket oktató tanárok. Tehát a motiváció-változás folyamata nem egyforma ütemben ment végbe a két csoportban. Mi erre a magyarázat? Mikor került egyensúlyba a motiváció-változás a tantestületen belül?

Kiindulópont: motiválatlan tantestület – motiválatlan diákok

Szeretnék utalni a tanulmány előző fejezetére, melyben bemutattam a vizsgált iskola – H2O bevezetése előtti időszak – általános állapotát. Itt egy gondolat erejéig megemlítem, hogy mennyire fontos az, hogy láthatóvá váljon a pedagógusok/tanulók motivációjának a kiindulópontja. A kutatás ezt a kiinduló állapotot vette alapul, hogy megvizsgálja a motiváció e kiinduló ponttól történő elmozdulásának irányát (irányait).

A pedagógusok interjúból kiderült, hogy az iskolában egyre nehezebb volt fenntartani a fegyelmet. Problémaként említették, hogy tanítványaikat motiválhatatlannak, érdektelennek és a jövőkép nélkülinek látták. Az iskola akkori igazgatóhelyettese a következőképpen vázolta fel a tantestület akkori helyzetét: *„A tanulók létszáma a felére csökkent, magas lett a hátrányos helyzetű diákok aránya. A pedagógusok hagyományos tanítási módszereket alkalmaztak. Annak ellenére, hogy kimutathatóan nagy volt a pedagógiai hozzáadott érték, az OH mérésekben tanulóink az elvárt szint alatt teljesítettek. A tantestület tanácstalan és kimerült volt. Egyre motiválatlanabbá, kedvetlenebbé és elkeseredetté váltunk.”* A sikertelenség részben visszavezethető volt a tanárok korábbi negatív tapasztalataira a már megszokott, rutinná vált metodikájukkal kapcsolatban, illetve arra, hogy az addigi munkájukat nem igazolták vissza sem a tanulók eredményei, sem a szülők. Az igazgatóhelyettes véleménye igazolta az általam tapasztaltakat, hogy a tantestület rossz hangulata, motiválatlansága kihatott szakmai teljesítményükre, a feladataik ellátására, munkájukra, kommunikációjukra és az iskola szereplőinek kapcsolatára is.

A tanulók ellenállásának hatása a tanárok motivációjára

A tanárok elmondása szerint a leghamarabb a 6-11 éves korosztály tudott megbarátkozni a módszerrel. Kíváncsian, örömmel várták az érdekes témákat, melyeket – a tanárok meglepetésére – rendkívül kreatívan oldottak meg. *„Egyre lelkesebbek lettek, szinte kivirultak az órákon. Mi meg nagyon boldogok voltunk, hogy nem lógó orral, esetleg valamit babrálva, egymást szórakoztatva üldögélnek a teremben, hanem kíváncsiak voltak, hogy milyen érdekes feladatokkal állunk eléjük.”* (Alfa) Az alsós tanárokat tehát boldoggá tette a gyermekek érdeklődése, a program iránti elfogadó magatartása. Ezáltal az alsós pedagógusok motiváltabbá váltak az oktatásra, munkájukat örömmel látták el.

A módszertan bevezetését a 12-14 éves korosztály azonban nehezebben, lassabban fogadta el. *„A felsősök eleinte nem akartak csoportban dolgozni.”* (Dzéta) *„Kezdetben a gyerekek nem értették, miért kell a megszokottól eltérő módon tanulniuk.”* (Ióta) Ellenálltak, közömbösséget mutattak. Gondot jelentett egyes személyek elfogadása, néha egy-két tanuló megtagadta a csoportmunkát, mert nem akartak együtt dolgozni a másik gyerekekkel. *„Én ezzel? Na nemá!”* – mondták. *„Nem szerettem az A-val egy csoportba lenni, mert ilyen fogyatékos... de sokat változtunk, most már dumálok vele.”* (D. 8. osztályos)

fiú) Nehezítette a változások bevezetését a gyerekek tájékozatlansága és az órai munka során már kialakulttá vált konzisztens rutin és komfort. „A tanárok nem mondtak sokat a H2O-ról, csak azt, hogy a képességeinket fejleszti, de hogy melyiket és hogyan, azt nem. Meg én már megszoktam a sima órákat.” (L. 8. osztályos lány)

A pedagógusok, a diákok és a H2O mentor elmondását összevetve az a következtetés vonható le, hogy a 12-14 éves korosztálynak azért ment nehezebben a módszertan befogadása, mert (1) a pedagógusok a H2O bevezetésének kezdeti fázisában még nem tudták megfelelően alkalmazni a módszert. A pedagógus nem szervezte megfelelően a tanórát, csak a kooperatív technikára koncentrált, de a feladatok érdekességére és többféle képesség felhasználására nem.²³ (2) A diákok elmondása szerint a tanárok nem fektettek elég hangsúlyt a H2O bevezetésével kapcsolatos kommunikációra, így a gyerekek nem értették a módszer célját, ezáltal nem akarták a változtatásokat. A változások megélése kapcsán a tantestület kezdetben kedvetlen és gondterhelt volt. Ez a hangulat kihatott a gyerekekkel való kommunikációra is. A tanulók érezve a tanárok rossz közérzetét, ők is az ellenállást tükrözték vissza a programmal kapcsolatban.²⁴ A bevezetést követő első hónapok kezdeti sikertelenségeinek hatására a felsős tanárok lelkesedése és motivációja alábbhagyott.

A felmerült problémára reagálva a projekt szakmai csapata megerősítő előadásokat tartott a pedagógusoknak. A bevezetést követő 4-5. hónapban a tanárok már gyakorlottan alkalmazták a módszertan, technikájuk kifinomult. Konkrétabban kommunikáltak a diákokkal, kifejtették részükre a program céljait, a rájuk gyakorolt hatásait. A felsősök a módszer bevezetése után úgy 4-5 hónap múlva kezdték felfedezni annak pozitív oldalát. Egyre jobban elfogadták, „kérni kezdték az ilyen típusú tanórákat”, megszerették az új módszert. Belátták, hogy „nem rossz buli ez”; „lehet ötletelni, és a javaslataimat el is fogadja a csoport”; „a csoportban nem izgulok annyira”; „mindig történik valami”; „érdekesek az órák, nem unatkozom” – mondták. A színes, érdekes óravezetés következtében mégis sikerült felkelteni a tanulók érdeklődését.²⁵ Elmondható, hogy a

²³ Ha a program szakszerűen van alkalmazva e korosztály is könnyen elfogadja.

²⁴ „Néha a tanárok kiabáltak is, hogy miért nincsenek összehúzva még a padok a csoportmunkára.” (K. 8. osztályos fiú) „Egyfolytában idegeskedtek a tanárok a KIP miatt, felfordult az egész iskola, de aztán összeszoktunk ezzel az új változással.” (V. 8. osztályos lány) „A gyerekek észrevették a körülöttük zajló eseményeket és reagáltak ezekre.” (Théta); „Előfordult, hogy egy pingpong labda meccsre hasonlító tantestületi ülés után türelmetlenebb voltam a gyerekekkel.” (Mű)

²⁵ „Félév táján már nagyjából rendben mentek a dolgok. Az óravázlatok és az óravezetés is egyre összeszedettebb lett, ennek következtében a gyerek kíváncsian várták az órákat, az ellenállásuk enyhült.”

módszertant idővel valamennyi korosztály szívesen fogadta. A fiatalabb korosztály rövid időn belül hozzászokott a program alkalmazásához, míg a felsősökkel nehezebb volt elfogadtatni. Nekik több hónapra volt szükségük, hogy a szokatlan helyzetet elfogadják, tolerálják a közös munkát, elfogadják azok közelségét is, akikkel nem szívesen, vagy nem akartak együttműködni.

A tanulók kompetencia fejlődésének hatása a tanárok motivációjára

Év végére megtört a diákok ellenállása, viselkedésük pozitív irányba változott. Fegyelmezettebbek, érdeklődőbbek, nyitottabbak lettek, sokkal jobban le lehetett kötni őket. A pedagógusok interjúikban arról számoltak be, hogy egy tanév alatt lényegesen sokat fejlődött a gyermekek szociális és kommunikációs kompetenciája:

- 1) a tanulók kommunikációja magabiztosabb lett, nőtt az önbizalmuk,
- 2) kreativitásuk kibontakozott,
- 3) a közösséghez való viszonyuk pozitívan változott,
- 4) a státuszrangsor rendeződni kezdett,
- 5) kíváncsiak a tanulnivalóra és mivel egymástól könnyebben tanultak, változott az iskolai teljesítményük is.

A módszertan hatására a tanári kar motivációja és a gyerekek kompetenciáinak a javulása egymással párhuzamosan fejlődött, mely a közös sikerekből táplálkozott. Ezek az eredmények büszkeséggel töltötték el a tanárokat, örültek a gyerekekkel közösen elért sikereiknek.

A pedagógusok motiváció változását befolyásoló tényezők

A motiváció kiindulópontja egy olyan hiányérzetet, szükségletet takar, aminek kielégítésére az egyén erőfeszítéseket tesz. Egy belülről fakadó mozgató erő, erős késztetés, igény valamilyen cél vagy vágy elérésére. A hiány egy olyan inger, ami beindítja azokat a dinamikus folyamatokat, melyek a viselkedéshez vezetnek. Abraham Maslow amerikai pszichológus úgy vélte, hogy a teljesítmény úgy motiválható, ha az embereket engedik az önmegvalósítani. A munka gyakorlatilag az életben maradást biztosítja az

(Delta) „A gyerekek szeretik ezeket az órákat. Ügyesen, fegyelmezetten, egymásra figyelve dolgoznak. A visszahúzódóbb gyerekek is vállalják a beszámoló szerepét. Segítik és biztatják egymást.” (Alfa)

emberek számára. A fizetésből tudunk gondoskodni a napi megélhetésünkről, elégítjük ki a szükségleteinket. A megbecsülés és önmegvalósítás szintjeiben lévő szükségleteinket a munka által tudjuk kielégíteni. (Szeles 2014)

A H2O módszertanának felépítése lehetőséget biztosított a pedagógusok számára, hogy munkájukat az önmegvalósítás felé vezető úton, kreativitással, fantáziával végezhessék.²⁶A motiváció-változást külső és belső tényezők befolyásolják, melyek vagy felerősítik, vagy tompítják a változás folyamatát. Azáltal, hogy a tantestület nem süppedt bele a tehetetlenségbe és reflektált az iskola környezetében történő negatív változásokra (tanulói létszám csökkenése, leértékelődő iskolai presztízs), elősegített egy olyan folyamatot, mely indukált egy stabil átalakulást az iskola életében. A pedagógusok előtt új perspektíva nyílt, így több energiát és munkát fektettek saját maguk megújulásába, a legtöbben valamiféle „belső kényszert” éreztek arra, hogy minél jobbak legyenek a H2O-s óráik. Egyre fontosabbá vált számukra, hogy a gyerekek jobban érezzék magukat az iskolában, hiszen ezen keresztül generálódik a stressz vagy a kiegyensúlyozott iskolai légkör. Az órai munka során tapasztalható volt a közérzet javulása. Azáltal, hogy a gyerekek jól érezték magukat, kommunikatívabbá, aktívabbá váltak. A csoportdinamika oda-vissza irányuló hatásainak következtében a tanulók a kooperációban is jobban tudtak részt venni. (Juhász 2000) Az így létrejövő összetartó erő-változást, fejlődést idézett elő a tanulók személyiségében, tudásában, amely visszahatott a közösség fejlődésére is. A gyerek részéről tanúsított pozitív visszacsatolás megerősítette a tanárok motivációját abban, hogy munkájukat a lehető legjobb tudásuk szerint lássák el. A tanárok arról számoltak be, hogy toleránsabbak, nyitottabbak, elfogadóbbak, együttműködőbbek, sikeresebbek lettek egymással és a gyerekekkel is. Motiválhatóbbá váltak, többet dicsérik a gyerekeket, jól érzik magukat a munkahelyükön, „élvezik” a tanítást és a tanórákat.²⁷

A tantestületre mint egészre vonatkozó változás több szakaszra bomlott, melyben a motiváció a kiindulópontnál kevésbé stabil intenzitással jelentkezett. A projekt

²⁶ „Folyton ötletelek, keresem az új oktatási technikákat. A fantáziánk, kreativitásunk szárnyalhat.” (Béta); „Sokkal többet dolgozom, a sok munka meghozza gyümölcsét. Sikerélményem van.” (Éta); „Kreatívabban, játékosabban közelítem meg a tanítást.” (Nú); „Nem, csak változatosabb, érdekesebb, és úgy gondolom hatékonyabb lett a munkám.” (Éta); „Az új lehetőség által színesebbé válhatnak az óráim.” (Ióta)

²⁷ „Elfogadóbbá váltam. Jobban tudom megfigyelni a gyerekek viselkedését és így másképpen kezelem a helyzeteket.” (Théta); „Közelebb kerültünk egymáshoz. Élveztük az órai munkát, ők is, és én is.” (Dzéta); „Közvetlenebbé vált a kapcsolatunk.” (Epsilon) „Felszabadult légkör uralkodott az óralátogatások alkalmával. Nőtt a kreativitásuk, megváltozott a gyermekekhez való hozzáállásuk. A régi tanítási órák »megtanítom, leadom az anyagot« átértékelődtek. Miután sikereket értek el, belátták, hogy lehet másként, jobban tanítani. A tanárok is és a diákok is jobban élvezték az órákat. Azt láttam, hogy egy tanév alatt közösséggé formálódtak.”(H2O mentor)

közvetlen bevezetése után ez a motiváció a tanítók esetében egyenletesen tovább erősödött, a tanárok esetében – akiknek meg kellett birkóznia a tanulók ellenállásával – némiképp visszaesést mutatott a bevezetés állapotához képest. A program bevezetése után 5-6 hónappal – miután a felsős tanárok is megtapasztalták a sikereket és részesültek azokból – a két pedagógus csoport motivációja kiegyenlítődtött. A tantestület egységgé formálódott, a motiváció-változás intenzitása felerősödött és lineáris irányba fejlődött tovább. A pedagógusok motivációjára *belső* és *külső* tényezők hatottak. *Belső* „kényszer” – igény a változás iránt. Belső ellentmondás, szakmaiság megkérdőjelezése – igényes munkavégzés iránti vágy, ahogy az egyik pedagógus megfogalmazta, gyakran foglalkoztatta őket a kérdés, hogy: „*Mit csinálunk rosszul, hogy nem megy?*” (Delta)

Külső és belső motivációs tényezők közé tartoztak még a megfelelési kényszer – elismerés iránti vágy, igények, belső elvárások teljesítése – elégedettség iránti vágy, *külső*, környezeti hatások (csökkenő tanulói létszám), a projekt módszere (új perspektíva, szakmai megújulás), a projekt jelenléte (megerősítés, értékelés), a vezető (elismerés). Fontos volt továbbá a külső látogatók és a sajtó (fontos volt számukra, hogy a látogatók előtt a legjobban teljesítse a munkáját) szerepe és a gyerekek viselkedése (siker, közérzet javulás).

A hipotézis a gyermekekre vonatkozóan csak részben *nyert igazolást*. Az interjúk, a H2O mentor és a saját megfigyeléseim alapján megállapítható, hogy tanárok gyerekekkel szembeni viszonya pozitív irányba változott, azonban a hátrányos helyzetű gyermekekre irányuló kérdésekre a tanárok egyöntetűen azt válaszolták, hogy „*minden gyermeket egyformán tanítanak és egyformán kezelik a hátrányos és nem hátrányos helyzetűeket*”. Ragaszkodtak ahhoz a kialakult pozitív képhez, velük szemben támasztott elváráshoz, hogy a pedagógusoknak egyformán kell kezelnie a tanulókat. Ebben némiképp ellentmondást találtam, mivel a tanárok többsége kifejezte, a HH-s gyermekeket nehezebb tanítani, motiválni. Tehát arra következtetek, hogy a HH-s tanulók irányában elfogadóbbak, türelmesebbek lettek, mint a módszer alkalmazása előtt. Mivel ez a kapcsolat egyértelműen nem volt mérhető, így e kérdéskört nem bontottam külön. Tehát a gyerekekre irányuló viszonyokat egységes tanulói csoportként, egyben értékeltem.

A fenti elemzés mentén az a következtetés vonható le, hogy bevezetett innovatív oktatási módszertan hatására a pedagógusok:

1) toleránsabbak, nyitottabbak, elfogadóbbak, együttműködőbbek lettek a gyerekekkel és a kollégáikkal szemben is;

- 2) a tanárok és a diákok kommunikációja közvetlenebb lett;
- 3) gondolkodásmódjuk, szemléletmódjuk pozitív irányú változásának következtében a tanítási módszereik megújultak;
- 4) nyitottá, kreatívvá váltak a tananyag összeállítása és a tudás átadása tekintetében;
- 5) a program bevezetését szakmai identitás változása is kísérte; munkájukat örömmel, igényesebben, változatosabban, hatékonyabban hajtják végre.

A gyerekek viselkedésében, magatartásában bekövetkezett pozitív változás szoros összefüggést mutatott a pedagógusok motivációjának megváltozásával. A tanárok tanítási módszereinek, gondolkodásmódjában bekövetkezett változásoknak, egyenes következménye a gyerek kompetenciáinak javulása lett. E pozitív irányú elmozdulásból arra következtettek, hogy a pedagógusok munkakultúrája fejlesztő és tanulóközpontúvá vált.

Megállapítható, hogy a H2O Projektben alkalmazott módszer használatának következtében a vizsgált budapesti iskola tanárainak motivációja nőtt. A tanárok részéről tanúsított nyitottság, az új készségek elsajátítása motiváció-változást feltételez. A pedagógusok motivációját pozitívan befolyásolta a tantestület közös célkitűzése, a harmonizálódó munkahelyi légkör, az önmegvalósítás lehetősége, a siker, az elégedettség, az elismerés, a javuló, majd jó kommunikáció a kollégákkal/diákokkal. A projekt folyamatos visszacsatolást biztosított a tanárok munkájával kapcsolatban, mely szintén pozitív irányba befolyásolta a pedagógusok motivációját; megfigyelhető volt a tanári kompetenciák erősödése. A tantestület tanításhoz való viszonya is merőben változott, amikor az eleinte kétkedők a gyakorlatban is megtapasztalták a módszer hasznosságát. A program pozitívan befolyásolta a tanárok egymáshoz, gyerekekhez, munkájukhoz való viszonyát, megerősítette, összekovácsolta a tantestületet, növelte a tanárok motivációját. Ezáltal a gyerekeknek is megváltozott a viszonya a tanuláshoz, ismeretszerzéshez, a tanár-diák kapcsolat átértékelődött.

Egy szinergikus tantestület kialakulása

A program bevezetése után néhány hónapig eltartott, amíg a tantestület megbirkózott a kezdeti nehézségekkel. A személyes nehezítelések, ellenállások, félelmek, a reménytelenség és a kibeszéletlen frusztrációk után a módszer hatására a pedagógusok

elkezdtek együtt dolgozni, együtt gondolkodni, a kapcsolat szorosabbá vált közöttük.²⁸ A tanárok elmondása alapján arra lehetett következtetni, hogy a módszertan bevezetése előtt a tantestületen belül egyénileg „*mindenki tette a dolgát*”. Nem beszéltek meg az óravezetéssel kapcsolatos kérdéseket, a tantestület „*nem volt egy csapat, nem volt*» *igazi «közös munka*”. Miután a módszertan viszonylag hamar népszerű lett a gyerekek körében, elindított egy biztató változást az iskolai közösségben. A pedagógusok ennek pozitív hatásairól, sikerélményekről számolnak be, melyek elősegítették a közösségé formálódást. A gyerekek fegyelmezettebbé, érdeklődőbbé, aktívabbá váltak, kifejezetten élvezték ezeket az órákat, kevesebb volt a hiányzás. A tanárok döntő többsége azt tapasztalta, hogy a módszertan felkeltette a szülők érdeklődését, kíváncsivá tette őket az iskolában folyó – gyermekeiket érintő – változások iránt. A program bevezetése után a szakmai együttműködés eredményei kézzelfoghatóak voltak, kialakítottak egy „H2O-s szobát”, melyet számítógépekkel és a módszertan alkalmazásához szükséges eszközökkel szereltek fel. A tanárok így könnyebben tudtak információt és segítséget kapni egymástól és megvitathatták a felmerült kérdéseiket is. A program használata kapcsán a pedagógusok között több szakmai beszélgetés zajlott, mint az korábban tapasztalható volt. A tantestületen belüli kommunikáció kimagaslóan fejlődött, problémáikkal egymáshoz fordultak. Ezekre közösen kerestek megoldásokat, segítették egymást, jobban elfogadták az építő jellegű kritikát. Igyekeztek megfogadni a mentorok tanácsait, javaslatait. A közös „teher” és az új kihívások következtében összetartóbbá váltak, jobb lett a kapcsolatuk, türelmesebbek lettek egymással és a gyerekekkel is.²⁹ Kialakult egy szinergikus tantestület.

Kiegészítő szindróma visszafordítása

²⁸ „A tanév kezdetén a pedagógusok birkóztak a feladatokkal; nehézkesen mentek az óravázlat írások; terhet jelentett számukra. Nem beszéltek meg tapasztalataikat, nem érdeklődtek egymás munkája iránt. Szorongva várták az óralátogatásokat, frusztrálták őket az idegen látogatók. E módszer alkalmazása közben, a tanárok szerepe megváltozik; az előtérből a háttérbe szorulnak, ezt az új szituációt is meg kellett szokniuk. Azonban kétséget kizáróan pozitívan változott a tantestület, átalakult.” (H2O mentor)

²⁹ A gyerekek arról meséltek nekem, hogy a tanárok „*lazábbak*” lettek, „*kevesebbet kiabálnak*”, jobban megértik őket és szívesebben fordulnak a tanárok felé ha nem értik a tananyagot, de akár a családi problémák miatt is. A tanárok részéről: „*A gyerekekkel is és a kollégákkal is közelebb kerültünk egymáshoz. Élveztük az órai munkát, ők is, és én is.*” (Kappa); „*Mindig törekedtem az oldott légkörre, talán most még közvetlenebbé vált a kapcsolatunk.*” (Lambda)

Az érdekes, változatos tanítási technika „felrázta a beszürkült tantestületet”. Ennek köszönhetően a tanárok arról is számot adtak, hogy megelőzhetik a „kiégés” állapotát. A „kiégés” tüneteivel már rendelkező pedagógusok közérzete javult, vagy visszatért a „tanítási kedvük”. *„Változatosságot, megújulást hozott a hétköznapiakba.”* (Ióta); *„Újra frissnek érzem magam szellemileg.”* (Théta); *„Újra élvezem a tanítást!”* (Nú) Az interjúkban gyakran észlelhető volt, hogy a pedagógusok mondataikat valamilyen negatív – a kiinduló állapotra utaló – megnyilvánulással kezdték. A mondat második felében, leginkább már a jelenlegi pozitív változásokat állították szembe a régi, negatívumként megélt helyzetükkel. Szakmailag fejlődtek az iskolában komoly tapasztalatcsere folyt. A módszer hatására munkájukban, oktatási technikájukban megújultak, ezáltal nagyobb elismerésben részesültek a vezetőjüktől, kollégáiktól, gyerekektől és a szülőktől is.

Metamorfózis - Pedagógiai paradigmaváltás

A pedagógusok szinte kivétel nélkül azt állították, hogy a tantestületet megerősítette a módszertan átvétele. *Az egymásrautaltság és a cél elérésének érdekében tett közös erőfeszítések, illetve a mindenki számára új módszertan alkalmazása által, a tantestületen belüli egyenlőtlenségek (hierarchia) elsimultak. A rengeteg munka ellenére örültek a végbement változásoknak, jól érezték magukat a tanítás folyamatában.*³⁰ *Igazi, „jó csapattá” formálódott a testület, a munkahelyi légkör rendeződött.* A tanári kar szemléletváltozása interakció útján következett be, mely a következő lépésekben zajlott:

- 1) A probléma felismerése, megoldás keresése.
- 2) A változás iránti igény kifejeződése, egyéni és csoport szinten is. A tanárok változás iránti igénye megmutatkozott abban is, hogy időt, energiát nem kímélve vállalták a nehéz többletmunkát.
- 3) Döntés a módszertan bevezetése mellett.
- 4) A módszertan pozitív hatásainak, a benne rejlő lehetőségeknek a felfedezése.
- 5) Siker megélése, motiváció erősödése.

³⁰ *„Úgy érzem, jól tettük, hogy bevezettük iskolánkba. Főleg azért, mert másképpen tartom az óráimat, igyekszem változatosabbá, érdekesebbé tenni a gyerekek számára a tanítandó anyagot és persze szeretik a tanulók.”* (Béta); *„Jó, hogy belevágtunk!”* (Gamma); *„Most már nagyon örülök neki, hogy elkezdtük!”* (Nú); *„A kezdeti megakadások után nagyon jól beindult a módszer.”* (Mú); *„Mindig frissülni kell ez a módszer a legjobbkor jött.”* (Alfa)

A tanulmány felvetéseire válaszolva vizsgálataim arra mutattak rá, hogy az egyik legnehezebb dolog a tantestület, mint egész átformálása volt. A pedagógusoknak időbe telt az új tanári kompetenciák, attitűdök elsajátítása. A módszer bevezetése hosszú folyamat lett. A gyerekeknek és a tanároknak is szokatlan volt az oktatás új formája, mely sok erőt vett igénybe, nagy kihívást jelentett számukra. A közösen megélt problémák és a megoldások keresése kapcsán a közös szakmai tér létrejötte közelebb hozta a tanárokat egymáshoz. A módszertan hatására kialakult a szakmai munkavégzés. Ennek következtében erősödtek a szociális kompetenciák. A tanárok nyitottá, kommunikatívává váltak, melyek teret engedtek a közösséggé szerveződés lehetőségének.

A tantestület összetartása külső és belső megnyilvánulásai formákkal is jelentkezett. Az iskola kialakított egy saját külső megjelenési formát. A tantestület uniformizált „munkaruházatban”³¹ tanított, mely egységes külső arculatot eredményezett az iskolának. Mindez erősen befolyásolta az összetartozás, csapatszellem kialakulását. Az összeszokottság másik belső megnyilvánulása az interjúk során volt megfigyelhető. A tanároknak a módszertan elemeiről, alkalmazásáról azonos szemléletmódja alakult ki. Ez szintén feltételezi a szemléletmód-változás bekövetkeztét és az erős, egységes tantestület meglétét.

Tehát az a kutatási hipotézisem igazolódott, hogy a H2O hatására a nevelőtestület megerősödött, közösséggé szerveződött, nagyobb lett az összefogás. A változások során jobb munkakörnyezet alakult ki, azok összetartóbb közösséget eredményeztek. Elindult egy színvonalas szakmai munka, a pedagógusok nyitottabbak lettek egymás felé, a gyerekek és a projekt munkatársai felé is.³² Végkövetkeztetésem, hogy a tanárok alapvetően jó érzéssel alkalmazták (ajánlják más pedagógusoknak is), és fogják a jövőben is alkalmazni a H2O Projekt elemét. Számomra ez egyértelműen annyit jelent, hogy a szemléletük pozitív irányba megváltozott. A komplex pedagógiai attitűdváltás bekövetkezett, motiváltabbak és sikeresebbek lettek a munkájukban.

31A tantestület 5 db különböző színű pólót készíttetett a hét öt munkanapjára, minden napnak megvolt a saját színe. A tanárok ennek megfelelően öltöztek fel és így tanítottak. De az iskola nem csak a tanároknak, de a diákoknak is készíttetett egységes pólókat, melyeket az iskola képviselőjében, pl. versenyek alkalmával öltöttek magukra a diákok. (A póló logóját az iskola egyik diákja tervezte.)

³² „Felszabadult légkör uralkodott az óralátogatások alkalmával. Nőtt a kreativitásuk, megváltozott a gyermekekhez való hozzáállásuk. A régi tanítási órák „megtanítom, leadom az anyagot” ártékelődtek. Miután sikereket értek el, belátták, hogy lehet másként, jobban tanítani. A tanárok is és a diákok is jobban élvezték az órákat. Azt láttam, hogy egy tanév alatt közösséggé formálódtak.” (H2O mentor)

Mitől „jó” a „Hejőkeresztúri Modell-KIP” módszer?

A H2O-ban továbbadott „Hejőkeresztúri-KIP” módszer számszerűsített-, illetve az érezhető, de nehezen kvantifikálható eredményeit, hatékonyságát tekintve a következők vonhatók le: a projekt hejőkeresztúri bázis iskolájában végzett több éves vizsgálatok eredményei³³ azt mutatták, hogy a gyermekek magatartásában féléven belül, a tanulmányi eredményeikben, a tudásban történő előrehaladásukban 3-4 év múlva javulás következett be. A projekt által kitűzött indikátorok a következők voltak: igazolatlan iskolai hiányzások csökkenése, növekedjen a HHH-tanulók továbbtanulási aránya az érettségit adó középfokú oktatási intézményekben, csökkenjen a HHH-tanulók lemorzsolódási aránya.³⁴

³³ Az oktatási modell hatótényezői: 1) erősségekre építő tanítás, 2) öndifferenciálás és differenciálás, 3) teljes képességtár használata és fejlesztése, 4) hatékony nyelvi fejlesztés, kommunikációra, társas kapcsolatokra építő tanítás, 5) valamint a teljesítményért való felelősség felvállalásának kialakítása, a személyiség fejlesztése. A modell hatékonyságának vizsgálatában a következő módszereket alkalmaztuk: kérdőíveket, statisztikai adatokat, megfigyelési adatokat és tesztvizsgálatot. A H2O Projekt a módszer elterjesztése során a Hejőkeresztúri Általános Iskola vizsgálatait használta a bevételek követésében. A bevételek mellett követi a gyerekek képesség-struktúrájának alakulását is, erre a Kognitív Profil Tesztet használtuk. A Kognitív Profil Teszt a képességek térképét adja, vizsgálja az iskolai készségek szintjét és az információk feldolgozásának hatékonyságát különböző modalitásokban. A teszt használatára az iskola fejlesztőpedagógusait készítette fel a projekt. Vizsgáltuk továbbá az igazolatlan hiányzások számát, továbbtanulási mutatókat, a tanár és tanulók tanórai beszédgyakorlását, a versenyeken való részvételt, az országos kompetenciamérések eredményei információt szolgáltatottak minden adott évfolyam tudásszintjéről.

³⁴ A vizsgált iskolában szintén megfigyelhető volt, hogy a H2O módszertanának rendszeres alkalmazása révén fél év után változás állt be a tanulói magatartásban, csökkent a tanórai fegyelmezés, a projekt vezetősége megdöbbenve tapasztalta, azt a nem várt eredményt, hogy a 2011/12-es tanévben nem volt fegyelmi tárgyalás, megszűntek az iskolai lopások, magatartási probléma miatt nem kellett a gyermekjóléti központ felé jelzést tennie az iskolának. *„Nem kellett riasztani a gyermekjólétit, sem a rendőrséget lopás miatt. Sikerült megoldani házon belül a kisebb problémákat.”* (I) Kevesebb lett a késések száma. A délutáni szabadidős foglalkozásoknak köszönhetően csökkent a csavargó gyerekek száma. A módszer alkalmazása által a gyerekek-tanárok közötti kommunikáció, közvetlenebbé, gördülékenyebbé *„fesztelenebbé, nyitottabbá”* vált. Nőtt a szülők elégedettsége, a tanárok-szülők kapcsolata bizalmasabb lett. A tantestületben érzékelhetően elindult a közös gondolkodás, a szakmai párbeszéd, egymás munkájának segítése, ennek következtében tapasztalható volt a gyerekek iskolai közérzetének javulása. A tanulói státusz helyzetben átalakulás következett be. Jelentősen csökkent az iskolai stressz és a tanórai fegyelmezés. A teszteredmények bizonyították, hogy az iskola mutatóiban jelentős pozitív változás következett be: csökkent a bukások, az igazolatlan hiányzások száma, növekedett az érettségit adó középiskolába való továbbtanulás. Két év után a tanulmányi eredményekben is megmutatkozott a pozitív változás. Jelentősen csökkent az igazolatlan hiányzások (2009/10-es tanévben 672 nap, 2010/11-ben 200 nap) száma, 2011-ben 12%-kal, 2012-ben 21% nőtt az érettségit adó középiskolában való továbbtanulás. Az évisméltók száma szintén csökkent, míg 2009/10-es tanévben 4% volt, a 2011/12-es tanévben már csak 1% volt a lemorzsolódás. A beiskolázási adatokban jelentős növekedés állt be, 2010-ben egy, 2011-ben már három első osztály indult, az iskola létszáma folyamatosan növekedett, míg 2009-ben csak 230 fő, ma már öt első osztály indult és 571 diák tanul az iskolában.

A kutatás konklúziói

A vizsgálat helyszínéül választott budapesti iskolában a H2O Projekt megjelenésének és a benne alkalmazott átfogó módszertan bevezetésének köszönhetően a hátrányos helyzetű iskolából mára előnyös helyzetű iskola vált. A módszertan eredményes átvételét elsősorban az igazgató személyisége, vezetői képessége határozta meg. Emellett szükséges volt a tantestület elszántsága, a pedagógiai kultúra- és attitűdváltás akaratára és bekövetkeztére tantestületi szinten. A H2O méréseinek eredménye (is) igazolja az iskolában végbement komplex pedagógiai kultúraváltást.

A tanárok gyermekekhez (azok családjához), az oktatáshoz, a munkájukhoz és kollégáikhoz való viszonyának változásán keresztül az iskolai stressz csökkent, kialakult egy kiegyensúlyozottabb kapcsolat a pedagógusok és a tanulók között, nőtt a tanulói aktivitás, oldottabb hangulatúak lettek a tanítási órák, ezáltal az iskolai légkör javulása következett be. A tanulók iskolai komfortérzete, önbizalma erősödött, ez motiváltta tette őket a tanulásban; észrevették sikereiket, ezen keresztül a tanulási kedvük, a jövőbe vetett bizalmuk megnőtt. Ez az „öngerjesztő” egymásból kiinduló folyamat generálta a tanárok motivációját, hogy elméleti ismereteiket a tanítási gyakorlatuk során értően és technikailag magas szinten végezzék.

A módszerrel való korai találkozás, illetve a 6 éves kortól való alkalmazása eredményesebb, hiszen már korábban kifejti pozitív hatását. Fontos, hogy a gyerekek mielőbb megismerkedjenek a módszertannal, így az észrevétlenül épülhet be iskolai mindennapi életükbe. Azok a gyerekek, akik első osztálytól fogva belenevelődnek az olyan tanórákba ahol csoportban tanulnak, összeszoknak, erősebb osztályközösséget alkothatnak. Természetes és elfogadott lesz számukra, hogy ily módon dolgoznak. Reálissá válik számukra a továbbtanulás kérdése, esélyeik megnőnek, ez kitörési lehetőséget biztosít számukra. Ezért tehát fel kell hívni a tanárok figyelmét a tanulók szociális kompetenciáinak és érzelmi intelligencia fejlesztésének fontosságára.³⁵A jelenkorban a pedagógiai kultúraváltás elkerülhetetlen, emellett szükséges egy módszer, ami hosszútávon, biztonsággal és szilárdan garantálja a méltányos oktatási környezet megvalósulását. A Hejőkeresztúri Modell-KIP közelebb vitte a szakmát a megoldáshoz, ezáltal a magyar iskoláknak lehetőségük van a módszerbeli megújulásra.

³⁵ A szociális kompetenciák fejlesztéseinek lehetőségeiről lásd: Németh 2008; Radnóti 2006

Ezt a módszert nevezhetjük jónak, mert viszonylag rövid időn belül sikerül pozitív változást elérni egy iskola életében a szervezetfejlesztési, közösséggé szerveződés, a diákok viselkedése, iskolai beilleszkedésük, tanulmányi eredményeik javulása terén. Nevezhetjük, hatásosnak is, mert a sokféleség tiszteletben tartásának elsajátítása mellett, egyszerre sokkal több gyermek felzárkóztatását, együttnevelését teszi lehetővé úgy, hogy közben a módszertan reflexivitása tapasztalható a tanulók családjára nézve is. Mindezt a Komplex Instrukciós Programot alkalmazó iskolákba járó (hátrányos helyzetű) gyerekek³⁶ tanulási sikerei igazolják. A bemutatott gyakorlati példa eredményessége okán méltán követendő, ezért szorgalmazni kell, hogy minél több iskolába³⁷ eljusson, a tanárok megismerjék és alkalmazzák, ezáltal jelentősen tompítani lehetne a státuszprobléma jelenségén – egyúttal javítani az oktatás színvonalán is – továbbá több hátrányos helyzetű gyermeknek lehetne biztosítani a minőségi és a személyre szabott oktatáshoz való egyenlő hozzáférést.

Felhasznált irodalom

1. Alcalde, José Eugenio Abajo (2008): *Cigány gyerek az iskolában*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest
2. Bakó Boglárka (2009): *Mentális határok. A csobánkai romungro gyerekek iskolai kudarcai*. Beszélő 14 (11). Online hozzáférés: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/mentalis-hatarok> [2017. január 05.]
3. Bordács Margit (2001): *A pedagógusok előítéletességének vizsgálata roma gyerekeket is tanító pedagógusok körében*. Új pedagógiai Szemle 2. 70-89.
4. Cohen, Elizabeth G. – Lotan, Rachel A. (1997): *Working for Equity*. In.: *Heterogeneous Classrooms. Sociological Theory in Practice*. New York: Teachers College Press. In. : *Heterogeneous Classrooms. Sociological Theory in Practice*. New York: Teachers College Press.
5. *Erőss Gábor – Gárdos Judit (2008): Előítéletes társadalom vagy diszkriminatív iskola? A cigányellenesség és a hátrányos megkülönböztetés közötti különbségről*. In.: *Erőss Gábor, Kende Anna (szerk.): Túl a szegregáción – Kategóriák burjánzása a magyar*

36 Szükségesnek érzem jelezni, hogy a program minden gyermek számára sikereket, pozitív eredményeket hozhat, nem csak a hátrányos helyzetű tanulók számára.

37 Leginkább a hátrányos helyzetű régiók iskolái érintettek a módszertan megismerésében..

- közoktatásban.(49-82) Budapest: L'Harmattan Kiadó
6. Farkas Péter – Jakab János (1995): A cigány fiatalok szakképzése. Iskolakultúra folyóirat 24. 44-50
 7. Fleck Gábor – Szuhay Péter (2013): Kérdések és válaszok a cigányságról. Napvilág Kiadó, Budapest
 8. Forray R. Katalin – Hegedüs T. András (2003): Cigányok, iskola, oktatáspolitikai. Oktatáskutató Intézet, Újmandátum, Budapest
 9. Forray R. Katalin (2009): Hátrányos helyzet: A cigányság az iskolában. Education 4. „Rendszerváltás és oktatáspolitikai 1989-2009”. 436-446
 10. Hegedüs T. András (1993): Motiválhatók-e a cigány gyerekek? Társadalomlélektani és neveléslélektani vázlat. Education 2. „Kisebbségek”. 259-268
 11. Juhász Erika (2000): A kiscsoportok lélektanának vázlata. In: Éles Csaba – Kálmán Anikó (szerk.): Kihívások és közvetítések. [Acta Andragogiae et Culturae sorozat 18. szám.] Debrecen: DE, 104–113.
 12. K. Nagy Emese (2004): Hátrányos helyzetű tanuók esélyegyenlőségének biztosítása a Komplex Instrukciós Program segítségével. Új Katedra, 11.21–24.
 13. K. Nagy Emese (2005): A társas interakció mint tudásgyarapító tényező a heterogén osztályokban. Iskolakultúra folyóirat 5.16–25.
 14. K. Nagy Emese(2012): Több mint csoportmunka. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest
 15. K. Nagy Emese (2015 (1)):A Komplex Instrukciós Program mint státuszkezelő eljárás. Iskolakultúra folyóirat, 25(5-6).33–46.
 16. K. Nagy Emese (2015 (2)): KIP-könyv I-II. Miskolci Egyetemi Kiadó. Miskolc
 17. Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1996): Cigány tanulók az általános iskolában. Helyzetfelmérés és egy cigány oktatási koncepció vázlata. Cigányok és Iskola. Educatio Kiadó. Budapest
 18. Liegeois, Jean-Pierre (1998): Romák, cigányok, utazók. Szerk.: Szilvássy Zoltánné, Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központ. Budapest, 110.
 19. Liskó Ilona (1994): Átalakuló iskolák. Educatio folyóirat. 3.(1.), „Mérleg, 1990-1994”, OFI, Budapest 77–88.
 20. Liskó Ilona (1996): A cigány gyerekek szakképzésének támogatása. In.: Cigányok és iskola. Educatio Kiadó. Budapest

21. Liskó Ilona (2001): Cigány gyerekek az általános iskolában. In.: Andor Mihály (szerk.) Romák és oktatás. Iskolakultúra könyvek 8. Iskolakultúra. Pécs. .31–47.
22. Mihály Ildikó (2001): A multikulturális nevelésről – a világban. Új Pedagógiai Szemle, 4. 56–65
23. Oppelt Katalin (1996): Cigány felzárkóztató programok elemzése. In: Molnár Anna (szerk.), Tájékoztató a kisebbségi oktatásügyről. (kézirat) Expanzió Humán Tanácsadó Kft. Budapest
24. Radó Péter (1997): Jelentés a magyarországi cigány tanulók oktatásáról. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal. Budapest. 117.
25. Rex, John (1992): Ethnic and Class Conflict in Europe. Aula, 14(3) Akadémiai Kiadó. 18-27.
26. Réger Zita (1984): A cigányság helyzetének nyelvi és iskolai vonatkozásai – álláspontok és viták. Szociálpolitikai Értesítő, 2. MTA Szociológiai Kutató Intézet
27. Réger Zita (2001): Cigánygyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei. In.: Andor Mihály (szerk.): Romák és oktatás. Iskolakultúra-könyvek 8. Iskolakultúra Pécs. 85–92.
28. Szeles Béla (2014): Empirikus kutatás – munkamotiváció. Hadtudományi szemle folyóirat, 7(4).Budapest332–338. Online hozzáférés:<http://epa.oszk.hu/02400/02463/00025/pdf/> [2017. március 22.]

Alesandra Tatić

The legal limbo of (un)recognition

A törvényes el(nem)ismerés bizonytalansága

Abstract

This article examines the intersection of the formation of Roma identity and Roma nation-building through sociological analysis of law, racism and political mobilization. The legal limbo of recognition that the Roma minority is facing across the contemporary nation-states is discussed as an obstacle for a pan-rom identity movement. Racism as an obstacle to access to social goods is analyzed by rethinking the theoretical framework proposed by Mikesell and Murphy (1991). Drawing on their work, I argue that contextualizing the obstacles to access consequently allows one to see how they influence further Roma civil empowerment. Finally, the importance of access to legal labor conditions for political mobilization is unveiled. Concerning the current political tendencies in Europe, it is necessary to rethink basic social issues related to minorities (outlined in this article), before tackling future migration policy goals such as data collection improvement, international leadership, xenophobia prevention, transnational rights and decent labor demands.

Absztrakt

Ez a cikk a törvény, rasszizmus és a politikai mozgósítás szociológiai elemzésen keresztül vizsgálja a roma identitás kialakulását és a roma nemzetépítés kérdését. A törvényes elismerés bizonytalansága, amivel a roma kisebbség a mai nemzetállamokban szembesül, akadályként jelenik meg a pán-roma identitás kialakítását célul kitűző mozgalmakban. A cikk a Mikesell és Murphy (1991) által javasolt elméleti keret újj gondolásával elemzi a rasszizmust, mint a társadalmi javakhoz való hozzáférés akadályát. Munkájukra támaszkodva azt állítom, hogy a hozzáférési akadályok kontextusba helyezése következképpen lehetővé teszi annak megértését, hogy azok miként befolyásolják a romák polgári szerepvállalásának lehetőségét. Végezetül bemutatásra kerül a politikai mozgósítás jogi eszközeihez való hozzáférés jelentősége. A jelenlegi európai politikai

tendenciákat illetően újra kell gondolni a kisebbségekkel kapcsolatos alapvető szociális kérdéseket (a jelen cikkben körvonalazva), mielőtt a jövőbeni migrációs politika irányelvek célkitűzései – mint például az adatgyűjtés javítása, a nemzetközi vezetés, az idegengyűlölet megelőzése, a transznacionális jogok és az elfogadható munkaerő kereslet – elérhetők lesznek.

Introduction

Progressive enthusiasts may have a romantic view of the Roma as a people who have been resisting the cultural hegemony of the West for centuries. If one steps out of the Eurocentric bubble, there are visible segregation problems that came out of the not so romantic clashes between the Roma culture and the Western world. Given the omnipresent hostility towards this population, it is a real question how they persisted in their lifestyle and social order.

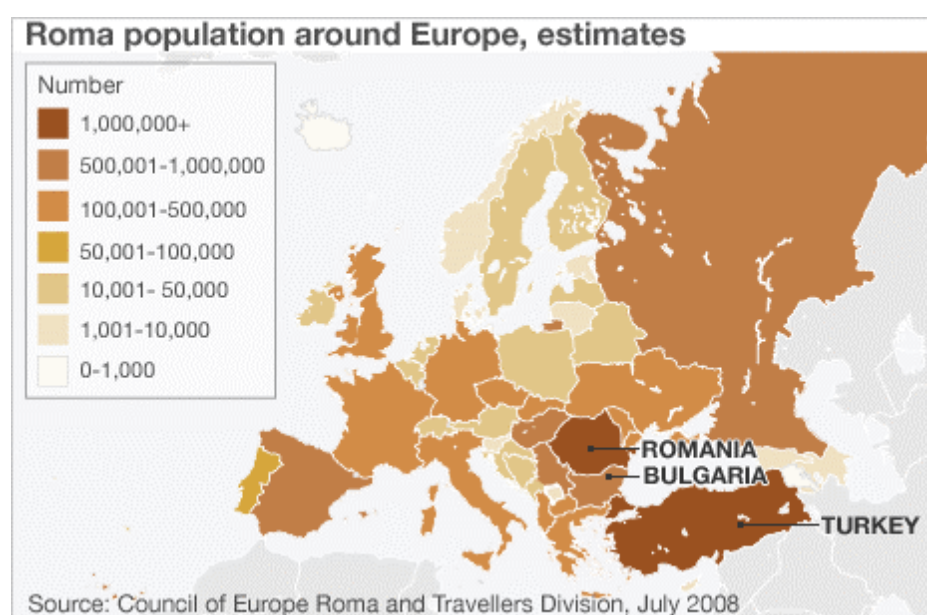
This article will be guided by the questions such as - what are the essential traits and future steps of identity-formation of the Roma now. The Mikesell and Murphy (1991) framework¹ will be applied to the current situation in nation-building without staying too theoretical. Minority aspirations will be discussed through the documents of European institutions and relevant social scientists.

Along with having issues in assuming Roma identity come problems in motivating the population to engage with local politics. The number of non-Roma activists that are mobilized for their issue is far too large compared to the actual Roma activists. The lack of their presence in the political life is due to many factors, out of which most are linked to problems of access to social goods (accessible and good quality healthcare and drinking water, for example). Although there is a pan-European Romani elite that is making ethnic discrimination issues more visible, it is more than necessary to further invest in providing the population with the means to engage in public life. To put in context the lack of their political uprising of our time, one must understand how cultural values that are specific to the Roma community interact with the dominant society. The legal status of the Roma will be first mentioned here, as their recognition as a national or ethnic minority varies in Europe. Moreover, there is a legal limbo regarding their official recognition that is in the process of becoming uniform thanks to the Framework Convention for the Protection of National Minorities (FCNM). Secondly, racism issues will be touched upon as an obstacle to access to social goods. With the help of documents issued by the European Commission and a European Parliament study, a theoretical framework of discrimination problems will be shown. A field research done by Janević et al. (2011) will help in comprehending

¹ "We propose a diagnostic formula that focuses on minority-group demands ranging from recognition, access, and participation to separation, autonomy, and independence. We then consider the significance of geographical context and group-state interaction for minority goals." (Mikesell et Murphy 1991)

more specific, down to earth problems that are unfortunately far from the application of international conventions against minority discrimination. These authors' experience provides examples of struggle that Roma women are faced with when trying to access health services. Finally, an effort to comprehend the importance of political mobilization in expanding a pan-Roma consciousness will be touched upon. To be able to rely on relevant demographic data, one must bear in mind that these can be manipulated by governments as they are crucial for nation-building processes.

The legal status of Roma people in Europe

It is widely known that to understand the Roma one has to take into account the cultural context of the society's majority (Liégeois 2008) population. The geopolitical and historical events that shaped majority societies affected the Roma population in many ways. It bears stressing that personal attitudes, public opinion, social tendencies, and policies are constantly changing, and by that automatically affecting this minority group. Before getting into details about the legal status of Roma in different European states, it seems essential to evoke the question of numbers. The reason behind the thinking of numbers (see map Council of Europe 2008) as important in the development of Roma

nation and identity-building is partially explained in Sara Memo's article² (Agarin et al. 2014).

Declaring oneself as Roma at the census and openly assuming personal ethnic/national identity contributes to the advancement of group identity. As in some countries questioning people on their ethnic identity is not legal, population estimations become the only global idea of numbers that one can analyze. Moreover, (...) *the Roma have consistently been portrayed as passive objects in a chess game (...)* (Plaut 2012) which implies that this population needs to become more transparent on both local and public levels to express that they are *fully capable of speaking or acting for themselves*. Plaut shows in her article how efforts to shape the public opinion are essential in positive identity-building and taking control over ethnic representation stereotypes. She uses the outrageous expulsion events that President Sarkozy started in 2007 to give an example of how media representation can be reshaped to suit a certain positive purpose³. The traditional role of the Roma as victims was constantly questioned by Roma news platforms, fora, and officials. While reviewing the English language media since 2001, Plaut notes that any Roma character is practically obliged by the media representation given so far to fit in existing frames - either as criminals or victims. These are only some of the reasons why various strategies for developing a positive identity among the Roma should be in focus. Education, even though often very problematic or segregated, has the potential of playing a decisive role in integrating positive identity attitude into the young people's social representations. As national identity building is an entirely artificial process, good organization and a strong agenda are needed on a pan-Romani level.

Positive identity reputation helps gain more visibility on several important levels. Moreover, it puts pressure on the representatives, as much on the Roma political parties as on the majority government officials. A bigger critical mass could be, from the authorities' perspective, both an advantage and a democratic power threat. As mentioned

² For more information please see Memo, Sara. "Roma as a Pan-European Minority? Opportunities for Political and Legal Recognition." In *When Stereotype Meets Prejudice: Antiziganism in European Societies*. Stuttgart: ibidem, 2014. <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:101:1-2015062910281>.

³ For more information on the subject see, for example – Plaut, Shayna. "Expelling the Victim by Demanding Voice: The Counterframing of Transnational Romani Activism." *Alternatives: Global, Local, Political* 37, no. 1 (February 2012): 52–65. URL: <https://doi.org/10.1177/0304375412439676>.

in the introduction, the legal status of this minority group varies based on demographic data, but also on other political factors. Hence, the numerical proportion of the Roma population partially clarifies the differences between their constitutional statuses in Europe. Their legal neglect, uncertainty, the so-called 'legal-limbo' exists because their status as a national minority group is not granted everywhere. This is a big issue since it influences their coexistence with other groups and their group's image. Apart from these everyday factors, as Memo states, *it predetermines political and social recognition* (Agarin et al. 2014).

Memo also claims that in European domestic jurisdiction there are four constitutional approaches to regulate the legal status of the Roma minority. Nuances apply to this division:

1. repressive national systems
2. liberal agnostic systems indifferent to differences
3. promotional systems
4. multinational equal systems

Back in 1998 the member states started to change the legal status of the Roma thanks to the effect of FCNM. So far, out of the 47 member states, 39 have ratified the convention and recognized the Roma as a minority group (Council of Europe 1995). In 8 states the concept *national minority* is not legally acknowledged, and 4 out of those 8 did not specify on the Roma minority status for different reasons. For example, Denmark did not do so considering full integration, while the Netherlands and Portugal didn't do it because of the lack of clear territorial features (Agarin et al. 2014). Among the states that signed or ratified the convention, there are certainly significant differences in the way they apply it and the way they define the status of Roma. Inequalities are also due to various conceptions of ethos and demos that shaped the national identity of most member countries. However, defining the legal status is one of the important steps to recognition, the first minority key aspiration defined by Mikesell and Murphy (1991). In practical terms, legal unrecognition is a direct obstacle to a series of investments into a more equal access to education that would in turn better the social mobility of Roma people, and consequently their living standard. Some crucial investments come from government

subsidies that try to assure a wide range of institutional support for national minority communities.

Racism as an obstacle to access to social goods

Rethinking Mikesell and Murphy, one thinks of contextualizing the obstacles to *access* and see how they influence further Roma civil empowerment. Probably the most striking of all obstacles is racism, the basis of a series of problematic consequences that are discussed by the following statement of the European Commission:

“In all countries where statistics are available or surveys have been carried out, they show that Roma have substantially lower levels of education, much higher rates of unemployment, significantly lower levels of income and poorer health than the rest of the population.” (Europäische Union 2014)

Even though racism is a recurring issue of the old continent, today's ways of expressing it are more complex than they used to be in the previous centuries. Institutionalized racism directly blocks access to social goods to any stigmatized minority, and so the Roma also suffer serious physical, emotional and political consequences. Attempting to tackle these problems, the world has developed several defense mechanisms for various types of discrimination. Inclusion is, according to the European Commission (2017), one of the ways of facilitating access to social goods for the Roma.

According to a European Parliament study, a multidimensional approach is necessary to seriously address the long-term marginality that keeps this population far from social goods (Europäische Union 2014). To understand both exogenous and endogenous variables, a field research in Serbia and Macedonia will be reviewed. Janević and her colleagues nicely illustrate the problems in accessing health systems in the Balkans. Poorly informed about facilities, rights, and obligations, Roma women in these countries have difficulties in preserving their mental and physical health as well as dignity. The majority is often poorly informed about the minority culture and therefore judges the culture-specific actions without knowing what they stand for. For example, when a Roma woman shows up at the hospital accompanied by half of her family, the staff will be judgmental, and in some cases even restrict the husband's physical access to places where he is free to enter (Janevic et al. 2011). It is important to note that even if we imagine that the same rules would apply to any patient, the subjective experience of a

Roma woman is emotionally far more aggressive than a person socialized in a more individualistic cultural environment. Therefore, it is the goal of social scientists to warn the society about potential racialized health treatment that must be more seriously addressed in European states. Nevertheless, mistreatment of the Roma by the health workers shows the complexity of *multiple disadvantaged people's* issues, as some European governments like to call them. Janević shows that health staff is aware of institutionalized racism as a shameful behavior, as they are trying to prove to the researchers that there is no such thing. Doctors' view is very different from the patient's, and the latter constantly feels the general hostility while asking for basic social rights. Moreover, identity problems step in at this point of interaction, as Janević quotes several interviewees who were blaming themselves for being culturally different. Ashamed of their own ethnic identity (Janevic et al. 2011 - there are shocking quotes in the article where women are justifying the verbal aggressors), Roma women try to excuse the doctor's inappropriate actions and attitudes by assuming the guilt of not being assimilated enough. These negative identity auto-representations could be quite easily avoided by facilitating access to decent housing and financial services. It bears stressing that if the Roma don't enjoy basic human rights and social benefits it is hard to imagine any type of social and political empowerment. Claiming rights to equal access would bring confidence and dignity to the people in question and help develop a positive identity formation. Access to the education system and to the labor market could be crucial in expanding the network of Roma intellectuals and future activists. Nation-building, in the long run, depends to a large extent on the outcome of the efforts for equality in access.

The importance of political mobilization

To facilitate identity-building processes and make them seem more natural to the population concerned, it is utterly urgent to invest in political mobilization of the Roma. Positive associations are needed to ensure the reproduction of existing activism and promote further development. There are countries, such as Romania that guarantee Parliament seats to national minorities, but is this as effective as it sounds? Granting formal influence without going through the regular democratic processes holds its

symbolic importance, but it certainly does not change the generally negative attitude of the Roma towards politics. Access to political participation is one of the key factors for civil emancipation. Therefore, different ways of identity-building emerge and are slowly mobilizing into more global political empowerment and nation-building. In addition to the difficulties of avoiding the legal limbo, state politics have burdened Roma political activists by another obstacle:

'Unlike other minorities in the European countries, the Roma have no kin state and are not politically mobilized. This not only makes them a truly "transnational" minority but also, makes improvement of their status largely dependent on the policies of European Union.'
(Europäische Union 2014)

These transnational characteristics must find their way to be used for a good cause in the time of multiculturalist tendencies within the EU. Since there is no way of relying on a kin state, Roma activists and European policymakers could try relying on the population itself. The latter is very hard to track demographically, and this is where education, communication, and information could be key strategies. People need to be taught how to claim the rights and benefits they are entitled to, for their sake on an individual level, but also on a macro-political level. Declaring oneself as Roma, can, on a larger scale, give numeric arguments to Roma lobbyists. Populist governments that are, officially, anti-minority oriented represent a big threat to the implementation of projects under the roof of the EU and other international NGOs. Numbers extracted from budgets and demographic data are often decontextualized and manipulated for the sake of a negative outcome. It is a discouraging fact that even today in one of the most developed parts of the world people do not know how to read numbers and critical thinking is an alarming issue among the voters in many cultures. It is, therefore, easy to feed ethnic hatred and anti-Roma attitudes through the mass media.

A pan-Roma consciousness is one of the biggest tasks of political activists who engage in nation-building. Deepening the sense of belonging and trust in a community wider than one's neighborhood is an abstract and, if one may add, not necessarily logical or natural way of thinking for the humankind. It will be interesting to observe the transmission of national myths in the XXI century and see what the population's feedback is. Unfortunately, anti-discrimination laws are not sufficient mechanisms of defense. However, where the law fails, education can help. Imposing social-science classes in

schools could be a good starting point for future change in xenophobia and social exclusion. Uncontrolled eruptions of hate speech and ignorance regarding minority issues can be witnessed today, and one must take civil responsibilities in countries whose governments are not acting accordingly.

Conclusion

Identity is the key notion capable of making every individual relate to it, regardless of their social status. Therefore, not having a clear kin-state could be a problematic thing when developing an international activist agenda for Roma people, but as it was stated before by numerous scholars, nation-building is an utterly artificial process, consequently it should be possible to implement in the wider societies. Reusing Mikesell and Murphy's framework of minority aspirations makes us aware of the long way to go that is before Roma nation-building. Fully applying these aspiration concepts to Roma population would require further research. Some of the notions and ideas that would be important to focus on in the future will be listed in this part, as an opening to new layers and perspectives of the problem is essential in social sciences.

As it has been noted, recognition is the starting legal point that makes room for deeper development of the Roma matter. Naturally, further work on demographic data is extremely important for fruitfully lobbying for equal access to social goods. Also, institutionalized racism must be addressed more forcefully through educational systems unlike only relying on anti-discrimination mechanisms developed in European governments until now. What is more, the aspiration that is central to nation-building certainly is political participation. Aside from building pan-Roma consciousness underlining the importance of confronting internal gender segregation in the process of political empowerment is necessary. Gender issues bring us to contemplate the more severe aspirations described by Mikesell and Murphy (1991) in order to see how they apply to Roma identity and nation-building.

On a legislative note, the separation or exemption from the rules that apply to everyone else could be done on religious or cultural grounds in some countries. Observing the impact of Romanian Roma leaders' attempts to redefine the legal marriage age will be very interesting. This type of dilemma puts feminist points of view in direct conflict with the multiculturalist ones. Imagining the negative consequences on the physical and mental health of young women makes them scapegoats of the Roma and non-Roma communication. It thus a serious decision to be made by political elites through the continent, with much at stake.

Concerning the current political tendencies in Europe, one can only hope for cultural pluralism to (re)become a relevant social solution in the eyes of the officials. Added to that, it is essential for the governments across the world to understand the importance of having experts in migration and minority policy-making. Future migration policy objectives such as data collection improvement, international leadership, xenophobia prevention, transnational rights and labor demands (Goldin, Cameron, et Balarajan 2011) could bring significant change to the society. In the meantime, the bloody outcomes of unprofessional interethnic management and over-protective border controls sadly became parts of our social reality.

Bibliography

1. Agarin, Timofey, Matthew Kott, Katharina Crepaz, Markus End, Julija Sardelic, Huub van Baar, Sara Memo, Ioana Vrabiescu, Timofey Agarin, et Diana Popescu (2014): *When Stereotype Meets Prejudice: Antiziganism in European Societies*. Stuttgart: ibidem. [online] Available at: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:101:1-2015062910281>. (Accessed on: March 6, 2018)
2. Council of Europe (2008): « Roma population around Europe, estimates ». Roma and Travellers Division. [online] Available at: <http://a.cs.coe.int/team20/cahrom/documents/Glossary%20Roma%20EN%20version%2018%20May%202012.pdf>; (Accessed on: March 9, 2018)

3. Council of Europe, Conseil d'Europe (1995): Framework Convention For the Protection of National Minorities. [online] Available at: <https://rm.coe.int/16800c10c>; (Accessed on: March 6, 2018)
4. Europäische Union, éd. 2014. Poverty and Employment: The Situation of Roma in 11 EU Member States. Roma Survey - Data in Focus. Luxembourg: Publ. Off. of the Europ. Union
5. European Commission. 2017. « Evaluation of the EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020 ». Ref. Ares (2017)1716166. [online] Available at: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/initiatives/ares-2017-1716166_en; (Accessed on March 12, 2018)
6. Goldin, Ian, Geoffrey Cameron, et Meera Balarajan (2011): *Exceptional People How Migration Shaped Our World and Will Define Our Future*. Princeton, N.J.: Princeton University Press
7. Janevic, Teresa, Pooja Sripad, Elizabeth Bradley, et Vera Dimitrievska (2011): « "There's No Kind of Respect Here" A Qualitative Study of Racism and Access to Maternal Health Care among Romani Women in the Balkans ». *International Journal for Equity in Health* 10 (1): 53. [online] Available at: <https://doi.org/10.1186/1475-9276-10-53>; (Accessed on: March 10, 2018)
8. Liégeois, Jean-Pierre (2008): *Roma in Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publishing
9. Mikesell, Marvin W., et Alexander B. Murphy (1991): « A Framework for Comparative Study of Minority-Group Aspirations ». In: *Annals of the Association of American Geographers* 81 (4): 581-604.
10. Plaut, Shayna (2012): « Expelling the Victim by Demanding Voice: The Counterframing of Transnational Romani Activism ». *Alternatives: Global, Local, Political* 37 (1): 52-65.

Justyna Pazura

A critique of the Gypsy/Roma and Traveller community's cultural rights in the UK: discrimination in planning law and policy

A cigány/roma és utazó közösség Egyesült Királyságbeli kulturális jogainak kritikája: diszkrimináció a tervezési törvényben és rendelkezésben

Abstract

Despite the Council of Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities (FCNM) monitoring Gypsy and Traveller communities' situation for fifteen years now as well as the UK Government providing some initiatives, the Gypsy, Roma and Travellers continue to face serious discrimination in the United Kingdom in the area of planning and caravan site provision (FCNM 2017). Using social theory on cultural identity and power relations, in this essay I critique the current Localism Act 2011 and Planning Policy for Travellers Sites 2015 for advancing discriminatory practice against Gypsy, Roma and Traveller minority. I explore how the Localism Act 2011 and Planning Policy for Travellers Sites 2015 are rooted within a 'cultural essentialist' idea of what it means to be part of this minority. I focus on the example of the UK government changing the definition of this minority group to exclude those who cease to travel permanently, which may be because of health, education or old age (PPTS 2015, The Traveller Movement 2015). I then, show that this kind of categorization of Gypsy/Roma and Travellers in practice reveals that current UK law is not compliant with regional human rights instruments and standards such as the FCNM (1998) and the European Convention on Human Rights (ECHR 1953). Indeed, it reinforces a rigid and imposed category for Gypsy/Roma and Travellers forcing them to decide to either conform to the label or cease to be identified as Gypsies and Travellers. Ultimately until the narrow and culturally essentialist understanding of Gypsies/Travellers minority in the UK is tackled through both legal and non-legal ways (e.g. community representation) (Ryder et al. 2012:28), then every policy created will always be limited in its capacity to tackle existing discrimination of this minority group.

Absztrakt

Az Európa Tanács a Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezménye (FCNM), amely tizenöt éve megfigyelés alatt tartja a cigány és az utazó közösségek helyzetét, valamint az Egyesült Királyság kormányának néhány kezdeményezése ellenére, a tervezés és a lakóautók helyének biztosítása terén (FCNM 2017) a cigány, roma és utazók továbbra is jelentős diszkriminációval szembesülnek az Egyesült Királyság területén. Jelen tanulmányomban a kulturális identitás és a hatalmi kapcsolatok társadalmi elméletének felhasználásával bírálok a jelenlegi 2011-es Lokalitas törvényt /Localism Act/, és a 2015-ös Utazási helyek tervezési rendelete /Planning Policy for Travellers Sites/ mint a cigány, roma és utazó kisebbségek elleni diszkriminatív gyakorlatot elősegítő rendelkezést.

Megvizsgálom, hogy a 2011-es Lokalitas törvény, és a 2015-ös Utazási helyek tervezési rendelete miként eredeztetnek a "kulturális esszencialisták" eme kisebbségi csoportra vonatkozó meghatározásából. Vizsgálódásom középpontjában az Egyesült Királyság azon példája áll, amely azt mutatja, a Kormány megváltoztatja eme kisebbségi csoportnak a meghatározását annak érdekében, hogy kizárja azokat, akik különböző – úgy, mint egészséggel, tanulással vagy idős korrallal kapcsolatos (PPTS 2015, The Traveler Movement 2015) – okokból véglegesen feladják az utazást.

Rámutatok arra, hogy a cigány, roma és utazók ilyenfajta kategorizálása a gyakorlatban azt igazolja, az Egyesült Királyság jelenlegi jogszabályai nem felelnek meg a regionális emberjogi eszközöknek és szabványoknak, úgy, mint az FCNM (1998) és az emberi jogokról szóló európai egyezménynek (ECHR1953). Ez a fajta kategorizálás megerősíti a cigány, roma és utazók számára előírt merev határokat, döntésre kényszerítve őket, vagy megfelelnek az előírt meghatározásnak, vagy megszűnik cigány és utazókként való identifikációjuk. Végül mindaddig, amíg az Egyesült Királyságban a cigányok, utazók kisebbségének szűklátókörű, kulturális esszencialista megértését nem kezelik jogi és közösségi eszközökkel (Ryder et al., 2012:28), az ezzel kapcsolatos rendeletek mindig is korlátozottak lesznek abban, hogy megbirkózzanak eme kisebbségi csoport hátrányos megkülönböztetésének problémájával.

Introduction

Despite the Council of Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities (FCNM) monitoring Gypsy and Traveller communities' situation for fifteen years now as well as the UK Government providing some initiatives, the Gypsy, Roma and Travellers continue to face serious discrimination in the United Kingdom (FCNM 2017). The recently published Opinion by the Advisory Committee (AC) for Council of Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities (FCNM) for the United Kingdom provides an excellent opportunity to revisit the debate on discrimination faced by Gypsy and Traveller communities (FCNM 2017). The Advisory Committee's Opinion notes the variety of issues that Gypsy/Roma and Travellers face in all political, social and economic parts of life (FCNM 2017:12).

Additionally, the report published in October 2016 by the European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) confirms that policy changes are urgently needed in the UK today, especially in areas of planning and caravan sites provision (ECRI 2016:30). Attempts to combat Gypsy/Roma and Traveller discrimination have been criticised for being reactive rather than showing real dedication and positive action towards equality for this minority group. The lack of sufficient representation and engagement with the communities have resulted in "limited to cosmetic" policies adopted until now (ECRI 2016:30). One of the main aspects of continuous discriminatory practice for Gypsies and Travellers is the lack of sufficient caravan site provision for them to live on (ECRI 2016:31). This is because "local councils are often unwilling to provide new sites due to tensions between Gypsies/Travellers and the rest of the population" (ECRI 2016:31). This suggests a **cycle of discrimination**, which is not being broken through sufficient positive action by the UK Government. To understand what kind of policies, need to be implemented so that this cycle is broken, it is crucial to account for the caravan site provision problems Gypsies/ Roma and Travellers face on everyday basis, so that the issues concerning their livelihood can be adequately addressed.

I will begin by explaining the current political, social and economic situation of Gypsies/Roma and Travellers in the United Kingdom—how discrimination of this minority group continues to be a critical issue in all aspects of life. I will assess the

compliance of UK legislation (Localism Act 2011 and Planning Policy for Travellers Sites 2015) with regional human rights instruments and standards (FCNM and the European Court of Human rights). Using social theory on cultural identity and power relations (Belton 2005, Foucault 1988, Sokefeld 1999), I will analyse the reasons behind the law's limited impact on combating Gypsy/Roma and Traveller discrimination. This is a timely discussion, based within the debate on multiculturalism and the position of ethnic minorities in the UK (Barry 2001).

Gypsy/Roma and Travellers have been often understood within a dichotomy of spectrums: on the one hand, they are romanticised, on the other hand, they are resented as 'Outsiders' (Clark and Greenfield 2005:282; Thornton 2014; Okely 2014). I will predominantly focus on the latter, that is they are resented as 'Outsiders' and on policymaking that is supposed to improve the vulnerable position of Gypsy/Roma and Travellers. I will argue that both the Localism Act 2011 and Planning Policy for Travellers Sites 2015 are rooted within a 'cultural essentialist' idea of what it means to be part of this minority¹. I suggest that current UK legislation does not tackle the fundamental power relations in which Gypsy/Roma and Traveller's position is embedded in (Belton 2005). In fact, the Localism Act (2011) together with the Planning Policy for Travellers (PPTS 2015) reinforces those inequalities. A clear example of this is the UK government changing the definition of this minority group in planning policies to exclude those who cease to travel permanently, which may be because of health, education or old age (PPTS 2015, The Traveller Movement 2015). This kind of categorisation of Gypsy/Roma and Travellers shows that current UK law is not compliant with regional human rights instruments and standards such as the FCNM (1998) and the European Convention on Human Rights (ECHR 1953). Additionally, it reinforces a rigid and imposed category for Gypsy/Roma and Travellers forcing them to decide to either conform to the label, or cease to be identified as Gypsies and Travellers. Ultimately, I will argue that the most significant reason for the continuing discrimination of Gypsies/Roma and Travellers is the fact that the law does not deal with the uneven power relations embedded within the way Gypsies/Roma and Travellers live everyday life (Belton 2005:135). Until the narrow and

¹ Cultural essentialism refers to 'categorising groups of people within a culture, or from other cultures, according to essential qualities'. <https://study.com/academy/lesson/cultural-essentialism-definition-examples.html> In this case, I argue that UK policy treats Gypsies/Travellers an essentially nomadic minority and therefore Gypsies/ Travellers who settle down for any given reason, are no longer treated as a member of the minority, according to the planning policy.

culturally essentialist understanding of Gypsies/Travellers minority in the UK is tackled through both legal and non-legal ways (e.g. community representation) (Ryder et al. 2012:28), then every policy created will always be limited in its capacity to tackle existing discrimination of this minority group.

Who are the Gypsy/Roma and Travellers and why do they need protection against discrimination?

Despite Gypsy/Roma and Traveller's presence in the UK for over 500 years, there continues to be a lot of confusion surrounding their identity (Clark and Greenfield, 2005:10-11). Understanding the identity of this minority is vital in adequately addressing their vulnerable situation.

Gypsies/ Roma and Travellers are considered a minority group in the United Kingdom, as specified under the FCNM, as well as the Equality Act 2010. The FCNM does not work with an agreed national minority definition, the UK bases its categorisation on broad 'racial' category (FCNM 2001). There have been a number of misconceptions that exist in public discourse, which "often impede meaningful insights and understanding of the causes of Gypsy/Roma and Traveller exclusion in society" (Clark and Greenfield 2005:5).

In the 2011 census for England and Wales, Gypsies and Travellers were able to mark their ethnic origin for the first time (ECRI 2016). This resulted in fifty-eight thousand people having identified themselves as belonging to these two categories, although estimates show the numbers to be much greater in real life (ECRI 2016). The Minority Rights Group report "Roma/Gypsies: A European Minority" (1995) defines 'Gypsies' as an ethnic group formed by a diaspora of groups from India since the 10th century. In the UK, they have arrived since the 15th century and are not a homogeneous category. Evidence shows that there are many subgroups within this term, such as English Romani Gypsies, Welsh Gypsies, Scottish Gypsy/Travellers. Travellers on the other hand are referred to as indigenous European ethnic groups "whose culture is characterised by self-employment, occupational fluidity and nomad-ism" (Clark and Greenfield, 2005:11).

In the UK, we find Irish Travellers as the most predominant group, who have migrated largely in the 1950-60s (Clark and Greenfield 2005:15; Ryder 2014). Additionally, the Roma have largely migrated to the UK after the fall of Communism in 1989 and after the accession of 8 states into the EU post 2004 (Ryder 2014). Freedom of movement allowed the Roma to escape discrimination in countries such as Slovakia and Czech Republic (Ryder 2014:21), in hope for a better treatment in the UK.

In this sense, Gypsy, Roma and Traveller is a collective term used to describe many cultural and ethnic groups. Ethnicity may be established by for example: shared language, nomadic way of life, and self-identification. Defining a person as a Gypsy, Roma or Traveller is a matter of self-ascription and does not exclude those who are living in houses. Ethnic identity of Gypsy, Roma and Travellers is not lost when members of the communities settle down, or temporarily cease to travel. Instead, their identity it continues and adapts to the new circumstances. UK policies should therefore take this into account.

Today, the Gypsy/Roma and Travellers are in a general sense not well represented or “seen within a dichotomy of spectrums with romanticised and demonised images” (Clark & Greenfield 2005:282). Unfortunately, this is a common issue in the wider European context as Gypsy/Roma and Traveller identity is often looked through “stereotypically tinted spectacles” (Clark and Greenfield 2005:17). Labels such as “romantic, dirty, criminal, tax avoiding, antisocial” are widely present in society and not adequately tackled by the current policies in place, despite some recognition, this is a reality that many Gypsies/Roma and Travellers struggle to deal with (Clark and Greenfield 2005:17). The imagery has a significant impact on policymaking and public discourse, which in turn feeds in the attitudes with which Gypsy/Roma and Travellers are trying to live with (Okely 2014).

The Legal Framework

Having explored background understanding of Gypsy/Roma and Traveller's identity there is a need to move on to analyse the current UK legislation on planning policy for this

minority group. For many Gypsy/Roma and Travellers, nomad-ism is rooted within their culture and identity. Having their lifestyle respected, treated with equality and accommodated for their cultural needs is needed more than ever, given the context of Brexit and possible impact on the freedom of movement of this minority group in the near future.

The issue of site provision and planning is central to tackling the existing vulnerable position of Gypsy/Roma and Travellers in the UK. Article 11(1) of the International Covenant of Economic, Social and Cultural Rights (1966) states that everyone has the fundamental right to “adequate standard of living” through which people are able to flourish in other aspects of life. In the case of Gypsies/Roma and Travellers, a nomadic lifestyle is one of their fundamental cultural traditions, and the ability of practising their culture is essential to their identity. In essence, a secure site provision forms “a bedrock of the Traveller economy, providing workspace and [...] enabling families to develop a network of clients in construction, landscaping and retail” (Ryder and Cemlyn 2016:3).

The regional framework aimed to protect the rights of national minorities such as Gypsies/Roma and Travellers in the UK (AC Opinion of FCNM 2001; 2017) has, over the course of four monitoring cycles, reviewed that the caravan site and housing provision for this minority is an urgent issue. The most recently published report by the AC (FCNM 2017) recommends to “revert to previous legislation in England addressing specifically the provision of permanent and temporary sites needs of the Gypsies and Travellers minority [...] (p2).” The AC Opinion advises to “reinstate a duty for local authorities to provide [*permanent and temporary*] sites when the need has been identified in order to ensure adequate availability [...]” (AC Opinion FCNM 2017:2). Additionally, the most recent ECRI report (2016:31-32) confirms, “One of the most pressing issues for Gypsies and Travellers continue(s) to be the lack of site provision”. The Localism Act 2011 and the Planning Policy for Traveller Sites 2012 are the two main policies that are of concern.

Localism Act 2011

With the introduction of the Localism Act (2011), the government abolished regional planning provision targets for local councils. This means that local authorities no longer have to meet set regional targets (Regional Strategies), “including targets for the provision of Gypsy and Traveller pitches within each area” (Smith 2016:2). Instead, local councils “should follow Section 225 of the Housing Act 2004, and therefore have an obligation to carry out an assessment of the needs of Gypsies and Travellers” (Smith 2016:4). This change aimed to increase efficiency in the central government by allowing local authorities to assess local needs more precisely, instead of relying on centralised targets. The Localism Act (2011) allowed local planning authorities more control over planning and development in their local areas (ECRI 2016). However, The European Roma and Travellers Forum has stated that this kind of development is “bad practice”, signalling the possible decline in number and quality of sites provided by the local councils (Smith 2016:4). This is because local authorities are “often unwilling to provide new sites due to high levels of tension between Gypsies and Travellers and the rest of the local population” (ECRI 2016:32). This is an urgent problem, as “the lack of access to authorised pitches means that Gypsies and Travellers will resort to wasteland or roadside accommodation” that is unauthorised (ECRI 2016:32). In 2016, there has been an estimate of 1000 caravans on the roadside, and these unauthorised encampments lead to repeated evictions, causing instability to Gypsy and Traveller families (ECRI 2016). A system that unfairly affects this minority group is discriminatory practice and reveals the unequal power relations rooted within this policy. Gypsies/Roma and Travellers cannot practice their culture without constraints because lack of willingness from the authorities to tackle the existing tensions between the minorities nomadic lifestyle and the rest of society. This existing uneven power relation in fact feeds into the rhetoric of ‘cultural rights privileging groups with minority status’ (Ryder 2014:30). The next section will illustrate how this idea has been recently applied to Planning Policy for Travellers Sites (PPTS 2015).

August 2015 Change of Definition in Planning Policy for Traveller Sites (PPTS)

Some politicians have claimed, “Gypsies/ Roma and Travellers have been unfairly benefiting from the Humans Rights Act and the ‘rights culture’ which unfairly privileged

a minority above a majority” (Ryder 2014:4). As a way to combat unfair privilege of this minority, in August 2015, the Government has changed the definition of ‘Traveller’ in planning policy to exclude those who have permanently ceased from travelling (Smith 2016). This change has been justified under the idea that “it is fair that if someone has given up travelling permanently then applications for planning permission should be considered as they are for the settled community within national planning rather than Planning Policy for Traveller Sites” (Smith 2016:3).

However, the Traveller Movement believe that such a change “make it significantly harder for Gypsies and Travellers to obtain planning permission, adding to the already existing shortage of Traveller sites in England” (The Traveller Movement 2015). This redefinition of Gypsies and Travellers for the purposes of planning disadvantages Gypsies and Travellers who stop travelling permanently, even for the reasons of health, old age or education. This means that those families that stop travelling “cease to be a Gypsy or Traveller and will not be eligible for planning permission” under the PPTS (The Traveller Movement 2015:1-2). Consequently, Gypsies and Travellers will be forced to travel for periods of time in order to qualify to live on a permanently authorised site (The Travellers Movement 2015:2). The Equality and Human Rights Commission (2015) have argued that this change in policy definition is inconsistent with the UK’s anti-discrimination laws under Equalities Act 2010, and breach of Article 8’s ‘right to respect for his private and family life, his home and correspondence’ in the Human Rights Act (1998), and The European Convention on Human Rights (1953).

Chakraborti & Garland (2015:218) argue that “even when Gypsies/Roma and Travellers purchase land for development of a site they are rarely welcomed by sedentary communities. In addition, Gypsy and Traveller sites are significantly less likely to be granted planning permission, as opposed to other minority groups (Ryder 2014, Chakraborti & Garland 2015).

Gypsy and Traveller advocates have argued that the Localism Act 2011 “fails to cut through local opposition to sites and is in fact facilitating obstructionism which is leading to a continuous shortfall of sites” (Ryder and Cemlyn 2016:5). In recent years there has been a greater chance of “conflict with wider society as Gypsies and Travellers have been compelled to launch retrospective planning applications to live on their own land or occupy prominent public spaces on account of the growing shortage of unused land and

greater regulation that land is now subjected to” (Richardson and Ryder 2016:219). This increased level of control over Gypsy and Traveller lifestyle is imposed by policy driven regulation, as well as through “assimilation that has be-fallen many Gypsy and Travellers who have entered into housing because of the shortage of sites [...]” (Richardson and Ryder 2016:219).

This unequal policy process, together with the impact of re-distribution of power to local planning authorities through the Localism Act 2011 leads to local authorities being reluctant to tackle the issue of segregation and marginalisation of Gypsies and Travellers in the UK. Local authorities seem to struggle with the task of providing adequate sites “either for objective reasons or because of counterproductive behaviour among local representatives and sections of the public” (Richardson and Ryder 2016:219; Thornton 2014; Parvin 2009). Essentially, the Localism Act of 2011 has led to “little real supervision by the central government to ensure that needs are met (e.g. in England and Scotland)” (AC Opinion FCNM 2017; ECRI 2016). The lack of sufficient site provision and the impact of this, as well as the restrictive ethnic definition of this minority in the PPTS (2012) puts a risk at the continuance of Gypsy and Traveller cultural lifestyle (FCNM 2017).

Discriminatory Practice

This practice is discriminatory under the Framework Protection of National Minorities (FCNM), a regional human rights structure that the UK has been part of for seventeen years. Essentially, this practice is not complicit with Article 4 (2) as the changes in PPTS do not ensure that “adequate measures” are being taken to “promote in all areas of economic, social [...] and cultural life, full and effective equality between persons belonging to national minority” (FCNM 1998). The argument presented to justify the changes is based on ‘fairness’, yet equality in policy should not mean that all people are treated the same. Travellers who stop travelling permanently due to poor health or education should not be disregarded as members of their ethnic minority (Smith 2016). This practice violates Article 2 (3) as measures adopted to promote equality are

discriminatory of the minority group.

Furthermore, this 'bad practice' goes against Article 5 (2) of the FCNM. Essentially, the fact that a number of Gypsy/Roma and Travellers have entered into housing because of shortage of sites, demonstrates that the policies fail to "protect [...] from any actions aimed at [...] assimilation" (Article 5 (2)). Furthermore, the continuous issue of hostility between Gypsy/Roma and Traveller communities and the rest of the population is deepened due to reluctance of local authorities to combat the discrimination. This practice, fails to "encourage a spirit of tolerance and intercultural dialogue and take effective measures to promote mutual respect and understanding", as stated in Article 6 (1) of the FCNM.

This issue of planning and sufficient site provision for Gypsies/Roma and Travellers has been persistent through AC Opinion reports since the first monitoring cycle in 2001 (AC Opinion FCNM 2001). This could indicate the limitations of the attempts to tackle the issues that Gypsy/Roma and Travellers are facing in the UK. Additionally, the cases of *Buckley v. United Kingdom* (1996) as well as *Connors v. United Kingdom* (2004) show that the issue of caravan and site provision has been affecting Gypsy/Roma and Travellers for years (European Roma Rights Centre 1996; 2004). Both cases have been brought to the European Court of Human Rights (ECtHR) and a violation of article 8 has been found (European Rights Centre 1996; 2004). The definition of this minority framed within the recent Planning Policy 2015 treats 'cultural practice' as 'essentialist', bounded and rigid characteristic of all Gypsy/Roma and Travellers (Sokefield 2001). Although a majority of Gypsy/Roma and Travellers adhere to a nomadic lifestyle as part of their culture this does not mean that when families stop travelling permanently they lose their cultural identity in real life. The PPTS (2015) redefinition of this minority harms the cultural identity of Gypsy/Roma and Travellers, because it does not use culture as a fluid and flexible term (Sokefield 2001, Chen & Morley 2006).

Gypsy/Roma and Travellers face major discrimination because the policies do not tackle uneven power relations embedded within society

Policies discussed in this article, have not adequately considered the unequal position the Gypsy/Roma and Traveller communities have been in and continue to be in the UK today. Although the recognition of this minority group in the United Kingdom is

beneficial, policies directed towards improving their lives fail to consider that there are several groups within this classification, each with diverse cultural needs (Clark and Greenfield 2005:15-17). This includes English Romani Gypsies, Welsh Gypsies, Irish Travellers, Scottish Gypsy/Travellers and New Travellers (Clark and Greenfield 2005: 15-17). This is problematic given that policies that are meant to accommodate minority cultural identity do not address the very complexity of Gypsy/Roma and Traveller identity. This is mainly because they often work with a fixed, limited and imposed identity status rather than ascribed to one by the community members (Clark & Greenfield 2005). Additionally, an imposed identity status by decision makers does not tackle the stereotypical discourse of what it means to be a Gypsy/Roma or Traveller in the United Kingdom (Okely 2014). The rigid definition of the minority in PPTS (2015) in particular is of serious concern. It has produced an imposed identity that only policy makers and local authorities can verify, instead of using an ascribed identity definition for Gypsy/Roma and Travellers. Community advocates argue that this is discriminatory since it often limits caravan – dwelling Gypsies and Travellers to working in manual work (Greenfields 2008), and thus conflicts with the Equality Act (2010) and the European Convention on Human Rights because it treats “being a Gypsy/Roma or Traveller as an occupation” rather than a minority (Hemery 2016 in Ryder and Cemlyn 2016). This reveals the embedded uneven power relations that Gypsies/Roma and Travellers struggle with in their daily life.

Knowledge about this minority group is “a product of definite power relations that operate on a defined” group (Belton 2005:133; Foucault 1988). The regional legal framework (FCNM) and domestic policies introduced to combat discrimination of Gypsy/Roma and Travellers in the United Kingdom do not tackle the existing power relations that are embedded within the social relations of Gypsies/Roma and Travellers and the rest of the population. This fundamental issue leads to all other aspects of life being dominated by a misunderstanding of Gypsy / Traveller identity, for example, in education, employment or planning (Clark and Greenfield 2005; Ryder et al. 2012). Consequently, policies are not being adequately institutionalised to tackle the core force behind discrimination – power structures faced by this minority group (Belton 2005; Foucault 1988). An imposed identity status within already existing unequal power relations leads to the creation of a discourse of ‘the Gypsy/Traveller’, ‘the other’, ‘the outsider’ (Okely 2014; 1988; Thornton 2014; Clark and Greenfield 2005). This is highly

problematic when there continues to be little understanding of the cultural communities that are labelled under one definition. As Thornton (2014:1) rightly points out, Gypsies/Roma and Travellers have over the time become “Outsiders” through policies that have framed this minority’s culture as *a problem* to deal with rather than to accommodate.

In this essay I agree with the European Commission against Racism and Intolerance (ECRI 2016) recommendations to replace the planning policy definition in England of Gypsy and Traveller with the previous one of 2012. The best solution to the problem of site provision is to negotiate sufficient pitch provision “according to the needs of these communities and that alternatives to eviction, such as the example of negotiated policy in the city of Leeds, are replicated” (ECRI 2016:32). The city of Leeds has established a “negotiated stopping policy” where Gypsy/Roma and Travellers select the location where they would like to set up their caravans and sign an agreement to stay up to three months. Additionally, “the council agrees not to evict them and to supply facilities such as toilets and waste disposal services” (ECRI 2016:33). The local authorities can decline the request for justifiable reasons but “must provide an alternative piece of land” (ECRI 2016:33). As a result, the relations between the minority groups and the local authorities have improved significantly (ECRI, 2016:33). This policy practice allows shifting the unequal power relations and establishing a mutual relationship that benefits the minority and the community.

Conclusion

Having explored the Localism Act (2011) and the recent changes to the Planning Policy for Travellers (2015) I argued that these policies currently discriminate against the Gypsy/Roma and Travellers. The UK law on site provision for this minority is not compliant with regional human rights instruments and standards, specifically the Framework Convention for the Protection of National Minorities (Article 2(3); 4 (2); 5(2) ; 6(1)), as well as Article 8 of the European Convention for the Protection of Human Rights: ‘the right to respect of private family life’. I argued that the most significant reason

for the continuous discrimination of Gypsy/Roma and Travellers is that the law does not tackle the uneven power relations that determine this minority's position in society. The above-discussed policies treat cultural rights as a privilege in a restrictive and 'essentialist' way (Sokefield 1999). Although, this essay has shed light onto the difficulties of Gypsy/Roma and Travellers face within the current policy structures when it comes to practising their nomadic lifestyle, there is scope for further research in this area. The adaptation of Public Space Protection Orders (PSPOs) in the UK, has essentially, criminalised homelessness, unfairly targeting Gypsies/Roma and Travellers, as majority of this minority are not residents (Brighton and Hove News 2016). The PSPOs allow the council to remove anyone occupying a caravan, vehicle or tent, on the grounds of anti-social behaviour (Brighton and Hove News 2016). I point to this policy, as an area of further study.

Ultimately, policies that do not adequately tackle unequal power relations, as well as a rigid definition of culture, will always be limited in their capacity to combat discrimination of not only the Gypsy/Roma and Travellers, but also of other minorities.

Bibliography

1. Barry Brian (2001): Culture and Equality. Cambridge: Polity Press
2. Belton Brian (2005): Gypsy and Traveller Ethnicity. The Social Generation of an Ethnic Phenomenon. London: Routledge
3. Cahn Cahn (2005): Towards Realising a Right to Positive Action for Roma in Europe *Connors v. UK*, European Roma Rights Centre [online] Available at: <http://www.errc.org/article/towards-realising-a-right-to-positive-action-for-roma-in-europe-connors-v-uk/2160> [Accessed on 9th May 2017]
4. Chakraboti Neil and Garland Jon (2015): Responding to Hate Crime: the Case for Connecting Policy and Research. University of Bristol: Policy Press
5. Chen Kuan-Hsing & Morley David (2006) Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies. London and New York: Routledge
6. Clark Colin and Greenfield Margaret (2005): Here to Stay. The Gypsies and Travellers of Britain. University of Hertfordshire Press

7. Department for Communities and Local Government (2015): Planning Policy for Travellers Sites (2015) [online] Available at: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/457420/Final_planning_and_travellers_policy.pdf [Accessed on 10 May 2017]
8. European Convention on Human Rights (1970): European Court of Human Rights. Strasbourg: Council of Europe
9. European Commission against Racism and Intolerance (2016): ECRI Report on the United Kingdom (fifth monitoring cycle), Strasbourg: Council of Europe [online] Available at: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/United_Kingdom/GBR-CbC-V-2016-038-ENG.pdf [Accessed on 12 May 2017]
10. Foucault Michael (1988): Power / Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977. New York: Pantheon Books
11. Framework Convention for the Protection of National Minorities Advisory Committee Opinion for the United Kingdom (2017). Strasbourg: Council of Europe [online] Available at: <https://rm.coe.int/16806fb9ab> [Accessed: 11 May 2017]
12. Framework Convention for the Protection of National Minorities Advisory Committee Opinion for the United Kingdom (2001). Strasbourg: Council of Europe, [online] Available at : <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuideMinorities8en.pdf>
13. Framework Convention for the Protection of National Minorities (1995). Strasbourg: Council of Europe [online] Available at: <https://rm.coe.int/16800c10cf> [Accessed on: 11 May 2017]
14. Greenfields Margaret. (2008): Gypsies, Travellers and Gendered Employment, Institute of Diversity Research, Inclusivity, Communities and Society. [online] Available at: <http://www.dmu.ac.uk/documents/business-and-law-documents/research/cchr/margaretgreenfieldsgenderandemployment-esrcseminar2.pdf> [Accessed on 30, May 2018]
15. Gughinski Nikolai (1996): The European Court of Human Rights Turns Down the First Case Involving a Gypsy Applicant, A case report of the ERRC. European Roma Rights Centre, [online] Available at: <http://www.errc.org/article/the-European-court-of-human-rights-turns-down-the-first-case/1482> [Accessed on 13 May 2017]

16. Legislation.gov.uk (1988) Human Rights Act (1988) [online] Available at: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/pdfs/ukpga_19980042_en.pdf [Accessed 11, May 2017]
17. Legislation.gov.uk (2010) Equality Act (2010) [online] Available at: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/15/pdfs/ukpga_20100015_en.pdf [Accessed: 11 May 2017]
18. Legislation.co.uk (2010) Localism Act (2010) [online] Available at: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2011/20/pdfs/ukpga_20110020_en.pdf [Accessed 11 May 2017]
19. Okely Judith. (2014): Recycled (mis)representations: Gypsies, Travellers or Roma treated as objects, rarely as subjects. In: *People, Place and Policy*: 8/1, pp 65-85.
20. Okely Judith. (1983): *The Traveller Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press
21. Parvin Palvin. (2009): Against Localism: Does Decentralising Power to Communities Fail Minorities? In: *The Political Quarterly*, vol. 80, no.3, pp351-360.
22. Richardson Joanna and Ryder Andrew. (2012): *Gypsies and Travellers: Empowerment and Inclusion in British Society*. Bristol: Polity Press, University of Bristol
23. Ryder Andrew (2015): Gypsies and Travellers: a big or divided society? In: *Policy and Politics*, Vol. 43, No. 1, pp101-117.
24. Ryder Andrew (2015): One Nation Conservatism: a Gypsy, Roma and Traveller Case Study. In: *Race and Class*, vol. 57, Issue 2, pp 76-85.
25. Ryder Andrew and Cemlyn Sarah (2016): Monoculturalism, Austerity and Moral Panics: assessing government progress on addressing Gypsy, Traveller and Roma exclusion. In: *Journal of Poverty and Social Justice*, Vol 24, Number 2, pp143-155 (13) Polity Press
26. Ryder, Andrew, Sarah Cemlyn, Margaret Greenfields, Joanna Richardson, and Patrice Van Cleemput.(2012) "A Critique of UK Coalition Government Policy on Gypsy, Roma and Traveller Communities." In Hosted on Equality and Diversity Forum website. 2012.
27. Sokefeld Martin. (2001): Reconsidering Identity. In: *Anthropos Institute*, Issue: 96, pp 527-544.
28. Smith Louise. (2016): *Gypsies and Travellers: Planning Provisions*, Briefing Paper, House of Commons Library, Number 07005 [online] Available

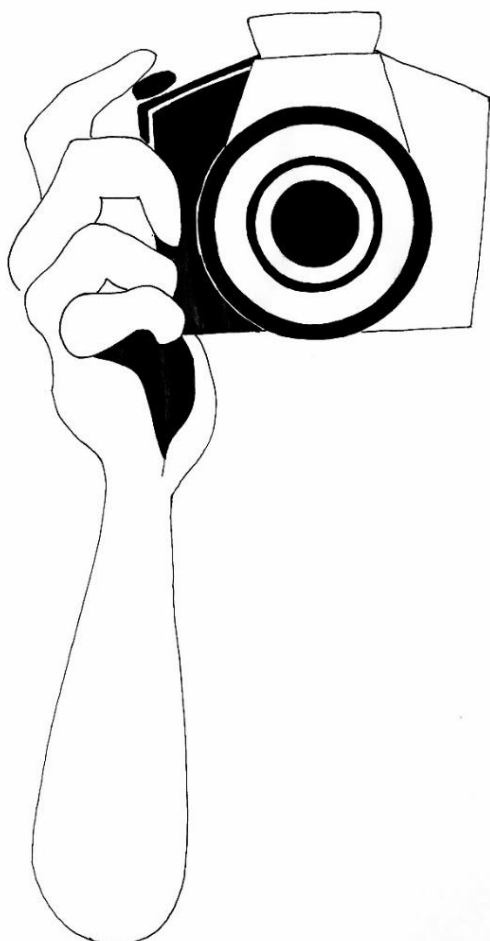
at:<http://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN07005/SN07005.pdf>

[Accessed on 12 May 2017]

29. Travellers Movement (2015): Government changes to Planning Policy for Traveller Sites [online] Available at: <http://www.travellermovement.org.uk/wp-content/uploads/2015/09/New-Government-changes-to-Planning-Policy-for-Traveller-sites-September-20151.pdf> [Accessed on 10 May 2017]
30. Thornton Marin (2014): The Outsiders: Power Differentials between Roma and Non-Roma in Europe. In: Perspectives on European Politics and Society, 15:1, 106-119.
31. The Minority Rights Group report (1995): Roma/Gypsies: A European Minority, [online] Available at: <http://minorityrights.org/publications/romagypsies-a-european-minority-october-1995/> [Accessed on 8 May 2017]
32. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner (1966) International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966) [online] Available at: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CESCR.aspx> [Accessed on 11 May 2017]

Pillanatképek

pillanatok képi rögzítése | felvételek és leírások sajátos, komplex anyaga | a
fotó mint a társadalomtudomány eszköze

Murányi Veronika

Fordított világ Budafán

Ünnepi násznép vonul Budafa utcáin: a menyasszony természetes (százkilencven centi felett), dereka mint egy éltes fa törzse, arca rózsás és borostás. Délceg vőlegénye a válláig ha ér, arcán kétes boldogság. Az ördög táncol körülöttük, húzzák a zenészek.

A farsangzáró dórejárás a felső-csallóközi falvak hagyományos szokása, melyet az elmúlt években több településen is felelevenítettek, köztük Budafán.

Mégsem a felelevenítettség érződik, mesterkélettségnek nyoma sincs, a díszes társaság olyan mintha mindig is együtt lettek volna, hiszen akiket megjelenítenek, mindig is voltak. A farsangi időszak fordított világának szereplői ők, ahol a menyasszony magas és vaskos, vőlegénye a hóna alatt is elfér, és nem az angyalok áldása kíséri őket, hanem az ördög tánca. Vőfélyük szalagos pálcájáról valódi malacfarok lobog, marcona menyecskék babakocsit tolnak színültig töltve boros és pálinkás üvegekkel. A zenészek húzzák, ünnep van, menny és pokol összeér, együtt nevetnek és nevet mindenki, aki látja őket.

Szent és profán, születés és elmúlás találkoznak, gazdagon tűzdelve obszcén jelenetekkel és kifejezésekkel. A plébános misekönyvében italos üveg bújik, az igaz fényt körteizzó alakú pálinkásüvegből osztja, és az apáca fenekére csap, ha az tvisztet táncol. Mesteremberek, vagy még inkább jelképes karakterek kísérik a nászmenetet: a böllér nyakából csülkök, derekáról kolbász lóg, megpörgeti, ha asszonyt lát; a narancssárga ruhás rab bőre fekete, malacot lop, és rendőr kergeti; a borbély tejszínhabbal keni be a bámészködókat, hatalmas késével borotvál, még hatalmasabb fésűjével frizurát igazít, elsősorban a kopaszoknak. A tejszínhabbal hajzsírozást is vállal. Amíg nevetés van, minden a helyén van.

A medve fára mászik, nagyon vad és szívesen játszik gyerekekkel, idomára láncsal fogja, amely lánc hogyan-hogy nem a táncolók és vendéglátók lába köré tekeredik, rabul ejtve őket. A rendőr papírzsebkendőre nyomtatott 100 eurósokkal fizet, miközben büntetőcédulákkal tűzdeli meg az autókat. A pék sütőlapátján kenyerét mint címerét hordja magasan (máskor gitározik vele), liszttel szórja meg a kapukat, ahol nem fogadják a dóréket. A koldus nemcsak szegény, de bánatos is, valaki tán megverhette: nagy kék folt a szeme alatt. Aprópénzeit zörgeti, itt adakozni kell járóelőnek, autósoknak, mindenkinek. A menettel halad egy gyalogjáró szalmakunyhó is, tetején varjú.

A nászmenet halad, falubeli családok által az utcán vagy az udvarban megterített dőreváró asztalok fogadják őket borral, pálinkával, „disznóságokkal” és süteményekkel. A vőfély köszönti a ház népét a nász hírét adva és az esküvőre invitálva, majd az ördög, a borbély, a böllér és a medve meg is táncoltatja őket. Kitüntetett hely az egyik ház, ahol a kemencéből frissen sült kenyérlángos vár a násznépre (életem legjobbjá) – a pék maga veszi ki. Itt is, ennél a háznál is házasság készül, a frigyre lépők az 1950-es években születtek. Szertartás keretében a pap adja össze őket, mely szinte hivatalos, hiszen a farsangi vőfély az év többi napján a falu polgármestere. Felfordult és valóságos világ összeér?

Az eseményt a korábbi években állítólag tévések is megpróbálták filmre venni, de már délben elvéreztek a kínálások hadteste által. Idén a tárogató és néhány ifjabb veszett oda a józanságot vívott harcmezőn, a dőrék vezetője szerint az utolsó házaknál a legnehezebb és leghosszabb a „küzdelem”, az idő lelassul, ahogy a józanság oszlik. Pedig még ezután, koraeste veszi kezdetét a „valódi” esküvői szertartás, ahová az utolsó 100 méteren a menyasszony már talicskában tolja részeg vőlegényét (Lökdbeneki Lácit), hogy megtörténjen a házasság, hűséget és írásba nem illő dolgokat fogadva egymásnak. A frigy létrejöttét követően az ördög meggyújtja a szalmakunyhót (mely mindez idáig saját lábán jött). A tűz ég, aki jelen volt, most mind kézenfogva (és szerepeket ledobva) járja körül a lángot, a tél múltát. „Tavaszi szél vizet áraszt...”
A világ megfordult, majd helyreáll, a nagybójt veszi kezdetét....

Vásári játékok

Számos antropológus foglalkozik részletekbe menően a hagyományos játékok vizsgálatával egy adott kultúrában. A játékok rítusként való értelmezése segíthet megérteni egy csoport gondolkodásmódját, életformáját. Két és fél-három éve Chilében élek, antropológusként dolgozom és élem mindennapjaimat. A helyi népszokásokat már első chilei látogatásom alkalmával elkezdtem megfigyelni. Megragadott, hogy több olyan közösségi játék is élő hagyományként van jelen, amelyekhez hasonlókat Magyarországon már hosszú idők óta nem játszanak az emberek. Ezeket családosan, baráti körben vagy valamilyen közösségi esemény alkalmával is játsszák, ünnepekkor, például szüret, aratás idején. Hogy ezekből az olvasó ízelítőt kaphasson, e cikk témájaként a helyi vásári játékokat választottam, közülük is azokat, amelyekben egy-egy állat valamilyen szerepet kap.

A játékelmélet antropológiai magyarázata szerint az ént jelöljük meg kiindulópontként. A játékokban az én és a társak viszonyrendszerét reprezentálja az adott közösség. De azt hogyan értelmezzük, ha a játékban állatok is „részt vesznek”?

Az itteni éveim során láttam és játszottam különféle játékokat családi körben vagy barátokkal. Ezekről azonban még kíváncsibbá tettek a vásári játékok¹, amelyekben sokszor állatok is szerepelnek valamilyen módon. Gondolkoznom sem kellett hogyan tegyem fel a kérdésemet, máris válaszolt rá Señora Maritza: *„Az állatok nekünk (Chileieknek) nagyon fontosak, mindenütt jelen vannak az életünkben. Velük dolgozunk, velük mulatunk, a gyermekeink körülöttük nőnek fel, sőt, ők kerülnek az asztalra is. Tudod, mi nagyon sok húst eszünk.”* Egyértelművé vált számomra, hogy a játékokba ily módon kerülnek be az állatok. Méghozzá a beszélgető társam által is megnevezett három szimbolikus területre: társként mint segítő, eszközként mint a szórakozás középpontja, vagy éppen becsülettel megszerzett jutalomként.

A chilei társdalom azonban a játékok területén semmiképpen sem kezelhető egy egységként, hiszen a változó környezeti adottságok miatt régióként eltérő a hagyományos életvitel. Fontos ezen a ponton megjegyezni, hogy az interjúalanyaim nagy része a déli területekről származik. Ők maguk is kiemelték, hogy az általuk felelevenített játékok délen számítanak ismertnek. *„...De ezeket persze a santiagóiak nem ismerhetik!”* - zárta la a történeteit

¹ A vásári játékok kifejezést a helyi „juegos de feria” szóösszetétel fordítása miatt használom. Értelmezésekor azonban el kell vonatkoztatnunk a magyar jelentés szerinti „vásár” vagy piac fogalmától. Magára a vásári hangulatra kell gondolnunk, amit megtapasztalhatunk egy-egy közösségi ünnep alkalmával, pl. nemzeti ünnep (Szeptember 18), rodeó, aratás-, vetés-, szüret ünnepe, a bor ünnepe, stb. Az ilyen alkalmakon gyakran látható szórakozási formákról írok.

Señora Maritza. Kíváncsiságból megkérdeztem néhány santiagoói ismerősömet, vajon ismerik-e az említett játékokat akár hallásból is. „*Hidd el nekem, olyat én még a tévében sem láttam!*” – mondta egyikük.

A legtöbb szóba kerülő játék a parasztság köréből való, nagy térigényű népi játék. Szabadtérben bonyolítják le azokat, állatok jelenlétével. Emellett valamilyen szakrális eseményhez² kötődnek, pl. aratás, vetés, nemzeti ünnep. Legtöbbjük kiemelt mozgásigényű játék, amelyeknek a középpontjában az ügyesség bemutatása, a rátermettséggel bizonyítása kap főszerepet.

Nézzük tehát első példánkat, amelyben a játékos társaként a ló jelenik meg. Ezt számos hagyományos játékban³ látni lehet. Szórakozást biztosító eszközként vagy nyerevényként leginkább kisebb értékű állatok fordulnak elő, mint például szamár, disznó, bárány, lúd, stb. Az alábbi képeket egy aratási ünnepen készítettem Chillán városától egy óras autóútra három kisebb falu határában, ahol a helyiek lakomát, vásárt és különböző versenyeket rendeztek a két napos ünnep teljes idejére.

A rendezvény első szakaszában az ételek és az italok elfogyasztása kap nagyobb hangsúlyt. Mellette a jelenlévők élvezik a hangulatért felelős népzenezők muzsikáját. Néhányan táncrea is perdülnek. Ezután következik a rendezvény fő rítusa: szimbolikus csépelés lóval. Egy közepen nemzeti zászlóval jelölt körben, ahová frissen learatott búzát terítenek, lovakat futtatnak, így a paták dobogásától a magok kiperegnek. Ezután játsszák a lovas ügyességi játékokat, köztük a „lúdugrást” is.

A „lúdugrás”⁴ nevű játék és annak előkészületei láthatók a következő képeken.

² A *szakrális események* példái közt a keresztény kultúrkörben mindenképpen megnevezzük a karácsonyt, a húsvétot vagy más egyház által is kiemelt egyéb ünnepeket. Ezek, bár szakrális ünnepek, azonban más fontosságot kapnak a chilei kultúrában, akkor is ha egy nagy arányban katolikus országról beszélünk. Szakrális eseményként nevezem meg most a természet ciklusaihoz köthető termékenységünnepeket: vetés, aratás, szüret, bor ünnepe, stb.

³ Hagyományos játéknak értem azokat, amelyeket a hivatalos játékelmélet *átörökített játékoknak* nevez. Társadalmilag intézményesített, mindennapi élethez kötődő, munkához kötődő, mágikus vagy vallási eredetű szokásokat jelenítenek meg. Nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak, a társadalom idősebb tagjai közvetítik azokat a fiatalabbaknak.

⁴ A játék neve eredeti nyelven „el salto del ganso”, magyarul „lúdugrás”. Ezt egyik aratási ünnepkor volt alkalmam megfigyelni.

A terep előkészítéséhez a nyereményként megszerezhető ludat lábánál fogva felkötik egy köté végére.

A kötelet átdobják a megácsolt póznákon. Azt kifeszítik, a végét pedig egy arra kijelölt személy fogja. Az átugrandó magasságot szalmabálákkal jelölik. (A képen látható hordók egy másik játék kellékei.)

A lovas nekifutásból átugorja a szalmabálákat kinyújtott kézzel. Próbálja a madár lábát elkapni, hogy azt nyerevényként hazavihesse.

A ügyességi játék lényege, hogy lóháton a kihelyezett szénabálákat átugorva olyan magasra elérjen kinyújtott kézzel a lovas, hogy megragadhasa a fejjel lefelé kifüggesztett élő ludat. A terep előkészítése a fa póznák ácsolásával és felállításával kezdődik. Az átugrandó magasságot a szénabálák adják meg. A lúd egy kötélen függ, amelyet átdobnak a keret tetején, s a végét mindig egy ember fogja. Amikor a lovas a kellő magasságban ugrik, elkapja a lúd lábát egy kézzel. Ekkor a kötélen végén elengedik, s a megfogott ludat nyerevényként élve hazaviheti. Ha valaki az ugrás következtében sérülést okozna a madárnak, azt kizárják a versenyből. A játék megrendezésekor a felajánlásoktól függően több szárnyas is új gazdára talál.

Egy másik lóháton játszott ügyességi feladat a „zenélő kő” nevű játék. Ez a számunkra is ismert zenélő szék lovas változata. Ezt is legtöbbször a szüret, aratás, vetés ünnepekor, vagy a nemzeti napon játsszák. A szabály alapján itt székek helyett a terepen közös megegyezés alapján kiválasztott nagyobb méretű kövek mellett kell helyet foglalni. A köveket akár helyettesíthetik szalmabálák vagy egyéb tereptárgyak is. A zenét mindig a helyszínen a hangulatért felelős élő, hagyományos népi zenekar játssza. Nyerevényként egy-egy fordulóra itt is felajánlanak kisebb állatokat, tyúkokat, kacsákat, nyulakat, kecskét, bányát, malacot.

„Akinek van hová vigye a nyerevényét, mindenképpen részt fog venni ezeken a játékokon. Legtöbbször ezek a helybéliek. A vásár mindig a szokásos helyen van, három-négy kisebb falu

határában. Na, onnét minden érdeklődő eljön, beneveznek, s a legjobbak hazavihetnek akár egyszerre több állatot is.” - mesélte Señora Maritza. „Aztán mifelénk tombola is szokott lenni. Azt a rádióban hirdetik meg. A helyi rádióban. Meghirdetik az időpontot, és érkeznek a felajánlások. A játékosok számokat vásárolnak, amiért cserébe részt vesznek a sorsoláson. Akinek van földje, állatai, annak van hová vigye a nyereményt. Itt Santiagóban is vannak még olyan, a központtól távol eső helyek, ahol vannak ilyen tombolák. Az ottaniak figyelik a rádiót, és ha bejelentik az időpontot, elmennek számot vásárolni. Megéri, hiszen a nyereményként sokszor egy kecskét, marhát, vagy akár lovat is hazavihetnek. Az nagy érték! Annak, akinek sok van belőle pedig nem nagy dolog, hogy felajánljon egyet-egyét a játék megszervezésére.”

Megtudtam azt is, hogy kakasviadalokat is szoktak még tartani. Bár már a törvény tiltja a verseny rendezését, de a hagyomány még él, a hatóságok kezétől távol. „Mindig messze rendezik a falun kívül, ahová már nem mennek utánuk. Kimennek az erdőbe, ott gyűlnek össze. Vannak ilyen helyek. Ez a fogadásról szól. Sok gazdának vannak ilyen kakasai. Köveket kötnek a lábukra, hogy izmosak legyenek. Aztán a versenyen is rákötik a lábukra. Az olyan, mint a bokszolók kesztyűje. Nagyobbat lehet ütni vele. Erős kakasok azok. Amelyik meg vesztésre áll kiveszik, hogy életben tartsák. De van, amikor már nem lehet őket megmenteni. Voltak nagyon véres kakasviadalok. De ez ma már tiltott dolog. Ez a játék tilos. De akkor csinálják, tudom.”

Egy barátom, Rodrigo a „zsíros malac” nevű játékról mesélt⁵. „Van a zsíros malac, amikor bekenik a disznót zsírral, olajjal vagy szappannal. Bármilyen zsiradékkal, hadd csússzon! A bátrak rávetik magukat, és aki ölben meg tudja fogni, az hazaviheti. Kisgyermek koromban láttam ezt, emlékszem, mindenki szakadt a nevetéstől. Elmentünk szüleimmel egy criolla ünnepre⁶. Azon játszották. Még azok is nevettek, akik nagyot estek. Mert a malac gyorsan fut, lehet csodásakat zakózni.” Rodrigoval beszélgetve megtudtam a játék teljes menetét. „Az ünnepen valaki felajánlj egy malacot a játék kedvéért. Lehet ez kismalac vagy egész nagy disznó is. A lényeg, hogy ne legyen se túl kicsi, se túl nagy. Ideális esetben olyan 35-40 kilósnak kell lennie. Aztán persze az is lehet, hogy a gyerekeknek direkt egy kismalacot tesznek be, a felnőtteknek meg nagyot. A kismalac hamarabb elfárad és a gyerekek is hamarabb megunják. A felnőtteknél a tét is komolyabb. De túl nagy akkor sem lehet. (...) A lényeg, hogy egy behatárolt területen szabadon engedik a disznót. Kiviszik középre, ott beszappanozzák vagy bezsírozzák. Mindegy mivel, a lényeg hogy csússzon. Amúgy is csúszik ott minden, nagy sár is lehet a terepen és trágya is, persze. A játékosok is teljesen sárosak lesznek. Jelzésre elengedik a malacot a tér közepén, és az emberek egyszerre futni

⁵ Eredeti nyelven „chancho encebado”.

⁶ A criolla ünnep kifejezés alatt azokat az ünnepeket kell érteni, amiknek eredete az európai betelepülők idejéhez nyúlik vissza. Az érkező nemesek nagy földbirtokokat adminisztráltak, amelyeken helyi parasztok dolgoztak. Jeles napokon fogadásokat, összejöveteleket tartottak. Bár a társadalom számára az ilyen események már más jelentéstartalommal bírnak, ezeket ma is criolla ünnepeknek nevezik.

kezdenek. Ha sokan vannak, egy vonal mögé állítják őket. Vagy egy megadott helyre. Onnan kell indulni megadott időben. Van, amikor külön mennek a gyerekek, külön a nők, külön a férfiak. De csak akkor csinálják így, ha sokan vannak. Akárhogy is legyen, mindenki fut, és fogja ahol éri a malacot. Kész örület! Vannak, akik nekivetkőznek, hogy ne legyen a ruhájuk sáros. Vagy éppen akik felvesznek hozzá valamiféle kötényt. Van, aki mezítláb indul neki, van, aki csizmában. Ez tereptől és hangulattól is függ. Ha nagy sár van, például mert esik az eső, valószínű mezítláb és kevés ruhában indulnak neki. Esetleg gumicsizmában. Ha egy nagy és füves területen, akkor sokat fognak szaladgálni, így sportcipő és kényelmes ruházat az ideális.(...) Természetesen a játéknak többféle variációja is lehet. Ha nagyon kicsi a játékra alkalmas terület, lehet hogy egyszerre csak egy embert engednek be, hogy próbálkozzon elkapni az állatot. Ilyenkor általában csak egy megadott ideig lehet bent. És mindenki vár, amíg sorra nem kerül. Olyan is van, hogy két testvér megy be egyszerre, vagy egy család. Ők, ha megfogják, a nyereményt el kell osztaniuk. Olyan is van, hogy a malacot felajánló személy vagy személyek a malac védelmében játszanak. Nekik az a dolguk, hogy ne engedjék közel a játékosokat. Ezekből jó kis birkózás lesz. Gondolj bele, hogy például három testvér védi a malacot, miközben négy másik meg próbálja azt elkapni. Négyen négy ellen. Ráadásul, még ha sár is van, képzelheted, hogy fognak kinézni. (...) A játék közben, ha a malac valahogyan kiszökik a bekerített terepről, a játékot újraindítják, és beviszik középre, aztán kezdődhet előlről. A lényeg, hogy a malacot jól megfuttassák, hogy elfáradjon. Akkor aztán könnyebb elkapni. De a kergetőzéstől az emberek is elfáradnak, s egyre kevesebben maradnak talpon.(...) A játék idejét egy és négy óra közé becsülöm. Ez függ az eseménytől, az érdeklődők számától, az emberek kedvétől, az elfogyasztott alkohol mennyiségétől, és a felajánlott malacoktól is. Akkor van vége, ha valaki meg tudja úgy fogni a malacot, hogy fel is tud emelni, és legalább egy fél percig-egy percig tudja tartani. Akkor segítenek neki, megkötik, és az övé lehet, viheti haza. (...) Ha engem kérdezel, én nagyon viccesnek találom, hogy az emberek kezüket előre tartva, görnyedezve futnak egy rémült malac után akár órákig is, közben meg egymásban is felbotlanak, orra esnek. Vicces egy játék, de nem tudom, hogy én beneveznék-e."

A következő képpárt egy rodeó alkalmával készítettem a chilláni félholdnál⁷. Két játékidő között a nézőtér kiürül, és az emberek a félhold melletti kirakodó árusok portékái között bámészkodnak, fogyasztanak mellette ételt-italt. A szórakozás azonban nem csak a rodeó nézőterén garantált. Több családi vállalkozásból indított kis pultnál folytatnak különböző játékokat. Sok egyéb stand mellett megragadta figyelmemet egy célbadobós játék. Elsőre egy

⁷ Félholdnak nevezik a rodeo pályáját, ugyanis a területet egy kisebb harmad és egy nagyobb hétharmados részre osztják. A nagyobb részre utal a félhold elnevezés. Ebben játszódik a rodeo fő szakasza.

teljesen szokványos, konzervdoboz kupacokból és néhány labdából álló játéknak tűnt, azonban a tornyokat ledöntő játékos óriás plüssmackó helyett kakast, tyúkot, kacsát vagy nyulat választhatott magának. Közelebbről megfigyeltem a nyereménytáblázatot:

A nyereménytáblázat.

60 pont	-	1 kisbárány
59 pont	-	1 malac
58 pont	-	1 pulyka
57 pont	-	1 lúd
56 pont	-	1 kacsá
55 pont	-	1 tyúk
54 pont	-	1 nyúl
53 pont	-	1 kiscsibe (vagy egy másik dobás)

Az esetlegesen érkező városiak kedvéért azonban az állatok és az elérendő pontszámok közé filctollal beírták egy-egy üveg alkohol nevét is a táblára. Ha valakinek nem áll módjában állatot hazavinni, még midig választhat egy üveg italt.

A célbadobós stand asztala egyben a kisebb jószágoknak fenntartott ketrec, benne néhány kakas, nyúl és pulyka. A megnyerhető nagyobb állatok egy külön karámban vannak elhelyezve a stand mögött.

Egy vidéken felnőtt santiagói barátnőm, Valentina mesélte: *„Emlékszem, egyszer mi is elmentünk egy vásárba apáékkkal. Mi gyerekek különösen nagyon élveztük. Annyi állat volt ott! Végre közletről láthattam őket. Beneveztem egy játékra és nyertem is egy kiscsibét, képzeld. A bácsi odanyomta a kezembe, én pedig úgy örültem! Mutattam apámnak, hogy hazaviszem és a szobámban fog lakni velem. Nagyon megharagudtam rá, mert elvette tőlem és visszaadta a bácsinak. Azt mondta, mi kis házban lakunk ezért nem tarthatunk csirkét. Merthogy ez a kiscsibe meg fog nőni és akkor nem fér majd el a szobámban. Nagyon sírtam!”*

Valentina elmondása szerint kislánycént időbe telt megértenie, hogy náluk nem fér el a kiscsibe a kertben. Később már nevetve gondol vissza az esetre. Szerencsére ma már a hasonlóan kellemetlen helyzetek elkerülésére van a játékvezetők készletében néhány üveg üdítő, alkoholos ital vagy doboz csokoládé.

A feltett kérdésekre keresve választ beszélgető társaim bőséges magyarázattal láttak el. A játékelmélet antropológiai magyarázatára visszautalva úgy látom, a vizsgált chilei játékok esetében az *én* és az *állat* viszonyrendszerét mintázza meg a társadalom. Az állatok részvétele változatos módon történik meg. A ló a játékban legtöbbször társként látható, ahogyan az állatnak a helye a közösség életében is társként meghatározott. A zenélő kő és a lúdugrás játék

is erre adnak példát. Visszaemlékezem egyik előbbi tanulmányomra, amelyben a rodeó versenyre való felkészülés menetéről írtam. Végül fő adatközlőm nem tudott a versenyen indulni, mert lova megbetegedett. Sokat mesélt arról, milyen nehéz volt mindkettőjük számára ez az időszak. Lovát minden esetben társként emlegette, sőt, többet beszélt a vele való együttműködésről, mint partneréről, akivel közösen készültek.

A felfüggesztett lúd egy megszerezhető apróság, ahogyan a zsíros malac, és a lehulló konzervdobozokért kapott kiscsibe, tyúk, kakas, nyúl, pulyka és liba is. Ezek a kisebb állatok valamilyen alárendelt szerepben láthatók. Csereértékük is jelentősen kevesebb. Akár nevetség tárgyává is tehetők, mint például a malac. Viszont a követendő etika szerinti alapvető tisztelet nem hiányozhat: az állatoknak semmilyen esetben sem okozhatnak sérülést. Az versenyből való kizárást is eredményezhet. Sokszor, más információközlőim is utaltak rá korábbi beszélgetések alkalmával, hogy a chilei rodeó is éppen eben különbözik a más országokban játszottaktól. „*A chilei tiszteli az állatot, nem úgy, mint más népek. Nézd meg a texasi rodeókat vagy a spanyol bikaviadalokat!*”- mondták nekem több alkalommal is, azok agressziót sejtető, negatív képzetére utalva.

Egyik kedvenc chilei mondásom a „*kifeküdt a kancám*⁸”. Ezt akkor mondják, ha valaki nagyon jóllakott, és szívesen „ledőlne” egy kicsit evés után. Értelmezve azt jelenti: „a lovam jóllakott, ő lefeküdt és ezért én nem tudok továbbmenni nélküle”. Ebben a mondásban is a ló egyértelműen társ, aki nélkül nem folytathatom utamat. Bár a nagyvárosi közegben már nem lovon közlekedik az ember, mégis előszeretettel használják ezt a kifejezést. Ahogyan a kedvelt mondásban, a játékok szimbolikus rítusaiban is láthattuk, az állat kiemelt, közeli társként kap szerepet a társadalom életében.

⁸ Eredeti nyelven: *Se me echó la yegua.*

Révai Mátyás

Pillanatképek Vanuaturól

Vanuatu. Az Ausztráliától néhány ezer, Új-Kaledónia szigetétől pedig csupán néhány száz kilométerre, keletre található csendes-óceáni, több, mint 80 szigetből álló államról keveset tud az átlag magyar. Mi mégis honfitársainknak köszönhetően kaphattunk egy egyhónapos betekintést az itt élő emberek életébe, nem csupán turistaként, hanem a vendég-családtag szerepben is.

Egy másfél éves utazás keretében, 2017 augusztusában vitorlášhajóval érkezünk meg kedvesemmel, Katával a szigetvilág déli részén található Tanna szigetére. A látogatás teljesen véletlenül alakult, nem volt eltervezett. Korábban Új-Zélandon stoppoltunk, először vitorlášhajót, ám akkori kapitányunkkal a Fidzsi-szigetekig szólt a szóbeli megegyezés szerinti fuvar/legénységi szolgálat. Két hónapos fidzsi önkénteskedésünk után, végül egyik barátunk és utazótársunk szervezett nekünk új hajót, amely történetesen e kis ország felé tartott. Így kerültünk egy kedves új-zélandi házaspár katamaránján Fidzsi-ről a korábban Új-Hebridák néven ismert szigetcsoportra.

Vanuatu-i magyar vendéglátóink – Greizerék – megtalálása is hasonlóan csodaszámba vehető véletlen volt. Történt ugyanis, hogy a csendes-óceáni térségbe érkezve eszembe jutottak a verbita szerzetesek. Egyik, Indiából származó tagjukkal még korábban, borsodi cigány missziós munkám során ismerkedtem meg. Tőle hallottam, hogy ez a szerzetesrend számos magyar atyát is a tagjai között tisztelhet, akik közül néhányan Ausztrálázsia közösségeiben teljesítenek szolgálatot. Mivel feltett szándékunk volt eljutni Pápua-Új-Guineába, e-mailben megkerestem az ott kiküldetésben lévő fiatal Ferenc testvért. Sajnálatos módon, neki már véget ért az ottani, kétéves szolgálata, ám tudatta velünk, hogy ha esetleg Pápua helyett (vagy mellett) Vanuatura tévednénk, ott van egy magyar család, akik Biblia-fordítási misszióban dolgoznak már két éve. Ő még Pápuán ismerkedett meg velük, amikor egy ottani képzésen vettek részt. Meg is adta az elérhetőségüket, és hamarosan sikerült is leegyeztetnünk a találkozót Greizerékkel: Mikivel és Zsófi-val, valamint 4 éves ikreikkel: Noellel és Málnával. Tannán töltött közel egy hónapunk alatt az ő vendégszeretetüket élvezhettük. Ők egy helyi család kertjében álló kis házat béreltek, mi pedig melléjük vertük le sátrunkat, így láthattuk a körülöttünk élő családtagok mindennapi életét.

A szülők a Wycliffe nevű, bibliafordítással foglalkozó szervezettel jutottak ki ide, a világ túlfelére. A szervezet célja, hogy olyan helyi nyelvekre is lefordítsa a Bibliát, amelyeket esetenként csupán néhány száz ember beszél. Így ők is saját anyanyelvükön hallgathatják/olvashatják a krisztusi örömhírt. Miki és Zsófi konkrét feladata nem a szövegfordítás volt, hanem hogy a fordítás híre minél több emberhez eljusson, és a Biblia használata a mindennapi élet részévé váljon. Angliai, majd későbbi új-guineai képzésük is erre a munkára készítette fel őket. Tanna szigetén 6 teljesen eltérő nyelv és ezeknek akár településenként (!) eltérő dialektusai találhatóak meg. Ehhez hozzájárul még, hogy az ország 1980-ig kettős gyarmat volt: francia és angol közös közigazgatás alatt állt. Emiatt nem ritka, hogy a helyiek 4-6 nyelven is beszélnek. A Greizer család tagjai a sziget legelterjedtebb helyi nyelvének, a netvarnak (vagy lenakelnek) az elterjedési területén tevékenykedtek, a sziget fővárosához, Lenakelhez közel. Munkájuk során azonban folyamatosan látogatták a távolabb élő közösségeket és gyülekezeteket is, ahova ottlétünk alatt mi is elkísértük őket.

A beszéd és az éneklés kiemelten fontos az itteniek számára, ugyanis – a legtöbb csendes-óceáni kultúrához hasonlóan – a vanuatuai emberek főleg verbálisan fogadják be és adják tovább az információt. Az olvasás nem szokványos errefelé. A Wycliffe emiatt egyszerű, jelképes összegért megvásárolható, hordozható diktafonokon igyekeznek terjeszteni a helyi nyelvű bibliafordításokat.

Talán a verbalitás fontosságának is betudható, hogy a szigeteken rendkívüli népszerűségnek örvendenek a – hazánkban gyakran teljesen ismeretlen – karizmatikus, „újkeresztény” egyházi felekezetek, amelyek nem elsősorban az írásos szövegekre, hanem inkább a spirituális tapasztalatokra, a közös éneklésekkel felpörgetett közösségi együttlétekre helyezik a vallási hangsúlyt.

A nyugati emberek többsége is valamely egyházi szervezeten keresztül keveredik ide: önkéntesek, vagy misszióban vesznek részt. A turizmus elenyésző hatást gyakorol az itt élők mindennapi életére. A legtöbb utazó a „világ legmegközelíthetőbb tűzhányója” miatt keveredik csupán ide. Ezen program szervezése (és így haszna is) azonban egy szűk, helyi csoport kezében van, akik busás hasznot hajtanak a gyakran csupán egy napra berepülő turistákból.

Vanuatun mintha máshogy telne az idő. Nehéz a dolgokat gyorsan elintézni, az elszigeteltség kézzel fogható. Az elvileg menetrendszerinti hajó néha napokat késik, sőt van, hogy egy-egy járatot jelzés nélkül törölnek, amiről csak akkor lehet tudomást

szerezni, amikor az ember az üres kikötőben meggyőződik róla. Ez persze különösen kellemetlen akkor, ha például építőanyagot rendeltünk a fővárosból egy iskola-felújításhoz. Ilyenkor a projekt heteket is csúszhat. Az elszigetelődés másik példája a helyi árak alakulása. A legtöbb hétköznapi tárgy és étel, valamint az üzemanyag is méregdrága. A boltok kínálata a '70-es évek Romániáját idézi: néhány konzerv, lisztes- és rizseszsák, na meg persze a cukros üdítők, chipsek és cukorkák. Ezt az összképet kompenzálja valamelyest a friss, ám teljesen sablonkenyér ínycsiklandozó illata. A helyiek azonban a szűkösség ellenére eléggé kiegyensúlyozottnak és nyugodtnak tűnnek, pedig anyagilag szinte semmijük sincs. De mintha nem is hiányozna nekik semmi. Meglepő módon sokszor a helyi piac sem bővelkedik a terményekben, ennek egyik oka természetesen, hogy sokan csupán apró feleslegükön igyekeznek túladni. Ha a piacra-járó nem elég fürge és nem erőssége a koránkelés, akkor könnyen lemaradhat a hosszabb mandarinfürtökről, elvéve megtalálható ananászokról, és már csak az 5-6 kilós, megehetetlen mennyiségű jam marad neki. A kínálatot természetesen a szezonális is jelentősen befolyásolja.

A helyi gazdaság jellegzetessége a megosztás. De a megosztáson alapuló gazdaság itt nem az Uber-t vagy az AirBnB-t jelenti. Sokkal inkább a vagyontárgyak körkörös elajándékozását a különböző ceremóniák keretében. Ennek volumene már a kezdetektől lenyűgözött bennünket. A magántulajdon a helyiek körében nagyon lazán kezelt fogalom. Az altruizmus mindenhol tetten érhető. Nagyon kevés a személyes vagyontárgy, általában mindent közösen használ a család és a távolabbi rokonságot is egybefogó közösség. Ezek a rokoni körök gyakran 30-40 főből is állhatnak gyerekekkel együtt, de előfordul, hogy ennél is nagyobbak. Ehhez természetesen csatlakoznak a szomszédok és a barátok is. Egy-egy nagyobb ünnep keretében a különböző családok e közösségen belül ajándékozzák meg egymást. Az ajándékozás mértéke általában három dologtól függ: az ünnep nagyságától, a rokoni kapcsolat mértékétől és természetesen a család anyagi helyzetétől. A vagyontárgyak legtöbbje mezőgazdasági termény: jam- illetve tárógyökerek, manióka, élő sertés, kava gyökér (a csendes-óceáni szigetek nagy részén fogyasztott, bódító hatású, kulturális ital alapanyaga [mámorbors]) vagy pedig kézműves termékek: kézzel fonott kosarak, táskák és szőnyegek. Az ajándékok egy nagy kupacban történő felhalmozása általában a szertartások részét képezi. A megosztás azonban nem csupán ingóságokra terjed ki: a vendégszeretet sem ismer határokat. Egy rokon halálakor például akár hetekig tarthat, mert ilyenkor az ország legtávolabbi részéből is jönnek távoli rokonok, akik beköltöznek az elhunyt családjához, hogy együtt imádkozzanak velük.

Egyik alkalommal lehetőségünk adódott, hogy részt vegyünk egy körülmetelési ceremónián is, ahol megtapasztalhattuk az ajándékozás kultikus szerepét.

A körülmetelés – a többség kikeresztelkedése ellenére – még mindig élő hagyomány, amelynek eredetét homály fedi. A fiúgyermek hat éves koruk elején esnek túl rajta, ezután idősebb férfiakkal több hétre az erdőbe költöznek. Visszatérésükkor kerül sor az ünneplésre, ekkor válnak a közösség teljes jogú férfi tagjává.

Már jóval az ünnepség kezdete előtt felállították a különböző családok oszlopait, amelyek a családi, fából eszkábált pavilonok előtt foglaltak helyet, kört formázva. A pavilonok alatt a népi díszekbe öltözött nők már javában készítették a lap-lap-ot, ezt a kókusztejből, maniókából (esetleg jamból vagy táróból) készült helyi ételt. Az oszlopok köré órákon keresztül (5-10 perces szünetekkel megszakítva) hordták az ajándékozásra szánt javakat, féltő gonddal rendezgetve az embermagasságú installációt. Az utolsó elemek az összekötött lábú disznók voltak, amelyek visítása különös, vad hangulatot kölcsönzött a jelenetnek. Ezután vonultak be a fiatal fiúk és kísérőik táncolva, énekelve, zenélve. Az ünnepség végén a megajándékozott fiúk családjai széthordták a tornyokat, a felhordáshoz hasonlóan valamiféle rendszert követve, egymás után. Ezután kezdődött a közös táncolás, ahová mi is becsatlakoztunk. A fiúk hangosan nevettek rajtam, mert természetesen képtelen voltam követni ritmikus dobogásukat és tapsolásukat. Katának könnyebb dolga volt: a nőkkel együtt neki csak nagyokat kellett páros lábbal szökkennie a ritmikus- és fúvóshangszerekkel kísért énekszóra. Az ünnepség végére az ünnepélyes és kimért hangulat lazult, a táncba való bekapcsolódásunk után többen odahívtak magukhoz, hogy fotókat készíthessünk színes ruháikról és arcfestésükről.

Mint később Greizeréktől megtudtuk, néhány nap múlva újabb ünnepségre kerül majd sor a körülmetelési ceremónia után. Ilyenkor a „vagyontárgyak” újra gazdát cserélnek. Habár a disznó is annak számít, azt tényleg csak nagyon különleges alkalmakkor fogyasztják: három és fél hetes ott tartózkodásunk alatt egyszer sem jutottunk sertéshúshoz...

Lakóhelyünkön mi is megtapasztaltuk az önzetlenséget. Szinte minden este érkezett a szomszédoktól a frissen sült kukorica, gyümölcs, egy kis főtt jam, manióka vagy *laplap*, amelyet a következő napon mi próbáltunk viszonzni egy kis házi kenyérrel, vagy palacsintával. A vasárnaponként meglátogatott gyülekezetek is mindig virágfüzérrel üdvözöltek bennünket, és nagy örömmel láttak vendégül mindannyiunkat.

Ottlétünk gyorsan elszállt, élményekkel és nagyszerű emlékekkel feltöltekezve indultunk tovább Ausztrália felé. Ez azonban már egy másik történet.

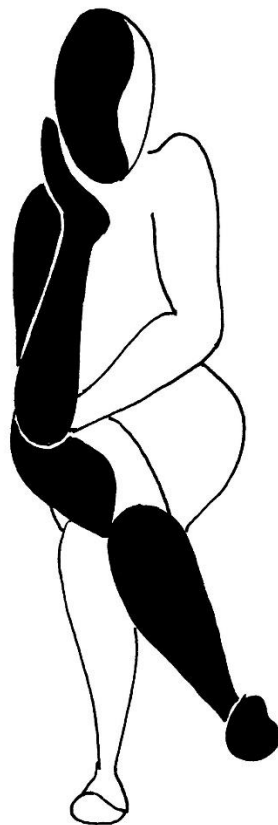

Egypercesek

az irodalom és a társadalomtudomány határán | mi is az az 'antropológiai látásmód' | hogyan figyeljük meg a mindennapi élet legapróbb mozzanatait

Turóczi Ildikó

Dr's round

Szudán, általajkincseit tekintve az afrikai kontinens legprosperálóbb országa lehetne. Nem így van. 2011-ben Dél-Szudán függetlenítette magát, majd a nagyhatalmi érdekháborúk által generált és manipulált etnikai villongások, törzsi konfliktusok néhány év alatt elképzeltetlen szegénységbe taszították mindkét ország vidéki lakosságát: az éhínség és a bizonytalanság általános, az oktatás és az egészségellátás gyakorlatilag megszűnt, a hajléktalanok száma egyre nő, eddig nem látott betegségek pusztítanak a védtelen törzsekben. Ilyen helyzetben jól jön(ne) a humanitárius segítség, de kérdés az, hogy ez mit, mennyit és hogy old meg, és kérdés az is, hogy mennyire sikeres a kommunikáció a segítő és segített között, vagy mennyire etikus a segítő attitűd, mint ahogy kérdés az is, hogy egy humanitárius orvosi misszió önkéntese és a misszió által kiszolgált lakosság találkozása mennyire felel meg mindkét fél elvárásának, vagy egyáltalán találkoznak-e, akár érintik-e egymást ezek az elvárások...

Észak- és dél-szudáni orvosi misszióim ideje alatt ehhez hasonló kérdések foglalkoztattak és adták keretét ennek az írásnak.

I.

Két napja bandukolnak vagy talán három, nem jegyzi ezt senki, mint ahogy azt sem, meddig maradnak vagy mikor térnek vissza. Szinte a teljes vagyonukat hozzák batyuban az ember hátán. Azt a keveset, amit a házban hagytak, megtalálják ha egyszer majd visszatérnek, addig használja más szüksége szerint. A házat sem zárták be, de nem is tudnák, mert nincs zár rajta, ott ahol élnek nincs ez szokásban.

Lassan bandukolnak, a szamár hátán ide-oda billen az öt éves forma gyerek. Látni rajta, hogy beteg, hogy nincs erő benne, élet is csak alig. A csecsemő felsír, a kis csapat megáll, az anya mellére veszi gyerekét; az apa leül, hátát a fa törzsének támasztja. Felsír a középső gyerek, éhes ő is. Az ember az asszonyra néz, az asszony a batyura, az ember előveszi a kerámia tűzhelyt, a bádagedényt és köles lisztet, leoldozza a szamár oldaláról a vizes flaskát, megnedvesíti az alélt gyerek fején levő kendőt, a maradék vizet az edénybe önti.

– Most érkezett – jelenti az éjszakás nővér. – Csillapítottuk a lázát, nincs különösebb baj, alszik.

– Alszik – mondja az anyja is. – Alszik egész nap, napok óta nem eszik, lázas.

– Vér kell neki – mondja a nővér – hogy erősödjék!

Az orvos fáradtan néz a vézna kis testre. Messziről jöttek, valahonnan a világ másik sarkából gyalogoltak ide, jött az egész család a beteg gyermekkel. A kicsi még szopik, a középsőt nem szívesen hagyják mással, nem is igen fogadják, olyan csintalan. Jött az apa, mert hosszú a kezelés és kell a pénz, jött alkalmi munkát vállalni. Itt maradtak, a beteg gyerek az anyjával és a kicsivel egy ágyban, az apa a kórház melletti vendégsátorban.

Három hónapja lázas – folytatja az anyja – már több kórházban jártak, sokféle tesztet csináltak, injekciókat kapott, kezelést maláriára és tífuszra, fertőzésre és férgességre. Hogy miért jöttek ide? Mert semmi nem használt, mert ha használt volna, nem jöttek volna – mondja az asszony és mellé veszi, magához öleli csecsemőjét. Az orvos bólint: három hónapja lázas – jegyzi a kórlapba – kapott kezelést maláriára és tífuszra, fertőzésre és férgességre, és mert semmi nem használt, idejötték. Lép: köldök szintjén, máj: kétujjnyira a jobb bordaív alatt, szemüreg körüli ödéma, szívritmuszavar, tiszta tüdők, végtagokon friss pengemetszések nyoma, testhőmérséklet 39°C, testsúly kb. 12 kiló, hemoglobin 4,3 g/dl, súlyosan alultáplált. Kezdjük 2x150 ml vérrel, lázcsillapítással. Harmincas cseppszám állandó felügyelettel – teszi hozzá – lázcsillapítás után.

– Ha vendég érkezik, fogadd be, vendégeld meg, amíg tovább tud menni – meséli a vacsora mellett a csapat legöregebb tagja. – Ez itt mindig így volt, most sincs másképp – teszi hozzá hangsúlyosan. – A falu szélén láthatsz néhány házat – fordul az orvoshoz – ágygal és tűzhellyel, és nincsenek bezárva, hogy a vándornak, ha erre jár, legyen hova betérnie, erőt gyűjtenie. Ha idegen jön a faluba, az első étel és ital kávé vagy tea, ingyen van neki, hogy tudja, szívesen látott vendég. Ha éjjel érkezik, akár családotól, behívod és ágyat adsz neki, hogy pihenőre térhessen. Ha az ember nincs otthon, akkor az asszony ad neki ágyat, kiviszi az udvaron kívülre, és mellé ételt is visz neki, hogy jóllakják. Így volt ez itt, és így is van – ismétli és a közös tál felé nyúl újabb adag étel után. – Aki nem így tesz – folytatja – azt kinézi a falu, nem látogatja senki, lehet bármilyen gazdag. – Gondold csak el – fordul ismét az orvoshoz – hányan kelnek útra, mert betegek vagy felgyújtják a házukat vagy legelő kell a marháknak vagy munkát keresnek. A vándoréletnek ezer és ezer oka van, hogy élnek túl mindezt, ha nem lennének segítségre?

Az orvos hallgat, ül a rozszant széken, figyel is, meg nem is. Kérdezni akar, majd meggondolja, feláll és nagy adag teát készít magának, gondolatai a gyermek körül forognak.

– A gyermek nehezen lélegzik, lázas, kiütése van, 200 ml vért kapott, leállítottam – üzeni az ügyeletes nővér.

– Hidrokortizon és amit még szoktunk, mindjárt érkezem – szól vissza az orvos. A kórteremben csend van, az anya a kicsit szoptatja, a nagyobbik ernyedten fekszik mellette, a betegek alusznak. Az orvos rezzenéstelen arccal betakarja a sovány kis testet: – Ezt még bírd ki, rendben?! – mantrázza magában.

– Alszik – szólal meg az ügyeletes nővér. – Láztalan, nincs gond.

– Alszik – mondja reggel az anya.

– Doctor's round – rikkantja a nővér. A gyermek megmozdul, az anyjára néz, vizet kér.

– Doctor's round – bólint az orvos – kérem a jelentést.

II.

Váltásruha, két pár cipő, esőkabát, hálósák, fogkefe, fogkrém... Franciska a zsákjára nézett, betette majd ismét kivette a fül dugókat. Mélyebben alhat így, de nem biztos, hogy a mély hasznos is. Bár előző útján jó volt nem hallani az éjjel motozó egereket, és nem is foglal sok helyet. Telefon, laptop, fényképezőgép és töltők a kisebb zsákban. Repjegy, másolatok, engedélyek egy közös mappában, nem túlságosan elől, de elérhető távolságban, ismét máshol a másolatok. Az ország szokásairól, elvárásokról és szabályokról szóló infókat majd ismét átnézi, lesz erre idő útközben. Karkötő, színes kis fadoboz, nyakék, könyv, néhány letöltött film, zene, amulett értékű darab – Ennyi épp elég – bólintott és határozott mozdulattal behúzta a zsinórt.

Kinyitotta számítógépét, rákeresett ismét a helyre, átnézett néhány trópusi betegséget, laptopjára gyűjtött néhány fontosnak vélt dolgot. A misszió jónak, hasznosnak tűnt, örült neki.

Az ügyeletes nővér hátradőlt székében. Lassú mozdulattal mint akinek semmi nem sietős, akinek ideje nem órákban és percekben mérendő, az előtte heverő regisztrációs napló után nyúlt, kinyitotta, majd becsukta, tekintete a falon mászó legyet követte. Lassan felemelte a naplót, becélozta a legyet és egy jól irányzott, pontos mozdulattal agyoncsapta.

Elégedetten köpött¹ a cementpadlóra, majd a kórterem kopott matracain heverő alakokra tekintetett. Többnyire messziről és hosszas kezelésre érkeztek, batyujuk az ágyak alatt és mellett hevert. Kölest vásároltak, kását főztek belőle vízzel vagy tejjel és némi cukorral. A homokóra formájú, kisszéknyi magas cserepet, amiben szünet nélkül parázlott a szén, itt találták a rögtönzött konyhán. Családostól jöttek, aki nem volt beteg, ott aludt a kórház melletti vendégsátorban vagy kint a szabad ég alatt. Délelőtt főztek, majd felügyeltek a betegre, beszélgettek, fohászt mondtak, esténként együtt teáztak-kávéztak. Rendje és rendszere volt itt az életnek, a mindennapos kezeléseknak, fájdalmas injekcióknak, reggeli viziteknek, estéli zsvivajgásnak, imának, földre borulásnak.

A nővér kinyújtóztatta merev tagjait, ásított, majd az infúziós állványhoz sétált. A második tasak vér csepeg a tegnap érkezett lány vénájába, fokozott felügyeletet kíván – ez állt az átadásban. A tasakot a lány vénájával összekötő műanyag cső falára feketés massa tapadt. A nővér kicserélte a kanült, kinyomkodta a tasak aljában sűrűsödő alvadékot, gyorsított a cseppszámon, elővett két tableta paracetamolt és ellenőrizte a transzfúziós sürgősségi gyógyszerkészletet – elégedetten bólintott. A beteg mozdulatlanul feküdt, arccal fal felé fordulva, kopott kendőjét fejére húzva.

A gyermek halkán nyöszörgött. Fatma az újszülöttet szoptatta és aggódva nézett kétéves fiára: Mindenki azt mondja, hogy kórházba kellene vinni, mert sokan halnak meg hasmenésben. Tegnap ugyan jobban lett Bahja teájától, de ma már a kását sem tudja megenni. Nasszír azt mondta, úton van, hogy érkezik nemsokára, de ki tudja... Ez a kicsi is beteg, sokan meghaltak a faluban...

– Ha Nasszír nem érkezik, meghal ez a gyermek – szólt oda az anyjának.

– Meghal bizony, ha Nasszír nem érkezik – válaszolta az anyja. – Ha apád élne, ő elkísérne téged, de apád rég meghalt.

– Menjünk anyám, mélyen alszik ez a gyermek. Hiába rázom, nem ébred fel – szólt ismét Fatma az anyjához, és kopott zsákokat tett a szamár hátára, ráfektette az alélt gyermeket, hátára vette a kicsit.

– Megver a férjed, ha férfi nélkül mész, és megver engem is – ült le az anyja a konyha földjére. Fatma rácsapott a szamár hátára. – Vigyázz a többire – szólt vissza az anyjának, és elindult a koleratáborba.

¹ A köpésnek, a csettintéshez hasonlóan, ebben a környezetben nincs bántó vagy pejoratív metakommunikációs szerepe. Míg a csettintés helyeslést, igenlést jelent, a köpés reflexszerű cselekvés különösebb jelentés nélkül.

Egyre-másra érkeztek a betegek. A száraz évszak fegyveres konfliktusait esős évszakban a kolera és egyéb trópusi bajok váltották fel. Kiszáradt, alélt gyermekeket, felnőtteket hoztak számárháton, ágyastól. A fémvázaz, vastag műanyagszáלבól font ágyakat leemelték, a rögtönzött sátrakba vitték, vödört toltak alájuk.

Franciska az eszméletlen beteg pulzusát kereste. – Öt liter Ringer, egy liter gyorsan, a többi negyvenes cseppszámmal – mondta a mellette álló nővérnek. A nővér ránézett a rögtönzött kórlapra és bólíntott. Az orvos nyelvét nem értette ugyan, viszont a kulcsszavakat és a számokat megjegyezte.

– Alszik – szólalt meg Arasid mosolyogva. Franciska fáradtan nézett kollégájára – Nem alszik, eszméletlen. Arasid tovább mosolygott – Mélyen alszik – ismételte, majd a lány lába mellé köpött. – Mestertalálat, a cipőmtől épp egy centire és mindig ugyanoda – gondolta Franciska. Összegyűjt, formáz, foga között kiscercint kint vagy bent, bárhol és bármikor. Itt így szokás és pont.

Franciska a harmadik ágyasbetegre nézett, a tele vödörre, a beteg kiszáradt bőrére, távolba vesző, merev tekintetére, a mellette fekvő néhány hetes újszülöttre. Két nappal ezelőtt érkeztek hárman. A kétévest tegnap temették.

– Megy tovább a Ringer folyamatosan, lassú cseppszámmal, és adj neki egy gramm ceftriaxont. Az újszülöttet pedig vigyék haza, ő rendben van – szólt az önkéntes nővérnek lassan tagolva a szavakat. A nővér a beteg tejtől duzzadó mellére mutatott, Franciska bólíntott.

– Egy napig más anya szoptassa a babát, aztán majd meglátjuk. Az anya hallgatott, felült, előbb az újszülöttre nézett, majd az orvosra és erőteljest köpött a tábor döngölt földjére.

– Új beteg érkezett – rikkantott Arasid vigyorogva. Franciska bólíntott, indult, beteget hoztak számárháton, ágyastól...

Fejes-Vékássy Lili

Beavatkozás

Beteg vagy egészséges az, akinek a lelke fáj? Elfogadjuk-e, hogy van olyan élethelyzet, amikor egy pszichológus többet segíthet, mint egy orvos? Vajon a kliensé vagy a terapeutáé a munka oroszlánrésze a gyógyulási folyamatban? Egypercesemben egy összetört szív megakasztja a reggeli csúcsforgalmat és nekünk szegezi a fenti kérdéseket.

Hatvankettő. Ennyien utaztak a metrókocsiban, de egyiküknek sem volt fogalma arról, mi a teendő, ha valakinek összetörik a szíve. Márpedig a férfi, akinek rosszulléte megakasztotta a reggeli menetrendet, makacsul állította, hogy ezen kívül semmilyen más panasza, örökletes betegsége vagy fertőző kórsága nincsen. Csak egy összetört szív. A szomszéd kocsiból érkezett orvos, aki percek óta térdelt a páciens mellett, lopva megtörölte a homlokát. Egyre biztosabbnak látszott, hogy nem tud segíteni. Körbenézett, hátha az utazóközönség időközben talált valami megoldást az interneten, de semmi.

– Felettébb kínos! – gondolta. Erre még nem volt példa a praxisában.

– Megnézhetem én is? Hátha tudok segíteni. – szólalt meg egy nő hirtelen.

– Hát mi maga, tán varázsló? – vetette oda az orvos teljesen érthető idegességgel. Nem volt hozzászokva, hogy ezt a mondatot nem ő mondja.

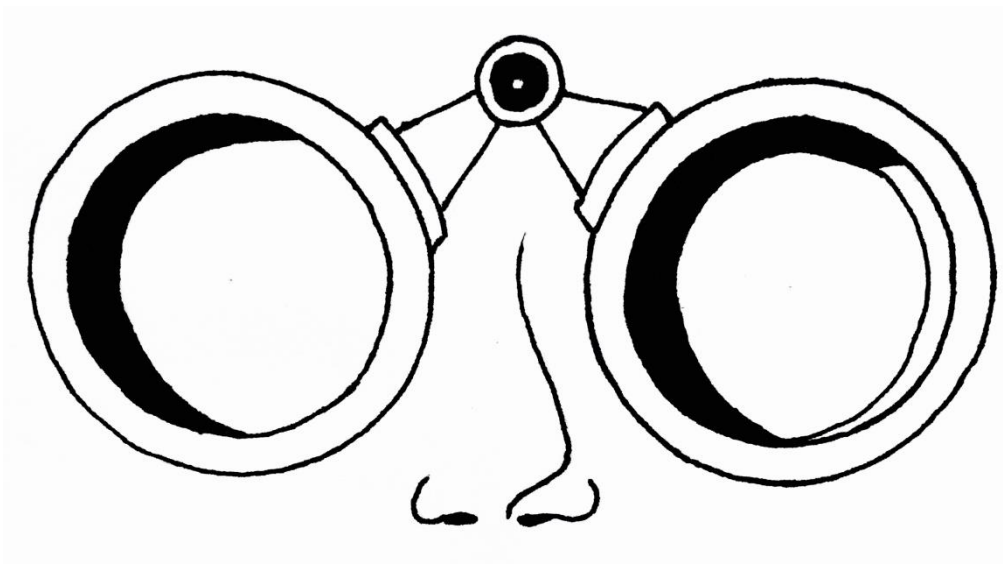
– Csaknem. Pszichológus vagyok. – felelte a nő, majd letérdelt a szenvedő mellé, s udvariasan, de határozottan megkérte, hogy adja át neki a problémás szervet. Amíg a férfi a mellkasában kotorászott, pillanatragasztót és pár erre a célra készített, méretre szabott gézcsíkot vett elő. Az utastársak feszülten figyeltek. Többen a szomszédos kocsikból is átslisszoltak, hátha látnak valami érdekeset. Amint a pszichológusnő kézhez kapta a megtépázott szervet, gyakorlott mozdulatokkal belekezdett a gyógyításba, s percek alatt tökéletesre foltozta a páciens szívét.

– Szinte jobb, mint újkorában! – szólt mosolyogva és átadta az aortapumpát jogos tulajdonosának. Az utasok, az orvost is beleértve, le voltak nyugózva. Néhányan tapsolni is akartak, de nem tudták, illendő-e, így maradt a csöndes ámulat, majd lassan mindenki

visszaszállingózott a helyére, a metró tovább indult. A pszichológusnő pár megállóval később is a történtekeken mélézött: évek óta nem volt ilyen sikeres esete! Majd leszállt. A törött szívű férfi a végállomásig ment. A mozgólépcsőn fütörészett, a felszínre érve már jól láthatóan szökdécselni kezdett. Mintha kicserélték volna! Csak az a fránya csiklandozó érzés zavarta, amit minden ugrásnál a szíve tájékán érzett, de úgy döntött, nem törődik vele. Két sarokkal később kénytelen volt belátni, hogy ez nem tartható, valamit tenni kell. Kigombolta az ingét, és szemügyre vette mellkasát. Szíve tájékán, a bőre alól apró gézdarab kandikált ki. A látvány némileg meghökkentette. Vajon mit kell ilyenkor tenni? Megbirizgálta. Igen kellemetlen érzés volt. Nyilván az iménti beavatkozás mellékhatása, gondolta. Majd rögtön eszébe jutott a kézenfekvő megoldás: megmutatja a házi orvosának, ő biztos ad rá valami kenőcsöt.

Szemle

válogatott aktualitások | konferencia ajánló | publikációs felhívások |
ösztöndíjak, tanulmányi lehetőségek | film- és olvasmány ajánló

Kiss Máté

Viktor Pelevin: T¹

„Az ész esztelen majom, mely a szakadék felé szalad. Ez a gondolat pedig, hogy az ész esztelen majom, mely a szakadék felé szalad, nem más, mint az esztelen majom kacér próbálkozása, hogy megigazítsa a frizuráját a szakadék felé szaladtában.” (Pelevin 2011: 403)

Többek közt ezt a feliratot pillantja meg T. gróf a szolovjovisták gyűlésén egy szentpétervári lakásban, ahová konspiratív módon, ellenségei elől menekülve, válaszok után kutatva érkezett. A regénybeli T. gróf mintha a valóságos Tolsztojra hasonlítana, a regénybeli Szolovjov pedig mintha a valóban élt tizenkilencedik századi filozófus alakját idézné meg. (lásd Aprisko 2007, 469-488) Mindezek a szereplők s a megjelenő világok (hiszen Pelevin ritkán elégszik meg csupán egyetlen világgal) azonban úgy jelennek meg az Olvasó előtt, akárha egy színes, szabálytalan mintájú kaleidoszkóp változtatná (?) varázsolná (?) torzítaná (?) valamiféle egészen más valósággá ismertnek vélt tudásainkat, sejtéseinket, meg- és félreértéseinket klasszikus orosz írókról, regényekről, azok szereplőiről, mai orosz életlehetőségekről, politikai manőverekről, irodalmi életről, vallásokról és filozófiáról.

Írhatnám, és írom is, olvasásra csábítva ezzel mindenkit, hogy számtalan más, Pelevintől tulajdonképpen megszokott, elvárt toposz felbukkan ebben a kápráztató forgatagban, amit új árnyalatokként kiegészítenek új témák, új univerzumok. Valójában nem más a célom ezzel a rövidke írással, mint ajánlani Pelevinnek ezt a regényét és ezen a művén keresztül a teljes (eddigi) pelevini korpuszt. Nyilvánvalóan nem tudom, s ha tudnám, se akarnám egy több, mint ötszáz oldalas regény „sztoriját” elmesélni, összefoglalni. Főként akkor nem, ha a történet már önmagában is többféle szálon, dimenzióban játszódik, világok hajlanak egymásba, teremődnek és semmisülnek meg.

Ezek a kozmikusnak ható események légiés könnyedséggel esnek meg, hiszen a könyvben egy mű (pontosabban többféle, végül szintén egymásba fonódó történet) megkomponálását követhetjük végig. A regénybeli teremtő(k)nek, a szerző(k)nek tehát nincs szüksége sem hét napra, sem apokalipszisre, éppen elég egy megbízás vagy éppen tiltás a szerzőcsoportot éppen birtokló politikai-üzleti-bűnözői csoporttól. Az így

¹ Pelevin, Viktor (2011) *T*. Budapest: Európa Kiadó.

kanyargó mese, a történet önmagában csak egy rétege a lehetséges értelmezések sokaságának. Hol egy ironikus, aktualizáló utalás a mai orosz oligarchák életmódjára, hol egy abszurd illusztráció valamely keleti tan gondolatának szemléltetésére, hol pedig egy szatirikus főhajtás az emberi lét értelmetlenségén, bizonytalanságán tépelődő egzisztencialista gondolkodók felé.

A regénybeli T. gróf nem írófejedelem, nem a világ és az emberek sorsának jobbításán töprengő és munkálkodó, parasztruhát öltött arisztokrata, hanem megfelelő a regénybeli regényt kiöltő írócsoportot irányítgató körök különféle érdekeinek, s a jövedelmező történetmesélés kíméletlen törvényeinek, egy harcművészetekben jártas személy, akinek a kalandregények megszokott ösvényein kell haladnia. A világot irányító (író) demiurgoszok, kik csupán T. gróf szemszögéből azok, legyőzendő ellenségeket, megfejtendő rejtélyeket, leleplezendő összeesküvéseket teremtenek, egészen addig, amíg el nem fogy a projektre szánt pénz. *„Beütött a válság. – Miféle válság? – Hát, épp az a helyzet, hogy az nem világos. Most még csak el sem magyaráztak semmit. Azelőtt az ilyen esetekben legalább világháborút rendeztek, a közönség iránti tiszteletből.”* (Pelevin 2011: 131)

S ha éppen elfogyott a pénz, s beütött a válság, akkor másik üzletbe kell kezdeni. Így találkozhatunk egy posztapokaliptikus videójáték hőseként Dosztojevszkijjal, aki a zsáner általános mintázata alapján Péterváron holt lelkeket pusztít, hogy hozzájusson a radioaktív sugárzástól megóvó vodkához és kolbászhoz. Ahogyan a történeteket kreáló csoport vezetőjétől, Arieltől megtudhatjuk, két változat készül a játékból, egyik belső, orosz használatra, másik pedig exportra. *„Minimális különbség lesz köztük – csak az irányt fordítjuk meg. A belső változatban minden mocskok Európából fog bemászni Dosztojevszkij Pétervárába, az exportverzióban pedig Dosztojevszkij Pétervárából Európába.”* (Pelevin 2011: 193)

E néhány, valóban önkényesen kiragadott részlettel, idevetett, szándékosan provokáló idézettel a könyv és Pelevin többi művének egy lényeges vonását emelném ki. Tudniillik azt, hogy művei játszódhatnak akár a távoli, vagy közeli jövőben, egy elképzelt, újraírt, felturbózott tizenkilencedik századnak ható világban, az orosz közelmúlt vagy jelenkor rejtett dimenzióiban, különféle titkos társaságainak, titkosszolgálatainak homályban maradó szerveződéseiben, mindig reflektálnak az úgynevezett valóságunk szereplőire, tetteikre, és tetteinkre... S ami talán még izgalmasabb, a mélyen meghúzódo struktúrákra, élet és gondolkodásmódokra, egyszóval az életre, életünkre.

Az talán már az eddigiekből is kiderült, hogy a könyv mindezen párhuzamokat nem valamiféle szájbarágó, didaktikus tanító, nevelő meséléssel mutatja meg, hanem egyfelől hanyagul az olvasó elé dobott utalásokkal, amiknek értelme felől néha az orosz viszonyokat nem ismerőknek kutakodnia kell, hogy a jelentések egy újabb árnyalatát megérthessék. Ekkor még nem is említettem (az egyébként kiváló) magyar fordítások miatt szükségszerűen elvesző nyelvi játékokat, trükközéseket, csalfintaságokat, amik eredeti nyelven kétségkívül még egy szint hozzátesznek az egyébként is kavargó forgataghoz. (Ezekre a veszteségekre az itt-ott megjelenő, orosz, angol és magyar szavak viszonyait, jelentéseit magyarázó lábjegyzetekből következtethetünk.)

Az ironikustól az abszurdon át, a groteszkbe hajló, aktualizáló párhuzamokon kívül e regényben tömény filozófiai eszmefuttatásokkal is találkozhatunk. A főhős, s különböző társai, esetenkénti ellenfelei is, újra és újra a legalapvetőbb emberi kérdésekbe ütköznek bele, saját maguk és a világ létezéséről vagy nem létezéséről, életük, cselekvéseik lehetséges értelméről és a sokszor valószínűbbnek tűnő értelmetlenségéről. Az értelmezéseknek e különféle rétegei, a mese, a történet maga, a valóság elé tartott torz vagy éppen varázslatos tükör, a nyelvben megjelenített humor, a lét nagy kérdéseinek filozófiai ihletésű boncolgatása mind-mind természetesen fonódnak egymásba, szervesen következnek egymásból.

Végezetül, hogy választ adjak a netán felmerülő kérdésre, hogy miért is ajánlom ezt a könyvet éppen egy, vélhetően a társadalomtudományok iránt érdeklődő, esetleg a kulturális antropológia tudásterületét művelő, afelé kacsintgató, de azzal mindenképpen rokonszenvező közönségnek? Nos, a fentiekben megírtakon túl, a T című regény, és a regénybeli regény egyik alaptémája, a T grófot és az őt megalkotó Arielt feszítő dilemma az okom, az Író, a Szereplő és az Olvasó hármasság viszonyának boncolgatása, a köztük levő kapcsolat milyensége, mibenléte, s végső soron a felbukkanó félelmetes kérdés, hogy ki kit teremt, ki kit hoz létre. E kérdésekről talán nem haszontalan elgondolkodnia egy, az emberi életet megörökítő tudományág művelőinek, olvasóinak sem, akár ily módon, egy nem szigorúan szakmai, hanem szépirodalmi mű ürügyén.

Befejezésül pedig egy rövidke játék, gondolatkísérlet. A regénybeli kreatív, alkotó, Ariel kabbalista nagyapja úgy óvta unokáját az íróvá válástól, hogy lefestette előtte e művészek túlvilági, rettentő sorsát. Az elgondolás szerint bármiféle új lény teremtése Isten ellen való bűn, igazi ördögi cselekvés, diabolikus aktus, hiszen a legfőbb hatalom akarata ellen lázadva hoz létre új életet, még ha papíron is. E bűnbe eső írókra mért ítélet

ésbüntetés pedig az, hogy haláluk után „épp az ő lelküknek kell aztán azokat a hősöket játszaniuk, akiket más demiurgoszok fabrikálnak.”² Amennyiben beigazolódna ez a hit, jelen sorok írójának is kétségtávol ez lenne a végzete, s a most megírtak alapján, és a kíméletlen túlvilági törvénykezés szabályai szerint valamiféle pelevini világba, annak utánzatába kerülne. Bár ki tudja, talán már most is abban a világban élünk... Hogy ez igaz-e, így van-e, jó volna-e, azt már döntse el a pelevini univerzumokba bepillantó Olvasó!

Viktor Pelevin magyarul megjelent regényei:

Omon Ré. Budapest, JAK-Osiris, 2001. Fordította Bratka László.

A rovarok élete. Budapest, Park, 2006. Fordította Király Zsuzsa.

Az agyag géppuska. Budapest, Európa, 2013. Fordította Bratka László.

Generation "P". Budapest, Európa, 2009. Fordította és az utószót írta Bratka László.

Számok. Budapest, Európa, 2007. Fordította és az utószót írta Bratka László.

A Metamor Szent könyve. Budapest, Európa, 2006. Fordította Bratka László.

A rettenet sisakja. Budapest, Cartaphilus, 2011. Fordította Bratka László.

Empire "V". Budapest, Európa, 2008. Fordította Goretity József

T. Budapest, Európa, 2011. Fordította M. Nagy Miklós

S. N. U. F. F. Budapest, Európa, 2013. Fordította M. Nagy Miklós

Apolló Batman. Budapest, Európa, 2015. Fordította Iván Ildikó.

Viktor Pelevin magyarul megjelent elbeszéléskötetei:

Kristályvilág. Budapest, Gondolat, 2004. Fordította Bratka László.

A tervhivatal hercege. Budapest, Gondolat, 2004. Fordította M. Nagy Miklós és Bratka László.

A hunok harmóniája. Budapest, Gondolat, 2005. Fordította M. Nagy Miklós és Bratka László. Előszó Podmaniczky Szilárd

A sárga nyíl. Budapest, Európa, 2007. Fordította Bratka László, Goretity József és Herczeg Ferenc.

P5. Pindosztán politikai pigmeusai – pá, pederaszták. Budapest, Európa 2010. Fordította Goretity József

Ananászlé a szépséges hölgynek. Budapest, Európa, 2012. Fordította Goretity József

² Pelevin 2011:90

Felhasznált irodalom

1. Aprisko, P.P. (2007): Az orosz filozófia története. Osiris Kiadó, Budapest, 469-488
2. Pelevin, Viktor (2011): T. Európa Kiadó, Budapest

Prónai Csaba

Visszatérés

Vlagyimir Garin¹ emlékére

*„Nem a kertből volt/Zöld kertből/Nem is az erdőből volt/Sötét erdőből.
Nem az erdőből volt/Sötét erdőből/Nem is két sólyom/Repült ki.
Nem két sólyom/Repült ki/Két fiútestvér/(Háborúzott).
Két fiútestvér/(Háborúzott)/És megérkeztek ők/A Duna folyócskához.
Megérkeztek ők/A Duna folyócskához/És tisztelték ők/A Duna folyócskát.
Tisztelték ők/A Duna folyócskát/(És a Duna lakóhelyen)/Elcsendesednek.”²*

Andrej Petrovics Zvjagincev (Андрей Петрович Звягинцев) 1964. február 6-án született, a szibériai Novoszibirszkben.³ Eredetileg színészetet tanult, majd 2003-tól a REN TV „Fekete szoba” című sorozata számára rendezett 3 epizódot.⁴ Ismeretlenül robbant be a nemzetközi film világába 2003-ban, első nagyjátékfilmjével, a *Visszatéréssel*,⁵ amellyel a 60. Velencei Nemzetközi Filmfesztiválon 5 díjat is kapott, köztük a fődíjat, az *Arany Oroszlánt*. Filmjével ezután még számos további elismerésben részesült.⁶ A *Visszatérés*ről viszonylag sok kritika jelent meg. Ezek között vannak olyanok, amelyek nagyfokú érzékenységről és éleslátásról tesznek bizonyosságot, de alig olvasható róla alaposabb elemzés.⁷ Az itt következő írás a film elmélyültebb bemutatásához szeretne hozzájárulni. Zvjagincev összefoglalását a filmről Szilágyi Ákos (2004:49) tolmácsolásában idézem: „A történet középpontjában két fiú áll. Az egyik 14 éves, a másik pár évvel fiatalabb: 12 talán. Testvérek, akik még soha nem találkoztak apjukkal, csak egy tíz évvel korábbi fényképen láthatták. A film azzal kezdődik, hogy valahonnan előkerül az apjuk. Arra, hogy mért jött,

¹ Влади́мир Влади́мирович Га́рин (1987. január 26 – 2003. június 25), az Andrejt alakító orosz színész. [Http://ru.wikipedia.org/wiki/Владимир_Гарин](http://ru.wikipedia.org/wiki/Владимир_Гарин), 2013.11.03.

² Kozák népdal. A zárójelben szereplő részek Ivan Mefogyevics Banderovszkij előadásában nem jól hallhatók. A közölt dalszöveg Varga Anna olvasata és fordítása. A Kaposvári Egyetem Mozgóképfesztiváljának a vezetőjét köszönet illeti nemcsak ezért, hanem a sok segítségért is, amit a tanulmány írásához nyújtott.

³ [Http://ru.wikipedia.org/wiki/Звягинцев,_Андрей_Петрович](http://ru.wikipedia.org/wiki/Звягинцев,_Андрей_Петрович), 2013.11.03.

⁴ [Http://az-film.com/en/Bio/](http://az-film.com/en/Bio/), 2013.11.03.

⁵ A film eredeti címe, cirill betűkkel: *Возвращение*; latin betűkkel és magyar kiejtés szerint: *Vozvrascsenyje*; latin betűkkel és angol kiejtés szerint: *Vozvrashchenie*.

[Http://ru.wikipedia.org/wiki/Возвращение_\(фильм,_2003,_Россия\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Возвращение_(фильм,_2003,_Россия)), 2013.11.03.

⁶ [Http://www.imdb.com/title/tt0376968/awards?ref=tt_q1_4](http://www.imdb.com/title/tt0376968/awards?ref=tt_q1_4), 2013.11.03.

⁷ A kivételek egyike: Marcos, 2004.

honnan jött, hol volt idáig, semmilyen magyarázatot nem ad, ellenben fogja a gyerekeket és elviszi őket egy kis túrára, pecázni. Az ezt követő 3-4 napos út egyfajta beavatási misztériummá alakul át a fiúk számára. Mindketten olyan tapasztalatra tesznek szert, ami felnőtte változtatja őket. Mindegyikük átvesz valamit a másiktól. A néző szeme előtt következik be felnőtté válásuk. Kezdi megérteni apjukat, mohón szívják magukba mozdulatait, érzéseit, hangulatait, egész lényét, amely így áramlik át lassan az ő lényükbe. Ajándékként fogadják el áldozatát. A film végső soron az örök visszatérés története, ahogyan minden visszatér önmagába, ahogyan az apák odaadják erejüket, vérüket, szellemüket gyermekeiknek. Újra meg újra, örökkön-örökké.”

Sietve hozzáteszem, ne feltétlenül fogadjunk el ebből mindent, vagyis azt, amit egy rendező a saját filmjéről mond. Az a film értelmezésében vagy mérvadó, vagy sem. A rendező által megfogalmazott szándék nem feltétlenül jut érvényre a megvalósult és tőle függetlenül létező, önálló életet élő alkotásban.

Zvjagincevnek a *Visszatérés*ről fentebb idézett nyilatkozatában már a történet leírásával kapcsolatban is gyanú támadhat bennünk. A filmben többször elhangzik az, hogy az apa 12 évig volt távol. Ez még tűnhet egy apró tévedésnek (vagy akár elírásnak; lehet sajtóhiba is), azonban nem azzal kezdődik, hogy „valahonnan előkerül az apjuk”, ahogyan azt a rendező mondja. Ezt esetleg még mindig megmagyarázhatjuk úgy, hogy Zvjagincev csak nagy vonalakban vázolja fel az eseményeket. Azt viszont kizárhatjuk, hogy ne tudná, hogy mikor mi történik, mi hány napig tart. A film – nem véletlenül – 7 nap történetét meséli el, minden napot külön felirat jelez, pontosan lehet tehát tudni, hogy kedden indulnak el először horgászni és végül majd szombaton indulnak haza. Azzal a mondattal, amiben a rendező „3-4 napos út”-ről beszél, a történet leírása átvált magyarázatba.⁸ Innen kezdve Zvjagincev értelmezését olvashatjuk, ahogyan erre Szilágyi Ákos (2004:49) is felhívta a figyelmet. A rendező által adott leírás így csak egy elnagyolt összefoglalása a filmnek, és egyúttal annak értelmezése is, ami viszont több ponton vitatható.

⁸ Próbálom fenntartani leírás és értelmezés szembeállítását, bár tudom, hogy ez vitatható, amennyiben minden leírás egyúttal értelmezés is. „Egy festményt azért látunk egy bizonyos módon, mert úgy van értelme” (Polányi, 1992: 205). „A látás a tudástól függ” (Gombrich, 1982: 225), mert minden vizuális észlelés – „alkotó” tapasztalat (Kepes, 1979: 9). Mindezek ellenére azonban talán mégsem értelmetlen megkísérelni valamiféle különbséget érzékeltetni. Tekintsük a *leírást* az értelmezés egyik fajtájának (leíró jellegű értelmezésnek), a *magyarázatot* vagy az *értelmezést* pedig az értelmezés másik fajtájának (magyarázó jellegű értelmezésnek, vagy értelmező jellegű értelmezésnek).

A Visszatérés történetének egy lehetséges leírása

A film első kockái egy vízfelületet mutatnak. A víz felszínét. Színe akár a folyékony ólomé. Ezen tűnnek fel a film első feliratai. A cím után a kép elsötétül, és amikor újra látunk valamit, akkor a víz alatt úszik a kamera. Végigpásztáz egy elsüllyedt hajóroncson.

Vasárnap

A kamera lentről, a víz aljáról felfelé irányítva látja, ahogy belecsapódik a vízbe valakinek a lába. Fiúk ugrálnak egy magas toronyból a vízbe. Köztük van a (talán) 14 éves Andrej és a (talán) 12 éves Iván is. Testvérek. Andrej – akárcsak a többi fiú – leugrik. Iván nem meri ezt megtenni. És nem akar lemászni sem a toronyból, nehogy gyáva nyúlnek tartásák. Már esteledik, amikor az édesanyja felmegy érte és lehozza.

Hétfő

Iván érkezik fel a lépcsőn egy üres parkolóház valamelyik emeletére (a kamera már előtte ott van). A fiúk (valószínűleg ugyanazok, akiket az előző napon is láthattunk) éppen fociznak. Köztük van Andrej is. Iván csak most érkezik. Köszön, de senki sem köszön neki vissza, mert Ivánt nyúlnek tartják (és ahogyan mondják: „nyulakkal nem beszélünk”). Andrej árulta el testvére gyávaságát a többieknek, ezért Iván nekiront. Verekednek, majd Iván kergetni kezdi Andrejt. Futnak a városon keresztül, egészen hazáig. Anyjuk csendre inti őket, mert megjött az apjuk és alszik. A fiúk bemennek hozzá, közben látjuk a nagymamát ülni az asztalnál (a filmben később elhangzik, hogy a gyerekek az anyjukkal és a nagymamájukkal együtt élnek). Benyitnak, látják apjukat, aki az ágyban fekszik és alszik. Iván felszalad a padlásra, hogy egy könyvben megkeresse apja fényképét. Egy ládából veszi elő és éppen lapozgatja, amikor megérkezik Andrej is: „Ez ő. Pontosan”. A képen négyen vannak. Az anyjuk, az apjuk, Andrej (egy motoron ülve) és a csecsemő Iván (apja kezében).

Az anya és a nagymama megterítenek. Jön az apa, bort tölt és megengedi, hogy a fiúk is kapjanak belőle. Köszönti őket és szétosztja az ételt, amit megessznek. Megígéri, hogy másnap elviszi őket kirándulni. Lefekvés előtt autót szerel, az anya nézi. Andrej és Iván az ágyban fekvéskor beszélgetnek az apjukról, akiről anyjuk azt mondta, hogy pilóta, de vajon

tényleg az? És honnan jött? Csak most érkezett, kapja a választ Andrejtől és az anyától is Iván a kérdésére. Már összekészítettek mindent a holnapi útra (a naplót is, amit majd felváltva vezetni fognak), majd anyjuk jön be hozzájuk, hogy lecsendesítse őket. Aztán ő is megy lefeküdni, és az apa is lefekszik aludni.

Kedd

Az országutat látjuk, dőlt villanyoszlopokkal. Az apa és a fiúk közelednek az autóval. Iván feje az autó ablakának támaszkodik, kifelé néz. Látjuk, hogy ő hátul ül. Andrej elöl, ölében térkép, fényképezőgép. Alszik. Az apa az autó középső visszapillantóján keresztül látja Ivánt. Arra próbálja rávenni, hogy apának szólítsa. Iván nem nagyon hajlik erre, csak az agresszióknak enged. Később (itt valamennyi idő „kiesik” az elbeszélésből!) azt látjuk, hogy az álló autóban, a hátsó ablaknál éppen most ébred Iván (!). Kinyitja a szemét és azt kérdezi: „Andrej, hol vagyunk?” Andrej válasza ez: „Felébredtél, tökmag? Azt hittem, végigalszod az utat.” Mire Iván így felel: „Te aludtad végig.” Körülbelül 30 kilométerre lehetnek a céltól. Az apa éppen telefonál (valószínűleg ezért állhattak meg). Azt nem tudjuk meg, hogy kit hívott, de azt igen, hogy utána muszáj kicsit innia. Tovább indulnak. A kép felső szélén látunk egy vonatot elrobogni, ők azzal ellentétes irányba fordulva folytatják az útjukat az autóval.

Andrej fotózik. Ivánt is, ahogyan kihajol az ablakon. Egy nylon zacskót lobogtat (a kép bal szélén dőlt villanyoszlopok), majd elengedi. A kamera vele marad, látjuk, ahogyan a nylon lehullik. Az útszélén dőlt villanyoszlopok.

Iván amióta felébredt, arról panaszkodik, hogy éhes. A városban az étterem zárva van. Az apa Andrejt küldi, hogy keressen egy másikat. Messziről látjuk, amint egy idősebb asszony útbaigazítja. Amíg az apa és Iván az autóban várnak rá, látunk (az apa szemével?) jönni egy fiatal nőt. Miután elmegy az autó mellett, az apa előbb az oldalsó visszapillantó tükör segítségével követi a mozgását, majd a középsőben. Ahogyan a nő távolodik, egy pillanatra visszafordul és elmosolyodik. Iván a hátsó ülésről figyelni mindezt. Az apa hirtelen indít, nem várnak tovább Andrejre.

Itt kimarad 3 óra (az elbeszélésből). Ezt azért tudhatjuk, mert a következő jelenetsorban, amelyben rátalálnak Andrejre, éppen azt veti a szemére az apa (egy pofon kíséretében), hogy már 3 órája rá vártak. Az étteremben Iván nem eszik, azt mondja, hogy elment az étvágya. Az apa kiteszi a karóráját az asztalra, 2 percet ad Ivánnak, hogy megegye az

ennivalót: „Kifutsz az időből!” Iván a kenyérrel játszik, és amikor az leesik, már nem akarja megenni. Az apa arra kényszerítené, hogy megegye. Andrejt tanítja, hogyan fizessen a pincérnőnél. Aztán hirtelen ott hagyja őket, hogy majd várják meg az utcán, és elmegy telefonálni. „Jó”, mondja valakinek a telefonba, miközben az üvegen át látja, hogy az utcán két idősebb fiú elveszi a gyerekektől a pénzt. Utánuk megy és visszاسzerzi azt. Magával hozza az egyik fiút is, de sem Andrej, sem Iván nem akar elégtételt venni rajta. Az apa pénzt ad neki ennivalóra. A fiait pedig felrakja egy buszra, azzal, hogy neki el kell intéznie egy üzletet. Iván azt vágja a fejéhez, hogy majd újabb 12 évnek kell eltelnie ahhoz, hogy elvigye őket a beígért vízéséshez?! Már a buszon ülnek, és azon töprengenek, hogy mi miatt történt ez így (az éttermi viselkedés miatt?, a pénztárca elrablása miatt?, vagy azért, mert az apjuk nem tud róluk gondoskodni?), amikor az apa kopog a busz ablakán, hogy szálljanak le. „Pontosan 3 napom van, hogy elmenjek egy üzleti találkozóra. Aztán irány a vízésés!” - mondja. Együtt, közösen indulnak el.

Egy szavak nélküli, krimyszerű jelenetsor következik. Egy kikötőbe érkezünk. Beszéd nincsen, csak elektromos zene, sirályok rikoltozása és hajómotor berregése. Az apa egy zsákot vesz át valakitől (később majd megtudjuk, hogy egy csónakmotor van benne). Mindezt Iván távcsövön keresztül figyeli (mi is azon keresztül, Iván szemével látjuk), miközben Andrej fotózik. Majd folytatják az utat. Iván éhes, de ki kell várnia a vacsorát. És már ott is vagyunk egy folyó vagy tó partján, a két gyerek horgászik („Itt annyi hal van!”), a sátrak már állnak az erdei tisztáson, az apa fát hasogat a fejszével. Idill. Horgásznak, amíg rájuk nem sötétedik. A tábortűznél vacsoráznak, de az apa nem eszik halat. Túl sokat evett. „Hol”? „Messzire innen” - hangzik a rejtélyes felelet. Éjjel a sátorban Iván arról faggatja Andrejt, hogy honnan lehetne az tudni, hogy ez a férfi ki valójában, hogy talán nem bűnöző-e: „Honnét tudhatnánk, hogy az apánk? Miért hiszel neki?” Andrej válasza erre ez: „Anya azt mondta, ő az apánk. A mi apánk! Érted?”. Iván sír. Andrej a holnapi horgászás ígéretével eltereli a figyelmét.

Szerda

A kamera távolról figyeli Ivánt, aki egy víz fölé belógó faágon ülve horgászik. Andrej még a sátorban alszik. Még mindig: idill. Iván halat fog, a többiek csomagolnak. Az égen felhők gyülekeznek. Iván visszadobja a kifogott halakat, mert már indulniuk kell. Zöld a szántó föld, kék az ég, bár vannak rajta felhők is. Apa arra kéri Andrejt, hogy nézze meg a

térképen, hogy mennyire van ide Beketovo. Ivánt csak a horgászás érdekli, és addig elégedetlenkedik, amíg az apja ki nem rakja egy hídon, ami egy csatorna fölött ível át, és magára hagyja. Iván egyedül van a hídon. A csatorna mentén dőlt villanyoszlopok sora áll. Iván szemével látunk a távolban egy kamiont haladni. Felé kanyarodik. Közeledik. Elmegy mögötte. Iván hátrafordulva nézi, amint az elhúz.

Valamennyi idő eltelhetett közben, mert már zuhog az eső. Iván átázva. Autó dudál, visszajöttek érte. Mérgesen száll be. Míg Andrej gúnyolódik rajta, addig az apja csak annyit mond, hogy öltözzön át. Iván kifakad: „Mondd meg, miért jöttél! Minek? Minek hoztál el minket? Nincs ránk szükséged! Nagyon jól megvoltunk nélküled is, anyával és nagyival! Minek jöttél vissza? Minek hoztál minket magaddal? Minek kellünk neked? Válaszolj!” Az apa kibúvót keres: „Anya kért meg, hogy hozzalak magammal benneteket.” Iván átlát a szitán: „Anya? És te?” Apa: „Szeretnék veletek lenni.” Iván tovább háborog: „Miért? Hogy kötekedj velünk?” Erre az apa csak megismétli azt, amit már korábban is mondott: „Öltözz át.”

Elakadnak a sárban. Még mindig zuhog az eső. Elküldi őket fáért, majd megmutatja, hogyan kell a fát az autó kereke alá tenni. „A kezecskéddelel”- mondja Andrejnek, de a fiú rosszul csinálja, és amikor az apa ezt felrója neki, az felel: „Miért nem csinálod magad?”. Erre az apja úgy megüti, hogy a fiú neki esik a fejével az autónak és beveri az orrát: elered a vére. Ennek Iván is a szemtanúja. Végül úgy jutnak ki a sárból, hogy Andrej ül a volánnál, Iván pedig az apával együtt hátulról megtolja az autót. Az éjszakát a kocsiban töltik.

Csütörtök

A kamera már azelőtt ott van a parton, hogy ők megérkeznének. A víz felől mutatja, ahogy az autó kihajt ide az erdőből. Egy ideig csak ülnek az autóban, az apa arca gondterhelt, nehezen szánja el magát, és ezalatt súlyos (nem találok jobb jelzöt erre) kérdések és válaszok hangzanak el (vagy nem hangzanak el, vagy nem tekinthetők válasznak):

Andrej: „Apa, mi ez a hely? Hol vagyunk?”

(Apa: nincs válasz)

Iván: „Van itt valaki?”

Apa: „Nem, csak mi.”

Andrej: „Mit csinálunk itt?”

Apa: „Semmit. Egy szigetre megyünk.”

Andrej: „Szigetre?”

Iván: „Melyikre? Arra ott?”

Apa: „Nem, egy másikra. Szálljatok ki!”

Egy csónakot készítenek fel az útra. Iván kátrányt hoz. Az apa arra tanítja őket, hogy hogyan kell csinálni: „Andrej, kend be jobban, hogy ne maradjon rés.” Előveszi az autó csomagtartójában lévő zsákból (amit korábban a kikötőben kapott) a csónakmotort, és elindulnak a szigetre. A két fiú élvezi az utat, az apa arca gondterhelt. A motor lerobban, sötét felhők gyülekeznek. A gyerekeknek kell eveznie, miközben ömlik az eső. Amikor a szigethez érkeznek, addigra már eláll, de köd van. Az apa cölöpöt ver le a fejsze fejével és ahhoz köti ki a csónakot. Amikor a parton ülőkhöz megy, a kamera nem megy vele, bár őt mutatja, amint távolodik, de kicsit visszahátrál a víz felé, így a kép előterében a csónak orra, a feszülő kötél és a cölöp látható (!). A tábornál az apa alkoholt ad nekik, Iván hiába ellenkezik, ráadásul neki kell mosogatnia is. A sátorban azt mondja Andrejnek, hogy ha az apa még egyszer hozzá ér, megöli.

Péntek

A part felől látjuk a cölöphöz kikötött csónakot. A víz tükörsima, de valaki egy követ dob bele (látjuk és halljuk a csobbanását). Aztán látjuk, hogy a két fiú ott ül a parton. Arról beszélgetnek, hogy Iván ellopta az apa kését. Andrej próbálja rábeszélni, hogy tegye azt vissza, de eredménytelenül. Ivánnak megígéri, hogy nem fogja elárulni. Iván a halakról beszél, amikor jön az apa és hívja őket, hogy megmutassa a szigetet. Iván a reggeli hiányolja, majd azt mondja, hogy fáj a lába, de végül ő is utánuk indul. A csónak a háttérben, kikötve.

Átkelnek egy erdőn, majd egy mezőn. Iván mindig lemaradva követi őket. A mezőn egy madártetemet lát. Végül elérkeznek egy kilátótoronyhoz. Iván a lábfájására hivatkozva lent marad, Andrej és az apa felmászhatnak rá. Miközben mennek felfelé, a kamera mutat egy fát a torony mellett, ahogyan fújni kezdi a szél és megszólal a zene, ami akkor is szól, amikor Andrej és az apa már odafent vannak és körbenéznek a távcsővel. Mindenféle végeláthatatlan víz veszi körül a szigetet. Hirtelen eső támad, úgy kell lemenekülniük. És mindhárman elfutnak a toronytól. Csak a kamera marad ott, a kép élessége visszahúzódik a torony aljába.

Ismét a parton vagyunk. Andrej vicceket mesél az apjának, aki hallgatja, de úgy tűnik, mintha nem nagyon érdekelné. Elmennek fát vágni, Ivánnak kell megint mosogatnia.

Iván a vízparton van. Ahogy visszanéz, látjuk a nézésén, hogy mérges. Aztán amikor másodszor fordul vissza, látjuk, hogy már másképpen néz. Amikor az apja megjön, akkor kapunk erre választ: egy hullám elvitte az apja edényét. Apa: „Egy hullám? Mit gondolsz, hogyan fogok enni eztán?” Iván: „Nem tehetek róla.” Apa: „Rendben, megmutatom, hogyan faragj edényt fából.” Majd mintha a késéért menne a sátorba, de aztán veszi a hátizsákját és odakiabál a fiúknak, hogy vigyázzanak magukra, amíg ő jár egyet. Iván kukacokat szeretne kérni, ami a horgászáshoz kellene (mert itt kenyérre nem harapnak a halak). Az apa azt mondja: „Keressetek!” Iván: „Könnyű azt mondani! Itt mindenütt homok van!” Andrej rábeszéli Ivánt, hogy menjenek az erdőbe kukacot keresni.

Egy romos faház ablakán úszik be a kamera, ahol az apa éppen a földet ássa. A fiúk jönnek a mezőn. Arról beszélgetnek, hogy ez tényleg egy sziget-e, ahol nincsen rajtuk kívül senki más. Az apa kiemel egy ládát a gödörből, leveri róla a lakatot és kiemel belőle egy fémdobozra hasonlító tárgyat. Éppen végez ezzel, amikor látjuk a ház ablak keretében, hogy a két fiú közeledik a ház felé. Mire odaérnek, az apa már nincs ott, csak a frissen kiásott gödör. Andrej: „Hogyan lett itt ez a gödör?” (éppen az előbb volt szó arról közöttük, hogy lehet-e még valaki ezen a szigeten). Iván csak ezt feleli rá: „Kit érdekel? Tele van kukacokkal.”

Megint a csónakot látjuk a parton. Jön az apa, lopva körülnéz, kiemeli a hátizsákjából a kiásott dobozt, és átteszi a csónak orrába. Marad a képen a csónak. És már érkeznek is oda a fiúk a kukacokkal. Iván beszáll, már indulna horgászni, de Andrej előbb engedélyt szeretne kérni az apjuktól. Az elengedi őket, de csak 1 órára, mert utána indulniuk kell. Odaadja Andrejnek a karóráját.

A fiúk horgásznak, az apjuk a csónak motorját szereli a parton. Andrej már menne vissza, de Iván rábeszéli, hogy evezzenek távolabb. Egy nagy hajóroncsot találnak, az egyik tartályában pedig Iván egy halat fedez fel, amit kifognak. Félnégy helyett hétre érnek vissza. Az apa pofonokat osztogatva Andrejnek ezeket mondja: „Hol kéttetek? (...) Nem hallottad, hogy hívtalak? (...) Miért adtam neked az órát?” Andrej: „Azt hittem, van még időnk.” Iván közbelépne, de az apa félrelöki őt, és folytatja Andrej pofozását. Iván: „Mit akarsz tőlem? Gyáva szemét vagy! Ez az, ölj meg!” Az apa a földön fekvő Andrejhez hajol, kezében fejsze: „Megöljelek?” Iván közbeszól: „Állj! Ha hozzáérsz, megöllek!” Az apa szemében végtelen szomorúság: „Megölsz?” Iván: „Ha nem lennél ennyire gonosz, úgy

szeretnék, mint egy apát. Gyűlöllek! Eszedbe ne jusson hozzánk érni! Egy senki vagy!” Apa: „Te vagy rossz, fiam.” Iván erre azt kiabálja, hogy „nem, nem, nem!”. Eldobja a kést, és futni kezd az erdő felé. Az apa utána fut, Iván nevét kiabálva. Keresztülfutnak az erdőn, ami az „Iván”-t kiabáló apa hangját sajátos akusztikával tölti meg. A nyomukban futó Andrej „apá”-t kiabál.

Iván felmászik a kilátótoronyba. Az apja utána. Iván azonban lezárja odafönt a csapóajtót: „Hagyj békén! Gyűlöllek! (...) Ha nem húzol el, leugrok! Hallod? Leugrok! (...) Meg merem tenni! Meg bizony!” És tovább mászik, fel a torony legtetejére: „Hallod, megteszem! Hallottad? Hallod? Bármire képes vagyok!”

Az apa kívülről próbál felmászni hozzá: „Ványa, fiam...”. Ezek az utolsó szavai, mert a deszka, amibe kapaszkodik, eltörik, és ő a mélybe zuhan. Iván lenéz (indul a zene), látja az apját kiterítve és a mellette dermedten álló Andrejt.

Lent (a zene tovább erősödik) a mozdulatlan Andrej. Haját és ruháját fújja a szél. Érkezik Iván: „Andrej”. Andrej: „Halott. El kell vinnünk.” Iván: „Hová?” Andrej: „A csónakhoz.” Iván: „Hogyan?” Andrej az apja szóhasználatát idézi: „A kezecskédde!” Már Andrej az, aki – az apjához hasonlóan – az irányító szerepet betölti, már ő beszél úgy, ahogyan az apja beszélt. Megpróbálják ketten felemelni, de Iván sírni kezd (vele együtt a zenében egy hegedű is), nem bírja. Andrej: „Gyere ide! A kezénél fogva húzzuk!” Karján az apja órája, amit még akkor adott neki, amikor horgászni indultak. Andrej látja, hogy így sem bírnak ezzel megbirkózni, csak annyit mond Ivánnak, hogy: „Hozd a fejszét!” Iván értetlenkedő kérdésére, hogy minek, magyarázat nélkül csak megismétli az utasítást: „Azt mondtam, hozd a fejszét!”

Látjuk Ivánt elszaladni. Majd egy bokrot látunk 12 másodpercen keresztül, ahogyan fújja a szél.

Fenyőfa-hordágyon húzzák a halott apát. Közben megállnak pihenni. Iván szerint eltévedtek: „Ez nem a jó irány, Andrej.” Andrej: „De igen, ez a jó.” Iván észreveszi, hogy az apa szemei nyitva vannak. Andrej lezárja azokat.

A kamera távolról – néha életlenül – mutatja őket, ahogy a csónakhoz érnek és elgyötörten lerogynak a homokba.

Majd egy vízparti képet látunk, a víz csendesen hullámzik. Nehéz eldönteni, hogy hány óra van. Lehet, hogy elkezdődött a szombat. Mintha pitymallana.

Szombat

A két fiú alszik a parton. Iván ébred. Odamegy a csónakhoz, hogy megbizonyosodjon arról, nem csak álmodta-e ezt az egészet. Amikor látja, hogy nem, leül, szinte leroskad a homokba. Iván is ébred, és ő is odajön, hogy megnézzék a csónakot.

Bepakolnak és elindulnak. A víz éppen olyan színű, mint a film első kockáin. Sűrű és krémszerű. Az apa ugyanúgy fekszik, mint otthon, a házukban, amikor először pillantották meg a gyerekek az ágyában. Iván arca komor, duzzogó. Andrej tekintete inkább olyan, mint akinek a lelke átfázott. Pár másodpercre belenéz a kamerába!

Hirtelen neki ütközik valaminek a csónak alja. Andrej leállítja a motort. Aztán azt látjuk, hogy úgy érkeznek meg, hogy Andrej óvatosan evez a lapáttal. Partra húzza a csónak elejét, majd visszadobja a kötelet a csónakba. Iván kiadogatja neki a holmikat, ő is kiszáll, és Andrej jobban kihúzza a csónak elejét a partra.

Elvisznek mindent az autóhoz és kicsit erőt gyűjtenek. Andrej visszaindul a csónakhoz. Ivánt látjuk, amikor Andrej hangját halljuk, amint kiált: „Apa! Apa! Apa!” Iván felpattan, vele a kamera is. Látjuk, hogy Andrej fut a partra, mert a csónakot elvitte a víz. Iván is fut és ő is kiabál: „Apa!”. Az ólomszerű víz befolyik a csónak oldalán támadt réseken. Iván még kiabálja a nevét, még fut a vízben egy ideig, Andrej már nem. És az apa a csónakkal együtt belesüllyed, beleolvad a vízbe (zene).

Andrejt látjuk a parton, profil nézetben. Aztán a csónak zsinórját, ahogy süllyed lefelé és eltűnik a mélyben (zene). Majd újra Andrej profilját, aki nem mozdul. Odajön mellé ellenkező profilból Iván is. Andrej mintha egy pillanatra elmosolyodna. Iván megfordul, és éppen úgy áll oldalnézetben, ahogyan Andrej. Zene és a víz hullámozásának a hangja. Mindketten a hullámsírt nézik. Aztán hátulról látjuk őket, ahogyan a végtelennek tűnő vizet szemlélik. Előbb Andrej indul el, majd Iván is követi. Csak a kamera marad ugyanúgy, mozdulatlanul.

Andrej a volán mögött ül az autóban. Iván beszáll mellé. Amikor becsapja a jobb első ajtót, leesik a térkép a napellenzőről. Ahogy Iván visszatenné, megtalál egy fotót. Ez a padláson tartott képpel azonos helyen és időben készült, de itt az apjuk nem szerepel (lehet, hogy ő készítette a felvételt). Andrej ugyanott ül, ahol a másik képen is, egy motoron, a csecsemő Ivánt pedig az anya tartja a karjaiban. Andrej: „Rejtsd el!”. Iván visszateszi a napellenző mögé és közben azt mondja: „Andrej, vizesek a lábaim.” Erre

Andrej így felel: „Dobd le a cipődet!” Ezek a filmben elhangzó utolsó szavaik. Andrej beindítja az autó motorját. Többet mozgóképen nem is látjuk az arcukat.

A kamera a fák koronájának a magasságából mutatja a tolató autót. Megvárja, amíg elmennek, majd leereszkedik a földre. Áll egy ideig az erdő szélén, a víz felé nézve. Amikor a távolban megdördül az ég, visszavonul a fák közé, az erdőbe.

Ezután már nincs több mozgókép, csak fekete-fehér fotókat láthatunk. Huszonötöt. Az első 21 a kirándulás képei, pontosabban ezek közül az első 6 még csak az elindulás pillanatairól készült. Az utolsó 4 kép valószínűleg 12 évvel korábbi. Elbizonytalanít a 22. kép, amin az anya van, nehéz lenne megmondani, hogy ez a kép mikor született róla. A 23. és 24. képen a 2 éves Andrej szerepel, mindkét esetben annak a motornak a közelében, ahol a padláson és az autóban tartott képek is készültek. A 24. képen valaki fogja a kezét, valószínűleg az apja, aki csak egyetlen egy képen látható: a legutolsón.

A fotósorozat első felvételének (ami az autóból készült az autó mellett álló anyáról, és homályos) a megjelenésekor erősen megdördül az ég, és halljuk, amint elered az eső. Egyre erősebbek az esőcseppek hangjai, miközben a 8-tól a 21. képig egy kozák népdal hallható, Ivan Mefogyevics Banderovszkij előadásában⁹. Ennek a szövege olvasható a tanulmány elején: ez a dal az elemzés mottója. Az utolsó 4 kép alatt csak az elcsendesülő eső hangjait halljuk. A filmvégi feliratok alatt más típusú, elektronikus zene szól.

A film középpontja

A film leírása már az értelmezés egyik típusa (erre korábban egy lábjegyzetben már utaltam). Nehéz lenne eldönteni, hogy honnan kezdődik az értelmezés másik típusa. Minél pontosabban fogalmazunk, és minél alaposabban írjuk le azt, ami éppen a filmen van, annál közelebb kerülünk a film értelmezéséhez. Ha egy filmre úgy tekintünk, mint egy kultúrára, egy kulturális antropológiai értelemben felfogott kultúrára (Herskovits, 1982: 197; Hollós, 1995: 27), akkor – Clifford Geertz (1994) elhíresült „sűrű leírását” felhasználva – azzal az analógiával élhetünk, hogy minél sűrűbb etnográfiját állítjuk elő a filmnek, annál inkább ismerhetjük meg a benne lévő jelentéseket. Ahhoz, hogy egy filmet megértsünk, csak meg kell tanulnunk azt „elolvasni” (Bódy, 2006: 105; Bazin, 1995: 23),

⁹ 1987-ben alakult meg Moszkvában a „Kozák Kör” nevű együttes. Repertoárjában közel 300 doni, kubányi, zaporozsi, uráli, szibériai, volgai stb. dal szerepel, amelyet az együttes tagjai expedíciók során gyűjtöttek. Az egyik „adatközlőjük” Ivan Mefogyevics Banderovszkij.
[Http://www.kaz-krug.ru/component/content/article/35-news/49-tvorcentr](http://www.kaz-krug.ru/component/content/article/35-news/49-tvorcentr). 2013.11.03.

és ha el tudtuk azt olvasni, ha már szavakba tudtuk azt önteni, akkor az értelmezés „tálcán kínálja magát”. Ezt próbálom megmutatni.

Zvjagincev azt nyilatkozta (mint fentebb már idéztem), hogy „*a történet középpontjában két fiú áll*”. Szerintem viszont nem. A film középpontjában az apa áll. Értelmezhetjük úgy a rendező által használt „*film középpontjában áll*” kifejezést, mint ami arra utal, hogy „a film elsősorban kiknek a története”, és akkor talán már mondhatjuk azt, hogy „elsősorban az apának és a két fiának”, de ezen (is) látni mennyire számít az, hogy amikor egy filmet leírunk, milyen szavakat használunk. Azzal, hogy a rendező nem úgy fogalmazott, hogy „a történetben van két fiú”, elkezdett egyfajta rangsort felállítani a szereplők között, ráadásul óvatlanul egy olyan kifejezést használt, amivel egyben megadható a film egyik lehetséges olvasata (csak éppen az ő kijelentésétől eltérő értelemben).

Maurice Blanchot-nak (2005:5) a töredékes könyvekről megfogalmazott szép szövegét parafrázálva azt állíthatjuk, hogy minden filmnek, még a töredékes filmnek is van egy középpontja, amely vonzza azt. Ez nem egy rögzített középpont, hiszen elmozdul a film előállításának és létrejöttének körülményei által. Mégis rögzített, mert úgy mozdul el, hogy ugyanaz marad, és egyre inkább központivá, rejtőzködővé, bizonytalanná és parancsolóvá válik. Aki a filmet írja, „*e középpont iránti vágyból, e középpont fel nem ismerése miatt írja. Az érzés, hogy megérintettük, lehet, hogy nem más, mint annak az illúziója, hogy elértük*” azt.

A *Visszatérésnek* a középpontja az a hely, ahol az apa útja befejeződik. Erről a helyről tekint a kamera a partra érkező autóra, körülbelül az 52. és az 53. perc között félúton. A vízből. És ezt a helyet nézik az autóból, amikor az a bizonyos, általam korábban „súlyosnak” nevezett beszélgetés elhangzik.

Andrej: „Apa, mi ez a hely? Hol vagyunk?” És az apának erre nincs válasza. Mit is felelhetne? Nem mondhatja, hogy ez az a hely, ahol végleg el fogtok veszíteni, mert ezt nem tudja. Sejteni sejtheti, de nem tudhatjuk, hogy mire gondol, még ha gondterhelt is az arca. Iván: „Van itt valaki?” Apa: „Nem, csak mi.” Ezen a helyen senki sincsen rajtuk kívül. Azon a helyen, ahol a fiúk majd végleg elveszítik az apjukat, rajtuk kívül senki sem lesz. Andrej: „Mit csinálunk itt?” Apa: „Semmit. Egy szigetre megyünk.” Ezen a helyen nem lehet semmit sem csinálni. Innen csak elmenni lehet egy szigetre, de onnan neki már csak holtan lehet visszajönnie ide. Andrej: „Szigetre?” Iván: „Melyikre? Arra ott?” Apa: „Nem, egy másikra.” Az a sziget innen nem látható. És arról a szigetről, ami innen nem látható, ő már

élve nem fog ide visszatérni, de ide tér végül vissza holtan. Apa: „Szálljatok ki!”. Kiszállnak, és ekkor látjuk meg először ezt a helyet majdnem úgy, ahogy eddig azt ők láthatták, csak annyi a különbség, hogy a kamera 5-10 méterrel hátrébb van (53. perc), kicsit visszahúzódva.

A film utolsó mozgóképei is erről a helyről, a film középpontjáról származnak, amikor a fiúk elindulnak innen az autóval haza. A kamera ekkor is a víz felé néz, de mélyebben van az erdőben, és magasabban is, a fák magasságából mutatja, ahogyan az autó a parttól eltolat. Az autó távozása után lejjebb jön, és kicsit előbbre megy, az erdő széléig. A közelgő eső előtt azonban visszahúzódik. Ez a kamera búcsúja az apától (1:37-1:38).

Ezt követően már nincsen több mozgókép a filmben, mert innen már csak fotók következnek. És az utolsó fénykép, ami egyúttal a filmben látható utolsó kép is, mivel az apa szerepel rajta, és azért is, mert ennyire az utolsó, szintén a film középpontja felé mutat. És ugyanezt állítom a film első képsorairól is, arról a bizonyos vízfelületről. Ugyan erről nem tudhatjuk, hogy pontosan milyen vizet ábrázol, de ugyanilyen folyékony ólomszínű a víz akkor is, amikor a halott apával a csónakban elindulnak a fiúk visszafelé a szigetről, és ilyen a színe annak a víznek is, ami elnyeli az apjukat a csónakkal együtt (a film középpontjában). A kezdő képsorok vízfelülete után a víz alatt pásztázó kamera egy elsüllyedt, jól láthatóan motoros csónakot mutat. Bár a kezdő képsorok és a víz alatti felvételek között elsötétül a kép, ez csak egy pillanat, és a kettőt összeköti a zene, ami folyamatosan szól, emiatt könnyen támadhat az az asszociációnk, hogy azt látjuk most lent, a víz alatt, amit korábban fent láttunk. Továbbá nem zárható ki egy olyan gondolattársítás sem, amely azt feltételezi, hogy ez az a csónak, amiben a halott apa a víz alá merült. Ebben az esetben a film első kockái és az azokat követő vízalatti képsorok ugyanazon a helyszínen vannak, ahol a film középpontja is van, de ezt majd csak később, 1 óra és 35-36 perc múlva tudhatjuk meg.

Az időn kívül

Amennyire el tudtuk helyezni a film első képeit, úgy nem megválaszolható azok ideje. Mikor látjuk a víz felszínét? És milyen időből származik a víz alatti felvétel a hajóroncsról? A kérdést homály fedi, mert mindkét jelenetsor az időn kívül helyezkedik el. Vasárnap előtt vagyunk (és akkor ez egy másik csónak roncsa)? Vagy szombat után valamikor? Bármikor lehet. A filmben az „időszámítás” csak ezt követően kezdődik. Majd csak ezt

követően fog megjelenni a film első napjának, a vasárnapnak a neve. Ez egy olyan dimenzióban van, ahol az időnek nincs relevanciája. És ha ezeknek az első képeknek a helye megegyezik a film középpontjával, már pedig én ezt állítom, akkor ez az a hely, amiről az apa nem tudja megmondani, hogy az hol van (nincs válasza erre a kérdésre). Ennek a térnek a helye sem megmondható. És ez az a hely, ahol nincs senki (rajtuk kívül, amikor odaérkeznek), és ez az a hely, ahol – ahogy az apa mondja – nem csinálunk semmit. Van még egy ilyen időn kívüli „rész” a filmben, de ez olyan radikálisan kívül van azon, hogy már nem is film: a befejezésként látható fotókról van szó. Nem is film, de mégis a film részének kell azokat tekintenünk. És még ha köthetőek voltak is eredetileg egy időponthoz, a készítésük idejéhez, eldönthetetlen, hogy a film végén mikor vannak, milyen időben vannak ott. Ezek a képek éppúgy az időn kívül (vagy túl) vannak, akárcsak a film középpontjának az ideje.

Ivan Mefogyevics Banderovszkij kozák dalát alig-alig érteni, mert elnyomja azt a zuhogó eső hangja. Két fiútestvérrel énekel, akik végül a Dunához érve „elcsendesednek”. Sokféleképpen magyarázhatjuk ennek a dalnak az értelmét (aminek néhány szavában bizonyosak még az eredeti hangfelvétel birtokában sem lehetünk), az azonban érzékelhető, hogy valaminek a megváltozásáról van szó, valaminek az elmúlásáról. Ha semmit nem akarunk belelátni, az akkor is benne van, hogy valami, ami korábban nem volt csendes, a dal végére „elcsendesedik”. Akárcsak maga az énekmondó, aki a dalt, a dalról való tudást őrzi. A dal a kirándulás képeivel együtt ér véget. És még hátra van az utolsó 4 kép. Ezek azok, amelyek a család tagjait 12 évvel korábban ábrázolják. Az eső ereje csökken, vele az általa keltett zaj erőssége is. Csendesebben esik. Elül a vihar.

A fényképeknek ez a fajta bemutatása sajátos értelmezés előtt nyitja meg az utat. Jóllehet a mindennapi életben a fotók (és a film is) sokáig őrzik azt, ami bennük rejlik, de nem örökkévalók. Ahogyan az énekmondó sem. Ahogyan elveszik a fényképen ábrázolt személyekről való tudás, úgy ők is a feledés homályába vesznek. Elsüllyednek, akár a csónak. És halála után idővel így felejtődik el az énekmondó is. Csakhogy az „elcsendesedés” nem némaság. A filmben azon a ponton ugyan véget ér a dal, de ez még nem a film vége, és az eső hangját is hallani. Majdnem mondhatnánk, hogy a víz diadala ez, de nem erről van szó. Négy olyan képet látunk, ami korábbról maradt itt. És a film nem azt mondja, hogy azokat is elmossa a víz. Egyfelől tudjuk, hogy így van, másfelől éppen arról beszél – az elbeszélés sajátos módjával –, hogy ez másképp van. Ez a 25 kép kívül van a filmben elmesélt 7 nap idején. Azzal, hogy az első 21 képet 4 olyan kép követi, ami

korábban készült, megváltoznak a kirándulás képei is. Azok ugyanoda kerülnek, ahol az utolsó 4 kép is van. Bekerülnek abba az „archívumba”, amik lenyomatai egy emberi világnak. Ha nem lennénk annyira földhöz ragadtak, hogy csak filmszerkezeti szempontból tartsuk ezt indokoltnak, akkor még azt a lehetőséget is kihasználhatnánk, ami a magyar nyelvben rejlik. Amit látunk és hallunk, azt leírhatjuk úgy is, hogy Banderovszkij ráénekel a képekre. És innen már egyenes út vezet a ráolvasáshoz, vagyis ami itt történik, az mágia. A dal tovább él az énekmondó halála után is. Lehet, hogy elfelejtődik a róla való tudás, de a megfejthetőség lehetőségét továbbra is magában hordozza. Akárcsak a fénykép, ami az egyszerit „végtelenségig örökkévalóvá” reprodukálja (Barthes, 1985: 8). Egyszerre őrzi magában a létezés abszurditását és bizonyítékát (Sontag, 1981: 12).

Ennek fényében egyedülálló jelentést kap az utolsó fénykép, ami egyúttal a film utolsó képe is. Ezen az apa látható, de nem egyedül. Bal karján valószínűleg Iván ül (a korábbi fényképek alapján). Az apa Ivánra néz, Iván valahová a képen kívülre (de nem a kamerába). Bal kezének a mutatóujja felfelé mutat. Nem lehet eldönteni, hogy magától emeli föl ezt a karját, vagy azt az apja tartja a kezével. Bárhogyan legyen is, az ujját ő tartja úgy. Roland Barthes (1985: 9) ír a kisgyermeknek arról a mozdulatáról, amikor ujjal rámutatnak valamire és úgy mondják, hogy „az”. Szerinte „*a fénykép is mindig egy ilyen mozdulat kifejezője, azt mondja: az, ez az, ilyen!, de nem mond semmi mást.*” A feladat ránk vár, hogy azt értelmezzük.

Az olvasatok rétegei

A *Visszatérés* nézhető egy korábban 12 évig távollévő apa fiaival való találkozásának a történeteként is. Annak a kísérleteként, hogyan próbál meg úgy tenni, mintha az apjuk lenne. Nem derül ki, hogy a korábbi időben hol volt és mit csinált, és az sem, hogy miért nem volt velük. Nem tűnik kommunikatív természetűnek (még ha többször beszél is valakivel telefonon, sőt még mintha ez is éppen valaminek a hiányáról árulkodna), így nehéz kitalálni, hogy mit is szeretne a gyerekeitől. Zord, autoriter apa benyomását kelti. Az idősebbik fiú, Andrej ennek ellenére már a kezdetektől felnéz rá. Nem így a kisebbik fiú, Iván, aki kezdetben ellenszenvvel fogadja, sőt még az is megfordul a fejében, hogy ez az ember talán nem is az apjuk.

Erre az olvasatra azonban ráakódik egy másik értelmezés is. Amikor először látjuk meg az apát (a fiúk szemével), akkor éppen úgy fekszik, ahogy Andrea Mantegna 1480 körül készült *Halott Krisztus siratása* című festményén Jézus. Ugyanabban a szögben¹⁰, ugyanolyan kéz- és fejtartással, a fej alatt ugyanúgy párna van. Még a takaró is ugyanúgy fedi a testét (Beumers, 2009: 253). Azt nehéz megmondani, hogy vajon pontosan milyen színű Mantegna festményén (ami a milánói Pinacoteca di Brerában található) a takaró. Cristina Bucci (2009: 76) ólomszürkének nevezi. Én a *Visszatérés* első képkockáin látható víz leírására használtam a „folyékony ólom” kifejezést, és az apa takarója is éppen ilyen, azzal megegyező színű (bár Zvjagincev filmjében ezt a színt az általam ismert *Halott Krisztus siratása* reprodukciók színéhez képest erősebbnek látom).

Van több olyan dolog a filmben, amit lehet gyakorlatiasan nézni, de lehet másképp is. A szobában lágyan meg-meglibben a függöny, és egy apró fehér tollpihe van a párnán, ami finoman remeg, majd egy erősebb fuvallat elsodorja. Persze, a függöny és a pihe azért mozognak, mert ahogy beléptek a fiúk, úgy huzat támadt (pragmatista olvasat). És azért is, mert ebből láthatjuk, hogy az, aki itt fekszik, valamilyen kapcsolatban áll az égiekkel (transzcendens olvasat). Ne felejtjük, a gyerekeknek azt mondta az anyjuk, hogy az apjuk pilóta!

Az interpretációnak ez a fajta kettőssége végig vonul a filmen. Iván felszalad az emeletre, hogy megkeresse azt a fényképet, ami egykor az apjukról készült. A nagy könyv, amiben lapozgat, bibliai jeleneteket ábrázoló képekkel van tele. Az apja fotóját annál a képnél találja, ahol Ábrahám éppen feláldozná Izsákot¹¹. Az Ószövetségnek ezt a történetét Jézus kereszthalálával, feláldozásával, áldozathozatalával lehet párhuzamba állítani az Újszövetségben. Izsákot és a helyette feláldozott kost Jézus előképének szokás tekinteni¹², ahogyan „*ezt a Biblia párhuzamos helyei jelzik is*” (Balassa, 1986: 257).

Nem azt állítom, hogy az apa Jézus lenne, de valamilyen analógia meglétét jelzi a biblikus utalások erőteljes rendszere. A *Visszatérés*ben csak a két fiúnak van neve. Az Andrej és az

¹⁰ Azért is ismerheti fel könnyen a néző a párhuzamot, mert ez a kép a reneszánsz művészetben megjelenő szélsőséges rövidülés egyik klasszikus példája. Középkorokban szokták ezzel illusztrálni ezt a fajta ábrázolási módot, amikor a reneszánszról tanítanak.

¹¹ Mózes első könyve 22, 1-19; Graves – Patai, 1969: 158-163.

¹² Ennek egyik leghíresebb példája „*az ókeresztény irodalom kiemelkedő alkotása*” (Vanyó, 1988.:135), az ún. *Barnabás-levél*: „... a Lélek edényét ő maga akarta felajánlani áldozatul bűneinkért, hogy az Izsákban létrejött előkép beteljesedjék, akit az áldozati oltárra helyeztek” (*Barnabás levele*, 1988: 229). Vagy egy másik híres példa Filippo Brunelleschi és Lorenzo Ghiberti vetélkedése 1401-ben: a firenzei keresztelőkápolna új bronzkapujának díszítésére kiírt pályázatra Izsák feláldozását kellett feldolgozni (Bucci, 2009: 72-73). Továbbá: „*templomokban Ábrahám áldozatát (...) leginkább a szentmiseáldozat helyének közelében vagy az oltár felszerelési tárgyain ábrázolják*” (Seiber, 1986: 10).

Iván két igen gyakori, mindennapi név Oroszországban. Az Újszövetségben azonban mindkettő egy-egy apostolnak a neve is. Andrej, vagyis András: „*az elsőként elhívott*” (Averincev, 1988a.: 326; János Evangéliuma 1, 35-41), aki „ékes volt életében, válaszadó a tanításban, férfias a szenvedésben és *anthropos* a dicsőségben” (Voragine, 1990: 7). Iván, vagyis János¹³: az „*Isten kegyelme*”, „*akiben kegyelem lakozik*”, a „*megajándékozott*”, „*aki Istentől kegyelmet kapott*” (Voragine, 1990: 30) és „*aki a legfiatalabb az apostolok között*” (Seibert, 1986: 135). Andrej és Iván nagyon szeretnek horgászni, a Bibliában eredetileg mindketten galileai halászok (Máté Evangélium 4, 17-22; Márk Evangéliuma 1, 14-20; Averincev, 1988a: 326 és 1988b: 341). Az első vacsora az apjukkal hétfő este – a család közös eseménye, mivel az anya és a nagymama is jelen vannak. Ez a jelenet azonban az „Utolsó vacsorát” is megidézi, nem kell ahhoz pontosan ugyanazoknak ott lennie. És mind a két olvasatban, a realistában éppúgy, mint a szimbolikusban, a fiúk egy tanulási folyamat, egy beavatás részesei. Jézus az utolsó vacsorával vezette be a szentáldozást, amelynek során a keresztények az Úr testéből és véréből részesülnek.

Minden társadalomban különösen fontosak azok a rítusok, amelyek az életkorváltozásokat kísérik (Buckser, 1997: 411): ezek az átmenet rítusai¹⁴. Egyik fajtája a pubertáskorhoz kötődik, amikor a gyermek átlép a felnőttkorba. A szakirodalom ezt nevezi ifjúavatási rítusnak (Eliade, 1999:18). Ez a közösségi nevelés fontos tényezője, a gyermekkor lezárója, olyan érettségi vizsga, „*melynek letételekor a jelölt előtt az addig gondosan őrzött titkokat is feltárják*” (Bodrogi, 1964: 305). Andrej éppen ebben a korban van. A film rendezője is egyfajta beavatási misztériumról beszél (ahogyan azt a tanulmány elején már idéztem tőle), és ezzel egyet is lehet érteni.

Victor Turner (1967: 94) – Arnold van Gennep (2007: 48) elemzési sémáját alapul véve – az átmeneti rítusoknak három szakaszát különbözteti meg: az elkülönülést, egy köztes állapotot (liminalitást) és a visszafogadást (újraegyesülést). Amikor kedden reggel a fiúk elindulnak az apjukkal otthonról, elszakadnak szokásos világuktól, és egy ún. liminális (köztes) állapoton keresztül az idő és a tér mindennapi fogalmaitól független rituális világba jutnak el (Abrahams, 2002: 13). A szülői ház hátrahagyása, a leválás az anyáról: az átmeneti rítus első fázisa. A film további eseményei a rítus második szakaszának

¹³ „A héber *Johanán* görögös-latin *Johannes* alakjából rövidült. Fejlődési sora: *Johannes, Joannes, Joanes, Joános, János*. A *Joános* forma más irányba is elágazott: *Joános, Jovános, Ivános, Iván*” (Ladó, 1978:173).

¹⁴ A *rites de passage* kifejezés Arnold van Gennep híres, 1909-es könyve (magyarul: 20007) nyomán terjedt el. Magyarországon az „*átmeneti rítusok*” honosodott meg, de Bodrogi Tibor egy vita alkalmával az „*átmenet rítusai*” kifejezés használatát javasolta (Fejős, 1979: 406).

feleltethetők meg. Ezt a bizonytalanság jellemzi. A liminalitásban lévő személyek nincsenek sem itt, sem ott (Turner 2002: 108).

A határhelyzetet a film a tér- és időérzékelés megzavarásával éri el. Bár van egy térkép, és úgy tűnik, mintha Andrej, az idősebbik fiú követné, hogy merre haladnak. Mi, nézők azonban csak annyit tudunk, hogy valahol Oroszországban járunk. Elhangzik egyszer Beketovo neve, de ilyen helység Oroszországban több is van. Nem számít, hogy hol vagyunk, de akkor miért kell, hogy Beketovo neve elhangozzon? Ez a realitás-olvasatot erősíti, akár csak azok a feliratok, amelyek folyamatosan tájékoztatnak bennünket arról, hogy éppen milyen nap van. Igazán konkrét információkkal azonban még ezek sem bírnak. A történetből kieső időszakok, a fiúk alvásai és felébredései pedig lehetetlenné teszik az események pontos követését. Andrej korábbi, otthoni időérzékelésének megbotlására jó példa, hogy amikor elindul éttermet keresni, éppen néz valamit, amikor az apa és Iván rátalálnak, és meg sem fordul a fejében, hogy közben mennyi idő telhetett el. Szinte nem is tűnik számunkra hihetőnek az apa azon mondata, hogy már három órája rá vártak. Ami pedig a térképet illeti, a film középpontjához érve már Andrej sem foglalkozik vele többet, legalábbis már nem látjuk, hogy a térképet nézegetné. „Mi ez a hely? Hol vagyunk?, kérdezi az apját, amikor odaérnek (csütörtökön). Választ nem kap rá. A biblikus olvasat lehetőségét teremti meg az utazás során többször is megjelenő villanypóznák, kereszteként sorakozva az út mentén. A keresztség az őskereszténység számára a beavatással volt egyenértékű (Eliade, 1999: 232). „*Aki nem születik vízből és (Szent) lélekből, nem mehet be Isten országába*” (János evangéliuma 3, 5). Vagyis a keresztség révén válhatunk méltóvá az örök életre. Ugyanakkor a kereszt egyszerre emlékeztet Jézus halálára és feltámadására is.

Beketovo nevének el kell hangzania, mert ez jelzi, hogy ez a hely, ez a köztes hely, ahol éppen járunk, nagyon is valóságos, csak nem olyan, mint a hétköznapi valóság. Létező úton haladunk, létező kikötőben, létező városban, létező étteremben vagyunk, létező tájban. Ezek – ahogyan ezt Bíró Yvette (2005:114-115) mondja a nagy filmrendezőkről, akik „*újrafestik a természeti tájat*” – földrajzilag nem igazítanak minket útba, „*nem nélkülözhetetlen, pontos leírások*”. A környezet „*a belső világ kivetülése*”, a lélek belső rezdüléseit tükrözi. A filmben általában tompák, visszafogottak a színek (kivéve az apa piros autóját!). Van, amikor világosabb van. A film középpontjában és a szigeten pedig annyival erősebb a fény, hogy kezdenek erőre kapni a színek, valamelyest megélénkülnek,

de itt sem válnak telítetté. Minden hely, ahol járunk, üres, vagy majdnem üres, emberekkel alig találkozunk. Akikkel viszont igen, azok így nagyobb jelentőségre tesznek szert.

Ebből a szempontból érdemes végig gondolni a film női szereplőit! Az idősebb asszonyt, akit csak távolról látunk, amint útba igazítja Andrejt. Az utcán visszamosolygó fiatal nőt. Az étteremben ételt hozó pincérnőt. Valamennyien pozitív tulajdonságokkal vannak felruházva. Akárcsak otthon az anya és a nagymama. Az anya például a film elején felmászik Ivánért a toronyba, a nagymamát a vele együtt megjelenő parázs képe jellemzi. Az anya annyiban eltér a többi női szereplőtől, hogy őt néha halljuk beszélni, de – tegyük hozzá – ő sem beszédes, nagyon csendben tud lenni. És talán mondhatott valamit az idősebb asszony is, amikor Andrejnek megmutatta, hogy merre talál éttermet, de azt mi nem halljuk. A nők ebben a filmben értékek hordozói, és megjelenésükhöz egyfajta csend társul. Hallgatásaik azonban éppen valaminek a tudásáról árulkodnak. Nem kell már beszélniük. Az anya és a nagymama csendje – a beavatottak megértő alázata.

Nem látjuk, hogy a fiúk visszaérkeznek-e hozzájuk, haza érkeznek-e, csak azt, amikor a film középpontjából elindulnak az apa piros autójával. A beavatás rítusának utolsó, harmadik szakaszát már nem ismerjük meg. Az apa ott már nem lenne jelen, halálával véget ért a történet. A *Visszatérés* – az egyik lehetséges olvasat szerint – elsősorban egy ifjúavatási rítus középső szakaszát mutatja be. Ennek helye és ideje ugyan nem téren és időn kívül van, de pontosan nem meghatározható, éppen köztes mivolta miatt. Korábbi időképzetünket is csak a hét napjainak a feliratai tartják össze, ám az utolsó nap ismeretében inkább az a szerepük válik dominánssá, hogy utalás történhessen a teremtésre (különben teljesen lényegtelen, hogy mikor milyen nap milyen napot követ). Az utolsó napon szombat van, bár azt sem tudni biztosan, hogy mikortól. Mintha már pénteken elkezdődött volna. A film középpontjában vagyunk. Ide mutatnak a film első és utolsó kockái. Ezek az időn kívül létező képek értelmüket innen nyerik, egyúttal értelmet is adnak ennek a helynek. Innen indulnak el hőseink csütörtökön a szigetre, és ide térnek vissza a szigetről akkor, amikor a péntekből valahogyan szombat lett. És itt veszítik el végleg az apjukat. A víz visszaveszi őt tőlük, a halott apa haza nem vihető. Iván már önként kimondja, hogy „apa”. Kimondja? Kiabálja, és belegázol a vízbe, ami a csónakot éppen elnyeli. Iván nem fut. Áll a parton. Fentebb részletesen leírtam ezt a jelentet, hogy hogyan következik Andrej profilja után a lesüllyedő kötél motívuma, majd utána ismét Andrej

profilja. A Kulesov-effektus¹⁵ miatt óhatatlanul kapcsolat jön létre az egymás után következő képek között. A film ilyen vágása lehetővé teszi, hogy azt mondjuk, Andrej gondol a lesüllyedő kötélre. A pragmatikus olvasat arra is emlékeztethet bennünket, hogy milyen hangsúlyosan mutatta meg a film ennek a kötélnek a szerepét csütörtök este, amikor a szigetre érve az apa kikötötte a csónakot. Ennek fényében azt is mondhatjuk, hogy Iván arra gondol, hogy nem kötötte ki jól a csónakot. A szimbolikus olvasat azonban, különösen a film vége felől visszatekintve, hajlamos ebben a kötélben a köldökzsinórt látni, elszakadását születésnek, a szülőkről való leválásnak értelmezni, és Andrej apró, éppen hogy csak megrebbező mosolyában ennek a megértését felfedezni.

Andrej tudatára ébred felnőtt mivoltának. Iván még nem. Igaz, hogy apja halála benne is változást indít el, de – bátyjával ellentétben – nem válik a film végére felnőtté. Iván apjával szemben gyanakvó, nem engedelmes, utasításaival dacol. Vagy nem akar enni, mert lázad, vagy éhes. Állandóan csak horgászni szeretne. Számptalan dolgot észlel, de azok üzenetét nem fogja fel. Amikor egyedül hagyják egy hídon, egy csatornánál, lát egy kamiont közeledni. Az elmegy mellette, miközben ő hátrafordulva nézi. A pragmatikus olvasat számára ez egyszerűen egy kamion, ami éppen arra jött. Annak viszont, aki mindenben szimbólumok után kutat, kérdésként fogalmazódik meg, hogy miért is történik ez így. Iván mellett ott megy el egy jármű, ami valamit szállít. Nem tudjuk, hogy mit, de nem is az a fontos, hanem az, hogy ez mit ábrázol. Egy ismeretlen dolog Iván szeme láttára történő, számára mégis észrevehetően valaminek az elhaladásáról.

Iván megáll egy halott madár mellett, a szigeten, a kilátótorony felé haladva, de nem lát abban jelet, nem értelmezi azt rossz előjelnek. Ő fedezi fel a szigeten az elhagyott házban a gödröt, amit az apjuk ásott ki nem sokkal előttük, de Iván kérdése helyett, hogy az hogyan kerülhetett oda, csak az ott található kukacok érdeklik, mert azok jók lesznek csalinak. Az érhető, hogy ő abban nem azt látja, hogy az apja a saját sírját ásta meg, hiszen ezt mi is csak a teljes film ismeretében mondhatjuk. Az azonban feltűnő, hogy nem csodálkozik el azon, hogy egy lakatlan szigeten hogyan lehetséges frissen ásott gödörre találni. Nem gondolkodik el azon sem, hogy hogyan kerülhetett egy hal (amit szintén ő fedez fel) egy hajóroncs tartályába. Van ennek egy olyan aspektusa is, hogy ezekhez a dolgokhoz képes természetesen viszonyulni, és ezért tárulhatnak azok fel éppen neki.

¹⁵ Lev Kulesov (1899-1970) életéről magyarul ld. pl. Hohlova, 1985. „Híres kísérleteit a szovjet montázskonceptió kiindulópontjának tekintik” (Nusszinova, 2004: 171). „A Kulesov-effektus arra épül, hogy kimarad a jelent megalapozó beállítás, és a néző térbeli vagy időbeli folytonosságra következtet a különálló elemek felvételeiből” (Thompson – Bordwell, 2007: 147).

Iván szalad fel a film elején a padlásra, hogy egy ládában és könyvben rejtett fotóval ellenőrizze, tényleg az apjuk jött-e meg. Iván talál rá a film végén az autóban arra a fényképre is, amit az apjuk őrzött róluk. Vagyis a filmben elmesélt, hét nap alatt játszódó történetben megtalálható valamennyi fénykép általa válik számunkra is láthatóvá. Iván van apja karjaiban a film legutolsó képén is. A fényképekhez való viszonya még jobban jelzi azt, hogy helyzete különleges (akárcsak János apostolnak), de ő ezzel nincs tisztában. Kitüntetett szerepe van dramaturgiai szempontból is. Az ő viselkedése vezet el a drámai csúcspontig, amikor a kilátótorony legmagasabb pontjáig felmászva azt bizonygatja, hogy képes megtenni, hogy le fog ugrani onnan. Felnőtté mégsem válik, ebben nem érhetünk egyet a rendező nyilatkozatával. És abban sem, hogy apja halálát ajándékként fogadná el. A film utolsó kockáján csecsemőként ül apja karján. Még abban sem lehetünk biztosak, hogy saját maga tartja-e fel a kezét. Bár rá tud mutatni dolgokra (jelekre is), de többet nem tud. Valamiféle változásról az ő esetében is beszélhetünk, de a fentebb már idézett, Barthes-i kisgyermeknél tovább nem jutott.

Andrejjel más a helyzet. Ő valóban felnőtté vált. Ez számára a szigeten kezdődik el, amikor szemtanúja lesz az apja halálának. Átvesszi az apja szerepét. Elkezd ugyanúgy beszélni, ugyanazokkal a szavakkal, ugyanúgy utasításokat ad az öccsének, és ő mondja meg a helyes útirányt is. Karján apja óráját viseli. Ő vezeti a motorcsónakot, ő evez és ő köt ki, amikor visszatérnek. Igaz, még nem tud mindent, a csónakot nem jól köti ki, de tekintete már egy felnőtté. Szembenézése a kamerával, velünk, öntudatra ébredését jelzi. A csónak és apja elmerülésekor már érti, hogy mi történik, már tudja, hogy ki ő. Fentebb már idéztem az András név jelentéseit. A *Legenda Aurea* az egyik esetben az *ander* szóból származtatja azt, aminek a fordítása: *férfi*. Egy másik verziója szerint abból a szóösszetételből ered, aminek a jelentése: „*fölfelé, a mennyek felé fordult és Teremtőjéhez egyenesedett*” ember (Voragine, 1990: 7). A *Visszatérés* Andrej ifjúavatási rítusa, amelynek során eljut a szenthez, a tudáshoz, emberré lesz (Eliade, 1999: 251). A hatodik napon tehát megismétlődik az ember teremtése (azért volt szükség a napok neveire, hogy ez így lehessen). Az pedig a világ közepén történt (Eliade, 1993: 34), és történik meg újra és újra. „*Ádámot a világ közepén teremtették, ugyanazon a helyen, ahol később Krisztusnak állították fel a keresztfát*” (Eliade, 1993: 35).

A világ közepe – a film szerint – a szigeten van, tehát a film középpontja nem azonos a világ közepével. A sziget a világ köldöke, a szimbolikus köldökzsinór pedig a film középpontjában szakad el. Andrej felnőttként való megszületésének helye, a kilátótorony,

a világ közepévé hasonul, amely ennél fogva szent övezet, a „végső valóság területe”, akárcsak Mórija hegye, vagy a Golgota. Egy kozmikus csúcspont, ahol ég és föld találkozik. Amikor Andrej és az apja felmászna oda, nem is maradhatnak sokáig, mert egy hirtelen jött eső leűzi onnan őket. Eljutni ide sok próbatétellel, nehézséggel jár, mert ez az út a profánból a szentbe átvezető rítus. A világ közepének az elérése olyan felszentelés, olyan beavatás, ami „*az emberi lét egy sajátos dimenziója*” (Eliade, 1999: 262). Ennek során Andrej számára feltárul „*az emberi világon túli*”, transzcendens világ (Eliade, 1999: 256). Ahogy ott áll a torony tövében, apja holttesténél, haját és ruháját fújja a szél. Itt még működhet a realista érvelés, vagy akár az, hogy a lélek belső rezdüléseinek a kivetülésével van dolgunk. Annak azonban, amikor kifejezetten hosszú ideig azt látjuk, hogy egy bokrot fúj a szél, elsősorban akkor lesz csak funkciója, ha benne a transzcendens jelenlétét látjuk. A pragmatista olvasat szerint az apa akár bűnöző is lehet, aki azért tér vissza a szigetre, hogy elhozzon onnan egy dobozt, amiben a korábban ellopott értékeket őrzi. Ezt erősítik mindazok az elemek, amik fokozzák a rejtélyességet. Nem tudjuk, hogy hol volt 12 évig, miért nem volt otthon, és hogy kivel beszél többször is telefonon. Továbbá azt sem, hogy mit rejt a doboz. Mivel azonban válaszokat nem kapunk, az apa bűnöző mivolta bizonyítást sosem nyer, a rejtélyek értelmet csak a nem-pragmatista magyarázatban, vagy a nem-pragmatista magyarázathoz képest kapnak. Bármi legyen is a dobozban, a film szerint az onnan el nem hozható, azt a transzcendens világ nem engedi, annak csak ott lehet a helye és máshol nem. A világ közepén bármi megtörténhet, de a mi világunkban már nem. Ábrahám arra készül, hogy megölje a fiát, Izsákot. A pragmatista világban ez őt gyilkossá tenné (Kierkegaard, 1986: 129), közönséges gyermekgyilkossá (Balassa, 1986: 249). A biblikus olvasatban éppen ellenkezőleg, ettől ő a hit "lovagja" (Kierkegaard, 1986: 136). Ez egy feloldhatatlan ellentét. Az Úr egy kost küld Izsák helyett áldozatnak. Ha ez előképe Jézus kereszthalálának, akkor az Isten azért küldte a fiát az emberek közé, hogy feláldozza őt. Jézus kereszthalála Ábrahám és Izsák történetét ismétli meg, az apa halála pedig egy újabb ismétlés. Ezek az ismétlések, visszatérések „nem mindent és nem ugyanúgy” ismételnék meg. Az ismétlés „*nem terjedhet ki mindenre*” és sohasem lehet „*ugyanannak az örök visszatérése*” (Popovics, 2013: 111¹⁶). „*Csak a szellem ismétlése lehetséges, az időbeliben ez sohasem lesz olyan tökéletes, mint az örökkévalóságban, mely az igazi ismétlést jelenti*”, írja Kierkegaard (1993: 102). Vagy ahogy Bacsó Béla (1994: 90)

¹⁶ Aki ezt Maurice Blanchot-ra és Søren Kierkegaard-ra utalva írja.

foglalmoz: „Az ismétlés mint világonbelüli-evilági mozgás nem valósítható meg”. Az csak a véges emberi világból kilépve, az időbeliség kereteinek felfüggesztésekor lehetséges, „az örökkévalósághoz képest releváns” pillanatban. Ábrahámnak és Jézusnak Istennel való személyes kapcsolata egy olyan dimenziót nyit meg, amely mások számára ugyan nem látható, „*mégis létezik és meghatározó jellegű*” (Gyenge, 1993: 132-133). Ez ismétlődik meg a *Visszatérésben* is. Pragmatikus olvasatban az apa tér vissza a fiaihoz, illetve tér vissza a szigetre, ha elfogadhatónak tartjuk azt a feltételezést, hogy korábban már járt ott. Transzcendens olvasatban azonban a kezdethez való visszatérésről van szó, az isteni megismétléséről. A mindenség közepén, ahol Isten megteremtette az embert, ott történik meg a beavatás. Andrej felnőtté válása az ember teremtését ismétli meg, az apa halála az áldozathozatalt. A *Visszatérésben* az emberi létezés paradoxonával (Kierkegaard, 1986:78) szembesülünk, azzal, amiről Weöres Sándor (1975: 210) „*Ábrahám áldozása*” című versében így ír:

„*Gyermekgyilkos mindannyi szülő:*

nem-lévőt létbe rántott

és meghal[.] aki e világra kijő –

Te rended ez így: legyen áldott.”

Felhasznált irodalom

1. Abrahams, Roger D. (2002): Előszó. In: Turner, Victor: A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra. Osiris Kiadó, Bp. 9-16.
2. Averincev, Sz. Sz. (1988a): András. In: Tokarev, Sz. A. (főszerk.): Mitológiai enciklopédia II. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 326-327.
3. Averincev, Sz. Sz. (1988b): János. In: Tokarev, Sz. A. (főszerk.): Mitológiai enciklopédia II. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 341-342.
4. Bacsó Béla (1994): Ismétélhető-e az ismétlés? In: Nagy András (szerk.): Kierkegaard Budapesten. Fekete Sas Kiadó, Bp. 87-96.
5. Balassa Péter (1986): Utószó. In: Kierkegaard, Søren: Félelem és reszketés. Európa Könyvkiadó, Bp. 221-273.
6. Barnabás levele (1988). In: Vanyó László (szerk.): Apostoli atyák. 2. kiadás. Szent István Társulat, Bp. 218-245.
7. Barthes, Roland (1985): Világoskamra. Európa Könyvkiadó, Bp.

8. Bazin, André (1995): *A fénykép ontológiája*. In: UŐ: *Mi a film?* Osiris Kiadó, Bp. 16-23.
9. Bíró Yvette (2005): *Időformák. A filmritmus játéka*. Osiris Kiadó, Bp.
10. Beumers, Birgit (2009): *A history of Russian cinema*. Berg, Oxford/New York.
11. Blanchot, Maurice (2005): *Az irodalmi tér*. Kijárat Kiadó, Bp.
12. Bodrogi, Tibor (1964): Az ifjúavatás. *Világosság*, 1964/5. 305-309.
13. Bódy Gábor (2006): *Hol a „valóság”? A dokumentumfilm metodikai útvonalaihoz*. In: UŐ: *Egybegyűjtött filmművészeti írások*. Akadémiai Kiadó, Bp. 105-110.
14. Bucci, Cristina (2009): *Korai reneszánsz. A művészet története 8*. Corvina Kiadó, Bp.
15. Buckser, Andrew S. (1997): *Ritual*. In: Barfield, Thomas (szerk.): *The dictionary of anthropology*. Blackwell Publishers, Oxford/Malden, MA. 410-412.
16. Eliade, Mircea (1993): *Az örök visszatérés mítosza avagy a mindenség és a történelem*. Európa Könyvkiadó, Bp.
17. Eliade, Mircea (1999): *Misztikus születések. Tanulmány néhány beavatástípusról*. Európa Könyvkiadó, Bp.
18. Fejős, Zoltán (1979): Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlata. *Ethnographia*, 1979/3. 406-414.
19. Geertz, Clifford (1994): *Sűrű leírás*. In: UŐ: *Az értelmezés hatalma*. Századvég Kiadó, Bp. 170-199.
20. Gennep, Arnold van (2007): *Átmeneti rítusok*. L'Harmattan Kiadó, Bp.
21. Gombrich, Ernst Hans (1982): *Illúzió és művészet*. In: Gregory, Richard L. – Gombrich, Ernst Hans (szerk.): *Illúzió a természetben és a művészetben*. Gondolat Kiadó, Bp. 197-246.
22. Graves, Robert – Raphael PATAI (1969): *Héber mítoszok*. Gondolat Könyvkiadó, Bp.
23. Gyenge Zoltán (1993): *Utószó*. In: Kierkegaard, Søren: *Az ismétlés*. Ictus Kiadó, 126-135.
24. Herskovits, Melville J. (1982): *Kulturális antropológia*. In: Tálasi István (szerk.): *Néprajzi szöveggyűjtemény I*. Tankönyvkiadó, Bp. 187-225.
25. Hohlova, Alekszandra (1985): *Egy életrajz krónikája, avagy a házastárs leltára*. In: Kilesov, Lev: *Filmművészet és filmrendezés*. Gondolat Kiadó, Bp. 7-13.
26. Hollós Marida (1995): *Bevezetés a kulturális antropológiába*. 2. javított kiadás. ELTE BTK Kulturális Antropológia, Bp.
27. Kepes György (1979): *A látás nyelve*. Gondolat Kiadó, Bp.
28. Kierkegaard, Søren (1986): *Félelem és reszketés*. Európa Könyvkiadó, Bp.

29. Kierkegaard, Søren (1993): *Az ismétlés*. Ictus Kiadó, Bp.
30. Ladó János (1978): *Magyar utónévkönyv*. Negyedik, változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
31. Marcos, Zacarías (2005): *Dípticos. Un estudio sobre la idea de Padre en la película El regreso de Andrey Zvyagintsev*. Madrid.
32. Nusszinova, Natalija (2004): *A Szovjetunió és az orosz emigránsok*. In: *Új Oxford Filmenciklopédia*. Glória Kiadó, Bp. 166-178.
33. Polányi Mihály (1992): *Mi a festmény?* In: *UŐ: Polányi Mihály filozófiai írásai II*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 202-218.
34. Popovics Zoltán (2013): *„Hemiplegia” (Blanchot Kierkegaard-ról és a szorongásról)*. In: *UŐ: „Noli me legere”! Tanulmányok Maurice Blanchot-ról*. Pongrác Kiadó, Bp. 89-117.
35. Seibert, Jutta (szerk.): 1986. *A keresztény művészet lexikona*. Corvina Kiadó, Bp.
36. Sontag, Susan (1981): *A fényképezésről*. Európa Könyvkiadó, Bp.
37. Szilágyi Ákos (2004): *Gömbfilm*. *Filmvilág*, 2004/4. 48-49.
38. Thompson, Kristin – Bordwell, David (2007): *A film története*. Palatinus Kiadó, Bp.
39. Turner, Victor (1967): *The forest of symbols. Aspects of Ndembu ritual*. Cornell University Press, Ithaca/London.
40. Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. Osiris Kiadó, Bp.
41. Vanyó László (1988): *Az ókeresztény egyház és irodalma*. 2. kiadás. Szent István Társulat, Bp.
42. Voragine, Jacobus de (1990): *Legenda Aurea*. Helikon Kiadó, Bp.
43. Weöres Sándor (1975): *Második szimfónia*. In: *UŐ: Egybegyűjtött írások I*. Harmadik, bővített kiadás. Magvető Könyvkiadó, Bp. 208-215.
44. Zvjagincev, Andrej (2003): *Возвращение*. Ren Film, Oroszország

A. Gergely András

A művész természete meddig a természet művészete is?

Napjaink öko-diskurzusai mellett, mikor természetről van szó, már egyre ritkábban szólal meg a hajdani harcos küzdőképesség, vagyis győzedelmes leigázása annak, ami mindig többségben van, s velünk mindig szemben áll, akik pedig kisebbségben valánk... De ha mégis tisztázni próbáljuk viszonyunkat, rendszerint még mindig mi akarunk győztes túlerőbe kerülni. Csaknem mindenhol. S a ritka kivételek egyike épp a művészetek területe, mely egyszerre vesztes és kreativitásra készítő, pusztuló és maradandó, kényszerűen alkalmazkodó, túlélő vagy kiszolgáltatott is. Mégis, ki lett alárendelt és ki lett túlélni kénytelen az életvilágok elfeledett egységét, vagy keresni a lét talán még lehetséges narratíváit? Kell-e félnünk, megijednünk, szűkölnünk, védekeznünk – vagy elég, ha moralizálunk mindezen...? S ha már megrémültünk kellőképpen, megőrizzük, megidézzük és kiállítjuk legalább a gesztusainkat, szimbólumainkat, hogy talán a Nagy Teremtő majd elfogadja esetleg, engesztelésül regisztrálja, mit tettünk önmagunk körül...? Győztünk, legyőztünk, gyarmattá tettünk mindent, amit csak lehetett, s azon túl is. Majd, hogy tisztább legyen lelki bánatunk, még huzatos nevet is adunk neki, jogot formálunk, ökológiává és lelkiismeretivé varázsoljuk a tündöklést, mellyel közelíteni próbáljuk. Természetművészet, ökológiai lábnyom, s ilyenek... Rituális kezdemények, szertartásos fohászok, kísérleti varázslatok... Elbecézzük kultúrának, antropomorfizálásnak, mítosznak, öntudatára ébredt civilizációs kihívásnak, társadalmi szerződésnek, utópiának, vakreménynek. Lelkünk rajta, egész ágazat lesz belőle, önálló és performatív látványosság a műtörténelemben. Hazaértünk. Így vagyunk itthon. És tépelődő többségben, riadt emberségben. Avagy: inspirációként a természetművészet alkotóira hatva...

A Múcsarnokban 2016-ban megrendezett „ÁGAK” kiállítás kilenc termében a tárgyak, lények, létmódok, üzenetek, sugallatok, formák és műalkotások közegeben gondolkodhattunk el mindezekben. A *Természetművészet – változatok* (2016) címen megjelentetett vaskos, kétnyelvű kiállítási katalógus alap-tanulmányokkal és kiegészítő

szöveganyaggal, műtárgy-reprodukciókkal és a legkülönb narratívákkal szolgálja e kérdések lehetséges megválaszolását, 224 oldalon, természetbarát papíron, az MMA kiadásában. Az album egésze leginkább a kortárs ember válaszkényszeit, ellentmondásait, perspektíváit, a súlyosan felelős emberiség egyik-másik ígéretes reflexióját tükrözi mindarról, amit maguk a műtárgyak és performanszok, filmek és fotók, színek és drámák, ábrázolatok és kihívások, alkotók és környezetformálók e nagyívű tömege jelenített meg. Lányi András például az *Öko-esztétika* alapkérdéseit járja körbe önálló fejezetben (4-9. old.), jobbára a Tőle ismert és megszokott magabiztos tudással és morális tájékozottsággal. A kiállítás magyar kurátora, Keserü Katalin *Természet és művészet Magyarországon 1960–2000* címmel foglalja össze a hazai helyzetet kezdeményektől a kortárs törekvésekig (12-63. old.), a tárlat egyik első kanadai kezdeményezője és elméletírója (*Art and Nature*), John K. Grande pedig *Kis gesztusok* címen a nyolcvanas években indult mozgalom alaptéziseire, esztétikák és etikák, terek és mítoszok, anyagok és jelek végzetesen végtelen folyamatszerűségére is áttér (70-117. old.). Majd ismét Keserü Katalin kínál kortárs teoretikus közelítéseket *Természetművészet – definíció szerint és anélkül – Magyarországon* címen (119-157. old.). Végül a harmadik, iráni kurátor, Mahmoud Maktabi *Ökoavantgárd* fejezetcímmel taglalja az ember természetfelfogásának az Amerikában elterjedt **nature art**, s az európai művészettel foglalkozó nemzetközi körökben **land art** néven tematizálódott felfogások iráni változatát, egyúttal mindhármuk közös szempontrendszerében a revitalizálás, a víz és ember, talaj és növényzet, életvilágok környezeti elemei és a válaszadó ember kapnak főszerepet (206-221. old.). Főként persze a művészi válaszok lehetőségei, a százötven kiállító egyenként is, meg kölcsönhatásban is épp azt tükrözi, amit a művészek s a katalógus is a természet, az alkotás, a kultúrák, az emberek és a világ mindennapjainkban elfeledett egység esélyéről szól. Mégpedig ekképpen:

„Hogyan kerül a fű, a fa, az ág, a levél a kiállítószobába? Mire hívja fel a figyelmünket a szobába zárt természeti installáció? A természet, a táj vizuális, képzőművészeti ábrázolása a nyugati kultúrában összefüggésben áll az emberi léttér és a természet fokozatos elkülönülésével. A természetes környezet mindig is része volt a művészi ábrázolásnak, gondoljunk csak a sziklarajzokra, de az embernek a természettől való eltávolodásával a természetábrázolás egyre nagyobb hangsúlyt kapott, majd külön műfajként kanonizálódott, amit tájképnek neveztek el.

Kortárs művek a természetből a világ minden tájáról. Ezt hordozza az album és a kiállítás. A művek inspirálója és kerete a természet, a földön – és földben – létező élet, a folytonos kapcsolat ember és környezete között.

A művészet határai időnként, szükségszerűen, elmosódnak. Bármennyire is ősi jelenség a természetművészet (lásd például: Stonehenge), a kultúra vélt önállóságával saját nevet kap, mint a képzőművészet egyik nagy ága, és mint ilyen, összefügg az alkotást önmagában hordozó test- és környezetművészettel, miközben nyitott más gondolatok felé is. A filozófia, a tudományok nézőpontjai találkoznak benne a kultúrák és a környezet problémáival. Figyelmeztetve, hogy hyper-technológiákkal áthatott korunkban is alapvetően a természet és az ökoszisztéma részei vagyunk.

A kiállításon a nyugati mellett a kevésbé ismert dél-amerikai, közép-keleti, ázsiai, ausztráliai és közép-európai művészek állítottak ki együtt, sokan közülük itt, Budapesten hozták létre művüket. A kilenc termet kitöltő tárlat több egységre tagolódott. A „**Kis gesztusok**” című termekben a nemzetközi és a magyar kortárs természetművészet alkotásait mutatták be, a „**Természetszövetség**” a magyar előzményekre tekint vissza; míg „**Öko-avantgárd**” a címe annak az iráni anyagnak, amely a művészet és az élő környezet mai kapcsolatával sajátos módokon foglalkozott.

A természet a természetművészet révén csak ideig-óráig gazdagodik, a művek elenyésznek benne, igaz, közben születnek újabbak és újabbak a régiek helyébe. Meghozza-e a természettel való foglalkozás azt az élet-bizalmat, mely elfogadja a mulandóságot és az ebben rejlő végtelenséget? A természetet egyetemességében tekintve képesek vagyunk-e felszámolni a kizsákmányolását? Vagy megismételni egy patakpartdíszítést? Az elfeledett rítusok, a természet archeológiáját gyakorló vagy természetvizsgáló tudományok és a humaniorák széles köre szerint igen, hiszen a természet is ezt teszi”.

A *természetművészet* fogalma már nem ismeretlen előttünk, hiszen az Ernst Múzeumban először megrendezett kiállítás katalógusában Keserü Katalin már bemutatta: „A land art a természeti környezet formavilágát és kellékeit (térszínformák, sziklák, kövek, növényzet stb.) monumentális szabadtéri installációk létrehozásához alkalmazó művészeti irányzat, mely a 60-as évek végén, a 70-es évek elején Amerikában indult hódító útjára. A *land art* szülőhazájában talán ezért is ragaszkodnak a belőle kinövő számtalan irányzat egzakt megnevezéséhez, mint amilyen az *ecoart*, az *environmental art*,

az *earth art*, vagy a *primitivist art*". Ugyanakkor Sturcz János pontosította a kiállítás akkori alapszempontjait:

»„Válogatásunkban azokra a művekre összpontosítottunk, melyek: 1. a természettel való harmónia újrateremtésére törekuszenek; 2. a természeti anyagokat, tárgyakat, energiákat, helyszíneket közvetlenül alkalmazzák az alkotásban, azaz a természettel való közvetlen fizikai kapcsolatteremtésen alapulnak. A természet tehát alapvetően nem ábrázolási témát, hanem inkább attitűdöt jelez, amely nem kapcsolható kizárólagosan egyetlen irányzathoz (pl. *resource, ecological, green, primitivist, ritual, earth, land etc. art*), hanem mindezen szemléletmódok metszéspontjában, illetve azok egymásrahatásából jön létre...". E definíciót ma is elfogadhatjuk. Ezek a művek az urbánus környezettől távol, általában természeti, esetleg falusi környezetben jönnek létre. Az így létrehozott „jel" az adott táj specifikumát, egyedi jellegét erősíti, összefonódásuk megváltoztathatatlan, a mű nem tud létezni ezen a meghatározott környezeti kontextuson kívül. Az alkotás elkészítésénél a művész az adott környezetben fellelhető természetes anyagokat használja, melyek általában múlandóak, lebomlanak, így maga a mű is efemer jellegű. Az idő ezáltal konkrét formában jelenik meg a műben, hiszen már az alkotás pillanatában bele van kódolva egy bizonyos élettartam. Ebben az esetben nem érvényesül a konvencionális, örökkévalóságnak szánt műalkotás mítosza – az alkotás a természet ciklikus változásainak idejében létezik. Az anyagmegmunkálás során az alkotó főleg a kézműves technikákra szorítkozik – csapolás, fonás, eresztés, kötözés stb. –, és kerüli a gépi megmunkálást. A természetművész tiszteli a népművészetet, a nyugati kultúrán kívül eső művészetet, nem kiemelve azt saját kontextusából.

Fontos megjegyezni, hogy a természetművészeti művek bizonyos szempontból a mainstream ellenében születnek, általában nem szállíthatók, így kevésbé integrálhatók a galéria és múzeumi intézményrendszerbe, valamint immobilitásuk folytán a gyűjtők érdeklődésén is kívül esnek. A természetművészet tehát olyan izgalmas és átfogó területe a vizuális művészetnek, mely az erősödő ökológiai problémák okán nagyon aktuális és társadalmi értelemben is hasznos művészi kifejezés. A természetművész alkotói magatartásának megfigyelésekor azt a képességét fontos vizsgálni, hogy miként hagy harmonikus, mögöttes tartalommal rendelkező jelet a természetben. A természetművész egy olyan magatartás körülírása lehet, amely még csak most van kialakulóban, nem

kristályosodott tökéletes fogalommá, ám egyeseknél már szemléletté, sőt cselekvéssé vált«.

Nehezen összegezhető antropológiai és kultúratörténeti összegzés kellene e kötet kapcsán az ember és a természet kapcsolatrendjéről, ennek változásairól, gondolkodástörténeti korszakairól, ha rögtön nem azzal kezdjük, amit az európai felvilágosodás és a civilizációs gondolatmenetek a vadság, a barbárság és a fejlődés későbbi fázisaiban a természet kizsákmányolására, ügyes „megcsapolására” és leigázására merészen vállalkozó, harsányan önkiteljesítő ideológiákban rögzített.¹ Mert hisz miben is áll a „természet” fogalma, honnan indul és hol ér véget...? Természet-e még, ha egy óriás-folyó mozgásirányát megváltoztatják, ha egy vulkánkitörés kihat egy város népességére, ha egy földrengésben százak vagy tízezrek halnak meg, ha befolyásolni tudjuk a légköri viszonyokat vagy a vírusok földrészeken áthúzódó terjedését...? Vagy csupán az a természet jelképes határa, ha a kutyát a fotelba zárjuk, s nem a kertünkben szabadon zabrál? Vagy csak az, ha fény derül rá, hogy minden tettünkkel befolyást gyakorlunk a természetre, s önkorlátozással ennek csökkentésére kell törekednünk immár...? Természet-e még, ha tiltjuk a bálnavadászatot, meghirdetjük a cápavadászatot, vagy lakóterünkbe vonzzuk a medvéket, akiknek életterét mi magunk korlátoztuk a havasokban, s magyar egyedekből újratelepítjük a vidrákat Hollandiában, mert ott az autók eltaposták őket...?

Lehet minderről a „fejlődés”, az evolúciós folyamat célszerű, szükségszerű, programozható vagy kontrollálhatatlanná vált verzióiról értekező természettudományok vagy társadalomfelfogások nevében agyalni, s lehet a táji ökológiai harmóniák tervezésének felelősségével is beszélni. Lehet a művészetek körébe vonni a japán díszkerteket vagy a buddhista kavics-építmények tiszteletét, s lehet ugyanakkor földöntúli lényektől rettegni, vagy éppen föl-(és el)ismerni vélni az állatok jogait, a növények fájdalom-küszöbét vagy a totemek, antropomorfizált lények „lelkiségét”. A civilizatorikus eredményeket, az ember természet fölötti sikerét „civilizációnak” minősítő Rousseau idején még részben megvolt a „fejlődés” víziója és respektusa. Ez az akkori tudás-magaslatokról széttekintve eredményesnek és elismerésre méltónak is tűnt, hiszen a 18. században már nem kellett kőbaltával járni, vagy nem mindig kellett végrendeletet

¹ lásd amúgy a részleteket itt: <http://www.mma.hu/muveszeti-hirek/-/event/10180/termeszettudomany>

írni, mikor az ember útra kelt a Louvre palotájától a versailles-i királyi udvar felé, s egykönnyen ott pusztulhatott az erdőkben. Ugyanakkor „a vadember” még Voltaire tollán is többlet-intelligenciát hordoz vendéglátói, a nemes uracsok világnézetéhez képest, hisz természetismeretén túl tűzgyújtással, kenu-építéssel, főzéssel vagy morális viselkedési mintázatával is magasan veri a köznemesi vagy sznob felkapaszkodottságot. Egyebek közt azért is, mert a természet ismerete, a dolgok „lelkiségének” és az állatszellemeleknek tisztelete nem csupán a horda- vagy törzsi társadalmakban volt (és van) jelen, hanem az antik kultúrákban, vagy akár a modern vadásztársasági szokásnormákban, a természetvallások és ökológiai világképek többségében is. A növények, hegyek, folyók, állatok szellemei a legtöbb kultúrában, jobbra megszemélyesítettek, de megnevezésük nélkül is a vadász tiszteletére tartanak igényt (pl. egyes állatok vadászatának tilalma, az animizmus, a totemizmus is sok esetben erre a nézetre vezethető vissza). Az állatszellemelek Délkelet-Ázsia, Afrika és Észak-Amerika számos őslakos népének hitvilágában meghatározó módon jelen vannak, az animizmustól eltérően (amely meghatározott *lelket* jelent) feltételezi, hogy „minden ugyanúgy él, mint az ember”, sőt nemcsak lelke van, hanem birtokosa is saját énjének és életterének, mely kifejezi a természetes létét.

Valahol épp az öko-avantgárd egyik alaptörekvése ennek újrafölismerése. A harmonikus „természeti állapot” föltevésével (ahol Rousseau szerint csupán életkori, értelmi, nemi egyenlőtlenség létezhetett) a képzelt viszony morális törvények és ökológiai egyensúly víziójának minősül – már kortársai szemében is, mégannyira a mai normaképzetek idejében. A Rousseau, Voltaire, Montesquieu, Tocqueville, Morgan, Engels, Tylor és követőik révén újragondolt fejlődéstörténet telis-tele maradt a vadság, barbárság és civilizáció lépcsőfokain látszólag éppen a *természet fejlődéslétráján* „fölfelé” ballagó ember evolúciós feladattudatával, majd Darwin nyomán a természeti harc és progresszió föltételeivel/esélyeivel számolható („természetes”-nek tartandó) egyenlőtlenségi víziókkal. Egészen a Római Klub első /1972-es/ jelentéséig, mely a növekedés határaitól már globális fenyegetésként szólt... – a fejlődési létrán ugyanis sikerült oly magasra másznunk, hogy az már bedőléssel fenyeget. Nemcsak saját létránk dőlésével, hanem maga a Glóbusz fejreállításával is.

E mindenkori bedőlés és felsülés, méltatlan pusztulás és pusztítás ellenbeszéde a természetművészet, a maga megszemélyesítő, antropomorfizáló és a ráébresztés révén a

művész feladattudatát szorgalmazó szemléletmódjával. Ahhoz, hogy a természetből kiragadjuk, kimetszegessük, analógiás gesztusokkal magunkévá tegyük mindazt, amit a Természet beszél, üzen, sugall és kínál, egyszersmind kihat arra is, ami a művész természete lehet. Kortárs kérdésfelvetésünk és e kiállítás, nyomában meg a katalógus egész performansa szinte alapélményként fogalmazza meg a kihívó dilemmát. Nevesül: lehetséges-e, hogy ezekben a „darabka elkerített földekben” és képzelt világokban dúskáló vágyképben, a „nagyra nőtt” ember bornírt világuralmában nincs egyéb, mint a megszállás, gyarmatosító bírvágy, uralás, s esetenként talán a „megsegítés”, a máskéntgondolás szimbólumokba átvetített variánsai, kesergései, intimizálásai, s végső soron felelőssége? A kiállítás és a katalógus ezt a látszólag tétova, valójában erőteljes, indirekt és morálisan hangolt ellenbeszédet jeleníti meg.

Felhasznált irodalom

1. Természetművészet – változatok / Nature Art variations (2016) – Katalógus a Múcsarnok 2016 július 27-2016 október 16 között megrendezett kiállításához, Magyar Művészeti Akadémia, Budapest

antropólus

